

oudheidkundig jaarboek

DERDE SERIE VAN HET BULLETIN VAN DEN
NEDERLANDSCHEN OUDHEIDKUNDIGEN BOND

ELFDE JAARGANG

1931

UITGEGEVEN TE UTRECHT BIJ
N.V. A. OOSTHOEK'S UITGEVERS MAATSCHAPPIJ

REDACTIE: PROF. Dr. A. W. BIJVANCK, VOORZITTER; Dr. J. J. DE GELDER,
SECRETARIS; JONKVR. C. ENGELEN; Dr. G. C. LABOUCHERE;
Dr. ELISABETH NEURDENBURG EN PROF. Dr. W. VOGELSANG.

INHOUDSOPGAVE.

Algemeene vergadering, 25 Juni 1931	178
Rede van den Voorzitter	179
Jaarverslag van den Secretaris	180
Aanteekeningen over handschriften met miniaturen, weinig bekende handschriften met miniaturen in Nederland, door Prof. Dr. A. W. Byvanck	1
Paulus Moreelse als architect, door Dr. M. D. Ozinga	18
Internationale Museumraad	26
Aanteekeningen over monumenten te Gorinchem, Schelluinen, Woudrichem, Loevestein en Zalt Bommel, door Dr. G. C. Labouchère	41
Episoden uit de bouwgeschiedenis van de St. Martenskerk binnen de stad Saltboemel, door Dr. J. Beckering Vinckers	127
Het ornament aan de topgevels uit de eerste helft der zeventiende eeuw in de stad Groningen, door Dr. Elisabeth Neurdenburg	155
De beelden uit de N.H. Kerk te Neede, door C. Engelen	166
Over twee medaillons in het Haagsche Kunstnijverheid-museum, door D. F. Lunsingh Scheurleer	171
De terpsector te Ezinge, door Dr. A. E. van Giffen	182
Een Mithrasrelief te Zutphen? door J. Gimberg	190
Verdwenen archiefstukken omtrent Lieven de Key, door S. J. Fockema Andreae	191
Mededeeling der Redactie	191
Boekbesprekingen:	39,
F. J. de Waele, Noviomagus Batavorum (Romeinsch Nijmegen), bouwsteenen voor een geschiedenis van Nijmegen I, door Prof. Dr. A. W. Byvanck	39
Voorloopige lijst der Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst, dl. IX, de provincie Friesland, door G. J. Veenstra	183
G. A. Wumkes, Stads- en dorpskroniek van Friesland, dl. I, 1700—1800, door G. J. Veenstra	185
Julius Held, Dürer's Wirkung auf die niederländische Kunst seiner Zeit, door R. Juynboll	186
Paul Clemen, Die Gotische Monumentalmalereien der Rheinlande, mit Beiträgen von Burkhard von Lepel und Margot Remy, door R. Juynboll	187
Officieele berichten	178
Monumenten in Nederland	26
Musea	37

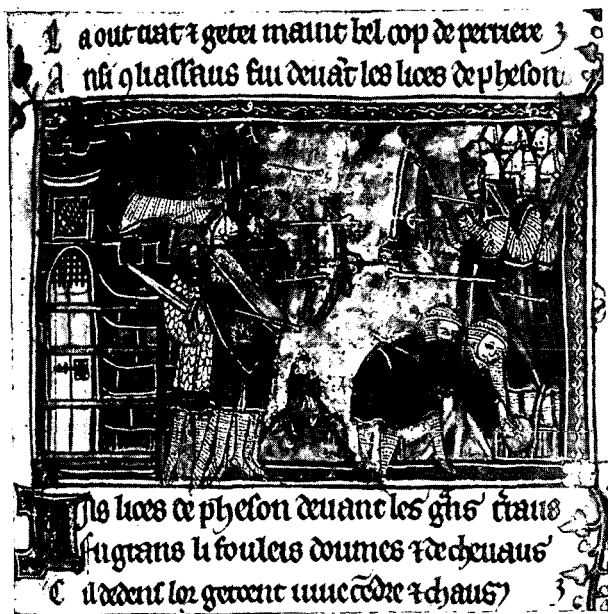
REGISTER.

- Abcoude, N. H. Kerk, 27.
 Amersfoort, Kamperbinnenpoort, 27.
 Amsterdam, Rijksmuseum, H.s.s. inv. 3042, 1; inv. 2324; inv. 3043, 2; verkeerswegen, 27; Paleis; Heerengracht nr. 556, 28.
 Andelst, N. H. Kerk, 28.
 Beckering Vinckers, J., 124—154.
 Bergen op Zoom, Gemeentelijke monumenten, 28.
 Blaricum, N. H. Kerk, 28.
 Bodegraven, fort Wierickerschans, 28.
 Bolsward, Raadhuis, 28.
 Bondsjaarvergadering te Gorinchem, 178.
 Bourdichon, Jean, 14; 16.
 Breda, Huis Assendelft; Stedelijk museum, 28.
 Byvanck, A. W., 1—18; 39—40.
 Caen, hôtel Mondrainville, 176; 177.
 Carpentier, Jean, 176.
 Carteerling vóór- en vroeg-historische monumenten, verslag over 1930, 180.
 Clemen, Paul, 187.
 Coster, H. P., 180.
 Culemborg, Klein Seminarie, Missalen, 3.
 Delft, Oost-Indisch huis; Oostpoort; Gemeenc-landshuis; Nieuwe Kerk, 29.
 Devigne, M. de, 169.
 Directeurendag, verslag over 1930, 180.
 Dreesden, Joannes van, 24.
 Dürer, Albrecht, 186.
 Emmen, Archacologisch Openluchtmuseum, 37.
 Emden, 157.
 Engelen, C., 166—170.
 Ensing, J., 163.
 Etienne, H. J., 168 enz.
 Ezinge, terpsector, 182.
 Floris, Cornelis, 157.
 Fockema Andreae, S. J., 191.
 Friesland, stads- en dorpskroniek, 185.
 Gaillon, kasteel, 175.
 Gelder, J. J. de, 39.
 Giffen, A. E. van, 34.
 Gimberg, J., 191.
 Gorinchem, 42—88; vestingwerken, 45; kasteelen, 53; gebouwen, 59; Grootte Kerk, 65; muurschilderingen, 47; 66; graftombe Wilhelmina van Arkel 76; kerkelijke gebouwen, 79; liefdadigheidsgebouwen, 83; Burgerweeshuis, Laatste oordeel, 85; particuliere gebouwen, 86; fragmenten van bouwwerken; museum, 88.
 Gouda, Janskerk, 29.
 Graswinckel, D. P. M., 179, 180.
 's-Gravenhage, Oranje Nassau museum, 37.
 's-Gravenhage, Kon. Bibliotheek, H.s.s. 130 E. 15, 5; 130 E. 6, 6; 76 E. 11; 78 D. 44; 128 G. 31, 7; 76 G. 5; 74 F. 1; 76 F. 22, 8; 76 F. 17; 133 E. 11; 130 E. 7, 9; 74 G. 38, 10; Grootte Kerk, carillon; kasteel de Binckhorst, 29; Kunstnijverheidmuseum, medaillons, 171—177.
 Groningen, monumenten; Ossenmarkt 3; Klooster Ter Apel, 29; Museum van Oudheden, 37; topgevels, 155—166.
 Grootebroek, Raadhuis, 29.
 Haarlem, Bakenesser Kerk; Janskerk; Spaarne nr. 25, 29; Waalsche Kerk, 30; Frans Hals museum, 37; Teyler's museum, H.s.s. nr. 76—78, 10.
 Haslinghuis, E. J., 183.
 Haubois, 155.
 Hedikhuizen, toren, 30.
 Held, Julius, 186.
 Hofstede de Groot, C., 183.
 Holwerda, J. H., 34.
 Hoorn, Vereeniging Oud Hoorn, verslag over 1929, 30.
 Hoorn, G. van, 34.
 Horses, R. K. Kerk, 30.
 Hulst, St. Willebrorduskerk, 30.
 Janssen, L. J. F., 66; 74.
 Juynboll, R., 187; 190.
 Katwijk, boerderij Callao, 30.
 Key, Lieven de, 190.
 Keyser, Hendrik de; Pieter —, 78; vereeniging —, 162.
 Klokken- en Orgelraad, verslag over 1930, 181.
 Koevorden, N. H. Kerk, 30.
 Koldijk, S., 183.
 Kronenberg, M. E., 178.
 Kruiswegboekjes, 168.
 Labouchère, G. C., 34; 41—105; 180.
 Lambertsz. Geraert, 78.
 Leiden, Raadhuis, 30; Lakenhal; Brecstraat nr. 79; woning Directeur Manege, 31; Rijks museum van Oudheden, verslag over 1929; Prentenkabinet, heropening, 38; Gemeenc-landshuis, 191.
 Loevestein, 104—105.
 Marmion, Simon de, 12.
 Medemblik, Vooreiland nr. 74a, 31.
 Middelburg, Stadhuis; Oostkerk, 31.
 Miniaturen, 1—18.
 Moergestel, toren, 31.
 Montal, kasteel, 175.
 Monumentenlijst, Friesland, 183.
 Moreelse, Paulus, 18—25.
 Munster, 169.
 Museumraad, internationale, 26.
 Neede, toren, 31.
 Neurdenburg, E., 155—166.

- Noorbeek, R. K. Kerk, 31.
 Noort, van, 25.
 Nijmegen, Grootte Markt, nr. 23 en 24, 31;
 Museum Kam, 39; Noviomagus Batavorum
 (Romeinsch Nijmegen), 39—40.
 Odé, A. W. M., 168 enz.
 Oldeberkoop, toren, 31.
 Oldenzaal, St. Plehelmuskerk, toren; sacristie,
 31.
 Onstwedde, N. H. Kerk, toren, 31.
 Oosterwierum, toren, 31.
 Ozinga, M. D., 18—25; 183.
 Parijs, Bibliothèque nationale, Ms. lat. 9474,
 16; Ecole des Beaux Arts, médaillon hôtel
 Trémouille, 175.
 Pavia, Certosa, 174.
 Pluym, W. van der, 178.
 Poitiers, hôtel Bonnivet, 176; 177.
 Prooyen, J. van, 163.
 Redactie-mededeeling, 191.
 Reliefs, médaillons, 171 enz.
 Restauratie, beeldhouwwerk, 166 enz.
 Rientjes, A. E., 169.
 Roanne, St. André d'Apehon, 172.
 Roden, N. H. Kerk, 32.
 Roermond, museum, 39.
 Rolduc, Abdijkerk, 32.
 Rotterdam, Grootte Kerk, orgel, 32.
 Ryckevorsel, A. B. G. M. van, 179.
 Rijkssubsidies in 1931, 26.
 Rijnland, schilderkunst, 187.
 Schelluinen, pastorie, 89—90.
 Scheurleer, D. F. Lunsingh, 171—177.
 Schiedam, St. Janskerk, toren, 32.
 Schoorl, Raadhuis, 32.
 Schuylenburg, W. C., 34.
 Sluyterman, K., 179.
 Snijder, G. A. S., 180.
 Steenwinckel, Laurens van, 157.
 Steenwijk, N. H. Kerk; Boterwaag, 32.
 Stuers, Victor de, 171.
 Topgevelornamenten, 156 enz.
 Topografisch reportorium, verslag over 1930.
 Utrecht, Katrijnepoort, 18; Vleeschhuis 18;
 23; gemeentelijke monumentenlijst; Leeu-
 wenbergh: Achter St. Pieter nr. 14; Dom-
 plein, opgravingen, 32; Centraal museum,
 33; 35; 36; 39; Hoornkade, vaartuig, 35;
 hofstede Chartroise, 36; Aartsbisschoppelijk
 museum, Christus van Azewijn, 168.
 Veenstra, G. J., 185; 186.
 Venlo, Raadhuis, 36.
 Vere, Raadhuis; geveltje, 36.
 Vermeulen, F., 183.
 Volgraff, C. W., 34.
 Vries, Jan Vredeman, 157; 164.
 Waalre, R. K. Kerk, 36.
 Waele, F. J. de, 39.
 Wassenaar, N. H. Kerk, 36.
 Winterswijk, toren, 37.
 Woudrichem, 91—103; vestingwerken, 92;
 kasteel, 96; openbare gebouwen, 97; kerk;
 kerkelijke gebouwen, 99; particuliere ge-
 bouwen, 102.
 Wumkes, G. A., 185.
 Wijk aan Zee, N. H. Kerk, 37.
 Zalk, N. H. Kerk en toren, 37.
 Zalt Bommel, N. H. Kerk, 37; beschrijving
 der stad, 106—154; vestingwerken, 112;
 putten en pompen, 115; openbare gebouwen,
 116; St. Maartenskerk, 117; 127—154; kerke-
 lijke gebouwen, 120; liefdadigheidsgebouwen,
 121; particuliere gebouwen, 122; museum,
 126.
 Zandeweert, N. H. Kerk, 37.
 Zundert, R. K. Kerk, toren, 37.
 Zutphen, Mindere Broederklooster, Mithras-
 relief, 191.

AANTEKENINGEN OVER HANDSCHRIFTEN MET MINIATUREN.

XII. WEINIG BEKENDE HANDSCHRIFTEN MET MINIATUREN IN NEDERLAND.

Afb. 1. Amsterdam, Rijksmuseum, Inv. 3042, fol. 30.

Afb. 2. Amsterdam, Rijksmuseum, Inv. 3042, fol. 61 vo.

I.

Amsterdam. — In de schilderijenverzameling van het Rijksmuseum te Amsterdam worden een drietal handschriften met miniaturen bewaard, die nog slechts zeer weinig de aandacht hebben getrokken. Een uitvoerige beschrijving van deze handschriften zal binnenkort in een Fransche publicatie worden bekend gemaakt, maar het is voorzeker toch de moeite waard er ook in dit tijdschrift belangstelling voor te vragen. Als merkwaardige voortbrengselen van de Fransche verluchtungskunst verdienen zij die belangstelling ten volle. Wij vermelden de handschriften in chronologische volgorde.

Het eerste is een Fransch handschrift met den tekst van een roman in verzen, getiteld 'Les voeux du paon' (1), ontstaan omtrent het midden van de eerste helft der veertiende eeuw. De tekst wordt geïllustreerd met niet minder dan 87 miniaturen (Afb. 1 en 2), die bijna altijd door een inscriptie in roode letters worden verklaard. De illustratie sluit steeds zeer nauw aan bij den tekst. Meestal bevatten de afbeeldingen niet meer dan de figuren van personen en van paarden met slechts enkele bijzonderheden om de omgeving aan te duiden, eenige zuilen met een architraaf, een toren, een boom, het water van een rivier. De figuren zijn goed geteekend en hun bewegingen zijn juist weergegeven. Steeds is de achtergrond ingevuld met goud,

(1) Amsterdam, Rijksmuseum, Inv. 3042. — Perkamant, 196 bladen, 200 × 131 mm. — Het handschrift wordt vermeld in Verslag van den Hoofddirecteur over 1927, blz. 12 en 1928, blz. 11. — Over den tekst van dit handschrift is een uitvoerige studie gepubliceerd door J. J. Salverda de Grave, *Studi Medievali*, N. S. I (1928), blz. 422—437.

Afb. 3. Amsterdam, Rijksmuseum, Inv. 2324, fol. 149vo.

waarin soms ornamenten zijn gedrukt, of met vierkante blokken afwisselend van goud en kleur. De kleuren zijn eenigszins dof. Men vindt in dit handschrift nog niet de rijke kleurenpracht, die de Fransche boekschilderkunst sedert het midden der veertiende eeuw kenmerkt. De miniaturen zijn steeds vergezeld van eenig eenvoudig randwerk op de marge, dikwijls met vogels of kleine fantastische figuren.

De beide volgende handschriften zijn getijdenboekjes in het Latijn. Het eerste, dat een kalender in het Fransch en enkele Fransche gebeden bevat, is ontstaan in het begin der vijftiende eeuw, omstreeks 1410 (1). Het is zeer rijk versierd met randwerk op alle bladzijden en met niet minder dan 22 miniaturen (Afb. 3). Deze miniaturen zijn zeer opmerkelijke voortbrengselen van de Parijsche schilderkunst uit het begin der 15de eeuw, een kunst die de traditie der vorige eeuw nog voortzette, maar toch reeds enkele elementen der nieuwe kunst had opgenomen. Meestal bevatten de miniaturen slechts een enkele figuur, goed geteekend en uitgevoerd in heldere kleuren. De achtergrond is gewoonlijk met ornamenten ingevuld, maar soms ook blauw geschilderd met witte wolken of gouden

sterren. Soms vertoonen de miniaturen reeds een primitief landschap met enkele heuvels en boomen, maar dit landschap is alleen op de hier afgebeelde miniatuur met Sint Christophorus tot een afbeelding van ruimte geworden.

Ook het tweede handschrift bevat een kalender en gebeden in het Fransch (2). Het is een weinig later ontstaan, omstreeks 1430, zonder twijfel eveneens te Parijs. De versiering is rijk, met veel randwerk en 14 miniaturen (Afb. 4). Het zijn schilderstukjes, die in de heldere en bekoorlijke kleuren zijn uitgevoerd van de Parijsche miniaturenkunst uit de eerste helft der vijftiende eeuw. Zij hebben nog iets behouden van de primitieve manier van componeeren, maar een achtergrond, die met ornamenten is ingevuld, vindt men in dit handschrift toch niet meer; overal zijn de voorstellingen in een landschap of een interieur geplaatst. Toch hebben de miniaturen met hun randwerk nog vooral beteekenis als een charmante decoratie van het handschrift.

II.

Culemborg. — In de Oudheidkamer van Culemborg, gevestigd in het Weeshuis, worden een tweetal missalen bewaard, die om verschillende redenen eenige aandacht

(1) Amsterdam, Rijksmuseum, Inv. 2324. — Perkament, 160 bladen, 154 × 113 mm. — Het handschriftje is aangekocht in 1875. (2) Amsterdam, Rijksmuseum, Inv. 3043. — Perkament, 190 bladen, 192 × 135 mm. — Het handschrift is gelegateerd door den Heer M. Henriques de Castro; verg. Verslag van den Hoofddirecteur over 1927, blz. 12. — Het heeft, blijkens een inscriptie, behoord tot de beroemde bibliotheek der Jesuïeten te Parijs, die in haar geheel is aangekocht door Gerard Meerman.

verdienen. Deze missalen zijn het eigendom van het Klein-Seminarie te Culemborg en, voorzover mij bekend, zijn zij nog nergens beschreven of ook maar vermeld (1).

Het eerste missaal (2) is met zeer fraaie kloeke letters geschreven van Oost-Nederlandsch type. Verschillende aantekeningen in het deel lichten ons vrij nauwkeurig in over de herkomst. Op een schutblad leest men: 'Hoc missale pertinet ad altare decem milium martyrum et Sancte Barbare'. Andere aantekeningen vindt men in den kalender, die blijkbaar voor een plaats in het bisdom Utrecht was bestemd. Bij 24 Februari leest men: 'Memoria Wilhelmi de Wiele, patris domini Henrici de Wiele', bij 24 Juni: 'Memoria Ghertrudis de Wiele, matris domini Henrici de Wiele fundatoris', en bij 8 November: 'Anno Domini 1434 obiit dominus Henricus de Wiele, fundator duorum altarium, sanctorum Gregorii et Augustini ac alterius altaris sanctorum decem milia martyrum in ecclesia Doesborgensi — —'. Deze aantekeningen zijn waarschijnlijk korten tijd na het ontstaan van het handschrift daar in geplaatst. Zeker is het missaal door Henricus de

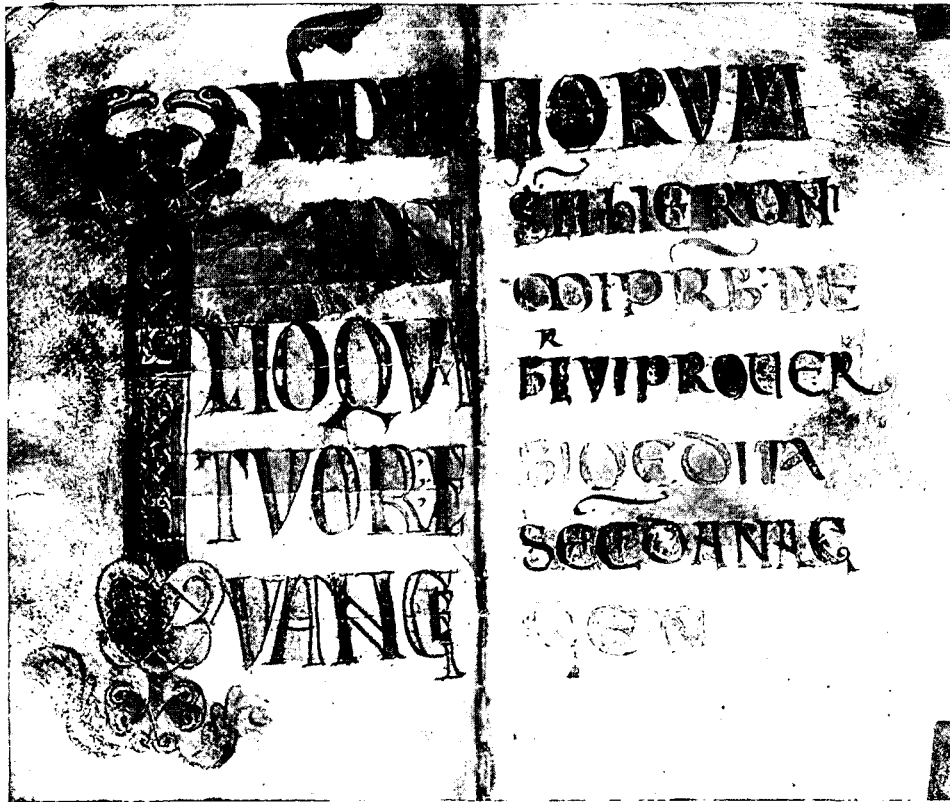

Afb. 4. Amsterdam, Rijksmuseum, Inv. 3043, fol. 55.

Wiele met het stichten van het altaar in de kerk te Doesburg geschonken; het kan dus omstreeks 1425 of 1430 zijn geschreven.

De decoratie is niet zeer uitvoerig en weinig verzorgd. Een groote beginletter, met de voorstelling van Koning David voor een altaar, vindt men aan het begin en met een dergelijke letter, waarin een priester de mis celebreerend is afgebeeld, opent de Canon. Op de bladzijde tegenover het begin van den Canon is op een ruimte, die tweederde deel van een kolom beslaat, Christus aan het Kruis afgebeeld tusschen Maria en Johannes. Verder vindt men in het deel nog een aantal versierde letters en eenig randwerk. Het schilderwerk is onbeholpen en ruw, maar merkwaardig als een voorbeeld van Oostnederlandsche kloosterkunst uit het midden van de eerste helft der vijftiende eeuw, een kunst waarvan wij nog slechts zeer weinig weten. Het schrift is verreweg het fraaist (3).

(1) Dr. Hoogewerff heeft mij op deze handschriften opmerkzaam gemaakt. Door de vriendelijke bemiddeling van het bestuur der Oudheidkamer is het mij mogelijk geweest deze misboeken te bestudeeren. (2) Perkament, 213 bladen, 369 × 262 (277 × 193) mm., twee kolommen van 40 regels met 17 mm. tusschenruimte. Oorspronkelijke band van eikenhouten borden met leder overtrokken. (3) Voor het schrift kan men, bij voorbeeld, vergelijken het getijdenboek in het Museum Meermanno-Westreenianum, hs. 10 F 4 (Noord-Nederlandsche miniaturen, pl. 236, blz. 52 n. 126).

Afb. 5. Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, hs. 130 E 15, fol. 45vo en 46.

de met den kalender licht ons nog nader in. Daar lezen wij: 'Liber iste pertinet ad Vicariam sanctorum Apostolorum Petri et Matthaei, quam fundavit Cornelius Everhardi et eius uxor Margareta filia Euerhardi Styez anno Domini 1464 die Novembris 23. Obiit autem ille'. Deze aantekening is, evenals enkele andere die nu voor ons van geen belang zijn, in veel later tijd geschreven, waarschijnlijk overgenomen van een thans verloren schutblad. De kalender is samengesteld voor een plaats in de diocees Utrecht en verschaft ons geen nadere gegevens.

De versiering is ook bij dit missaal op zich zelf niet zeer merkwaardig. De Canonplaat is uitgesneden en de eenige geschilderde decoratie vindt men op de bladzijde met het begin van den Canon. Daar bespeurt men een initiaal, met de voorstelling van een priester die de mis celebreert, en de geheele bladzijde is omgeven door geschilderd randwerk met groote bladeren in eenigszins doffe tinten. Zeer opmerkelijk is de verwantschap, die dit schilderwerk vertoont, met de decoratie in eenige andere handschriften, waarvan een getijdenboek der Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage, met een opvallend zware versiering (2), en een getijdenboek te München, gedateerd 1465 (3), de meest markante voorbeelden zijn (4). Deze geheele groep van handschriften behoort bijeen. Het missaal te Culemborg maakt de veronderstelling mogelijk, dat deze handschriften te Amersfoort omstreeks 1465 zijn ontstaan.

(1) Perka ment, 265 bladen, 354 × 258 (250 × 164) mm: twee kolommen van 34 regels met 14 mm. tusschenruimte. Oude band van houten borden, met leder overtrokken. (2) Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, ms. 131 G 4. — Noord-Nederlandsche Miniaturen, pl. 95—97, blz. 49 n. 117. (3) München, Staatsbibliothek, cod. germ. 103. — Noord-Nederlandsche Miniaturen, pl. 191, blz. 42 n. 101. (4) Verder kan ik hier nog noemen de volgende getijdenboeken: Utrecht, Aartsbisschoppelijk Museum, hs. 25 (Noord-Nederlandsche Miniaturen, pl. 227, blz. 33 n. 76) en Frankfort, Kunstgewerbemuseum, ms. L. M. 8 (G. Schwarzenski und R. Schilling, Die illuminierten Handschriften in Frankfurter Besitz, blz. 161 n. 138).

Het tweede missaal (1) dateert uit later tijd en stamt uit een andere omgeving. Evenals de versierde initialen vertoont het schrift verwantschap met de manuscripten, die in de Utrechtsche kloosters zijn ontstaan. Blijkbaar is het missaal in de buurt van Utrecht geschreven en verlicht, en welwaarschijnlijk te Amersfoort in 1464. Het missaal is ten minste uit Amersfoort afkomstig, uit de parochie van Sint Franciscus Xaverius. Een aantekening onder aan de eerste bladzij-

Afb. 6. Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, hs. 130
E 6, fol. 1vo.

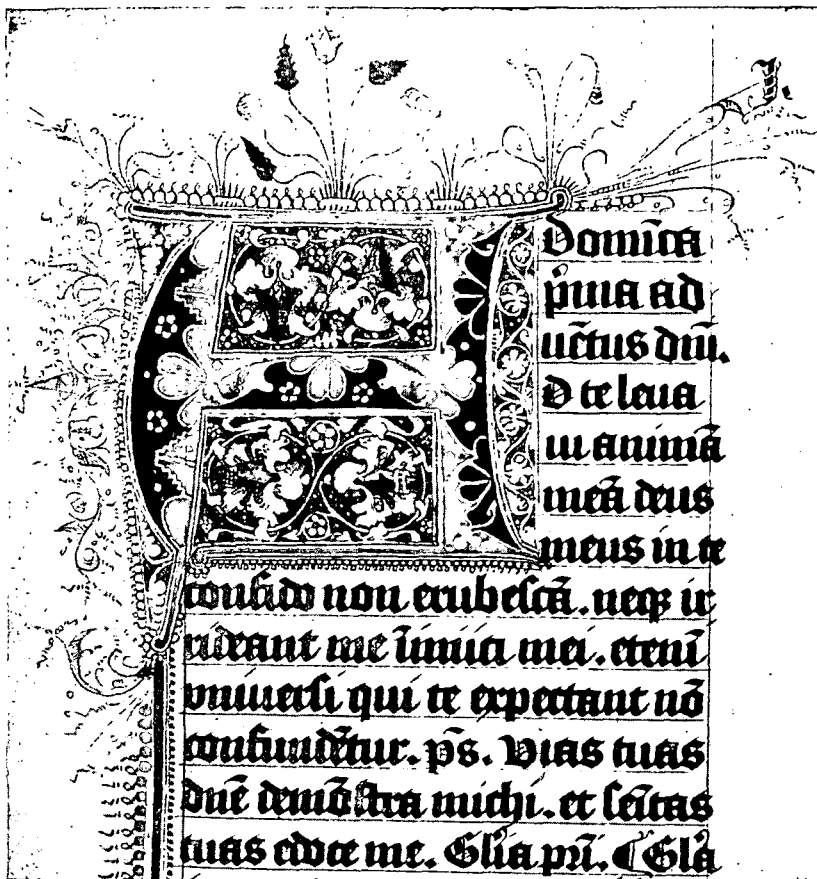
Afb. 7. Den Haag, Koninklijke Bibliotheek,
hs. 76 E 11, fol. 2.

III.

Den Haag. — De voornaamste handschriften met miniaturen van de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage hebik eenigen tijd geleden in een afzonderlijke publicatie bekend gemaakt (1). Het is evenwel de moeite waard nog op een aantal andere verluichte manuscripten in deze rijke verzameling met een enkel woord de aandacht te vestigen. Al zijn het geen groote kunstwerken, voor de geschiedenis der illustratiekunst in manuscripten verdienen zij zeker belangstelling.

Het oudst is een handschrift (2), dat nog uit de 8ste eeuw moet dateeren, met verschillende kleine tractaten van Hieronymus, Augustinus en Isidorus, een beschrijving van het Heilige Land (3) en eenige zeer merkwaardige gedichten (4). Het is geschreven in een onregelmatig cursief schrift met zeer weinig afkortingen. Daar Beda wordt vermeld, maar met den titel Dominus en niet als Venerabilis, kan men

(1) A. W. Byvanck, *Les principaux manuscrits à peintures de la Bibliothèque Royale des Pays-Bas et du Musée Meermannno-Westreenianum à La Haye* (Paris, 1924). — Men verg. behalve de handschriften beschreven in de publicatie der Noord-Nederlandsche Miniaturen ook *Oudheidkundig Jaarboek*, VI (1926), blz. 177—196, en VII (1927), blz. 1—12. (2) Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, ms. 130 E 15. — 173 bladen, 160 × 94 mm. — *Catalogus*, blz. 99 n. 410. — L. Delisle, *Mélanges de paléographie* (Parijs, 1880), blz. 195—196. (3) Theodosius, *De situ terrae sanctae*; afgedrukt naar dit handschrift in *Itineraria Hierosolymitana et descriptiones terrae sanctae* door T. Tobler en A. Molinier, I (Genève, 1879), blz. 360 en volg.; verg. de uitgaaf van J. Gildemeister (Bonn, 1882). (4) Een van deze gedichten is (niet geheel juist) uitgegeven door W. Moll, *Kerkhistorisch archief*, II (1859), blz. 249—252.

Afb. 8. Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, hs. 78 D 44, fol. 9.

naamste tractaat in het handschrift, de *Expositio quattuor Evangeliorum* van Sint Hieronymus, geschreven in kapitalen, die met een weinig kleur zijn bijgewerkt. De groote beginletter is met vlechtwerk versierd, koppen en pooten van dieren en enkele bladeren. Het geheel is een karakteristiek voorbeeld van de kunst in den vóór-Karolingischen tijd.

Het volgende handschrift (1) behoort tot de Karolingischen periode en is ontstaan in de 9de eeuw. Slechts enkele bladen van het oorspronkelijke geheel zijn bewaard, met eenige tractaten van kerkvaders, maar deze bladen bevatten een decoratie, die zeer goed in staat is ons een denkbeeld te geven van de pronkhandschriften uit den Karolingischen tijd. Op fol. 1vo en 2 is de geheele voor het schrift bestemde ruimte met purper gekleurd en gevat in een omlijsting, waarin een slingerende

(1) Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, ms. 130 E 6. — 7 bladen, 214 × 142 mm. — Catalogus, blz. 96 n. 405. — Het handschrift is afkomstig uit de Verzameling-Lupus (n. 29).

zeker wezen dat het handschrift uit de tweede helft der 8ste eeuw dateert. De vorm en de geheele inrichting van het handschrift, de orthographie en de versiering bewijzen, dat het moet zijn ontstaan in den tijd vóór Karel den Groote, waarschijnlijk in Gallië. Door den inhoud en het formaat ligt het vermoeden voor de hand, dat het heeft behoord aan een der missionarissen der achtste eeuw; later was het in het bezit der beroemde abdij Saint-Bertin bij Saint-Omer; het is in 1824 het eigendom der Koninklijke Bibliotheek geworden als een deel der Verzameling-Lupus.

De versiering bestaat uit eenige versierde letters op fol. 25vo, 28vo en vooral op fol. 45vo en 46 (Afb. 5) vindt men het begin van het voor-

Afb. 9. Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, hs. 128 G 31, fol. 21vo.

lijn met kleine spiralen is aangebracht. Binnen deze lijst zijn de beginwoorden van het eerste traktaat geschilderd met gouden letters op breede donkerder getinte stroken. De eerste letter op fol. 1vo (Afb. 6), versierd met vlechtwerk in blauwe kleur en een dierenkop, vult bijna de geheele beschikbare ruimte. Op fol. 3vo en 4vo zijn de woorden der Apostelen gedeeltelijk met gouden en gedeeltelijk met witte letters ingevuld op purper gekleurde stroken.

Tot een veel later periode behoort het Psalterium (1), dat thans ter sprake komt; het is geschreven in Frankrijk in de eerste helft der 13de eeuw. Behalve een groot aantal roode en blauwe beginletters, die op eenvoudige wijze zijn versierd, vindt men in het handschrift eenige groote gedecoreerde initialen, waarvan er vier kleine voorstellingen bevatten. Het merkwaardigst is zonder twijfel het versierde titelblad, fol. 2. Daar is de groote beginletter B (Afb. 7) geschilderd tegen gouden grond, met koning David en vier personen, die verschillende muziekinstrumenten bespelen.

Thans gaan wij over tot de bespreking der handschriften uit de 15de eeuw, en wel in de eerste plaats tot een Missaal (2), dat is geschreven voor de kerk van Sint Servaas te Maastricht. Het deel bevat een groote geschilderde bladzijde tegenover het begin van den Canon, met de gewone voorstelling van Christus aan het Kruis tusschen de Heilige Maagd en Johannes, een plaat die zeer is beschadigd. Verder vindt men in het handschrift een aantal versierde beginletters (Afb. 8) van een eigenaardig type, geheel afwijkend van dergelijke letters in Noord-Nederland. Het handschrift is een zeer opmerkelijk voorbeeld van Maastrichtsche verluchtungskunst omstreeks het midden van de vijftiende eeuw.

Bij dit missaal, dat men zeker als een Zuidnederlandsch kunstwerk mag beschouwen, kunnen wij een getijdenboekje (3) aansluiten van kleine afmetingen, waarschijnlijk ontstaan in Brugge in het laatste kwart der vijftiende eeuw. Het is geschreven met een Italiaansche hand en bevat een vrij groot aantal miniaturen, die meestal zeer zijn bedorven. De enkele miniaturen, die goed zijn bewaard (Afb. 9), zijn in hun kleine afmetingen dikwijls voortreffelijke voorbeelden van illustratiekunst.

Afb. 10. Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, hs. 76 G 5, fol. 110.

(1) Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, ms. 76 E 11. — 201 bladen, 286 × 185 mm. — Catalogus, blz. 5 n. 26. — Het handschrift is afkomstig uit de Verzameling-Lupus (n. 1). (2) Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, ms. 78 D 44. — 298 bladen, in twee kolommen, 354 × 260 mm. — Catalogus, blz. 17 n. 80. (3) Den Haag, Kon. Bibliotheek, ms. 128 G 31. — 195 bladen, 88 × 58 mm. — Verslag 1898, biz. 16 n. 12; Catalogus, blz. 46 n. 220.

Afb. 11. Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, hs. 74 F 1, fol. 71.

gevat en, ondanks het soms zeer verdienstelijke landschap, staan zij toch in het geheel niet op de hoogte van de kunst van den tijd.

Het volgende getijdenboek (3) is waarschijnlijk eveneens te Parijs ontstaan, maar in wat later tijd, omstreeks het midden der vijftiende eeuw. Van de versiering (Afb. 12) is in dit geval vooral het zeer rijke en goed verzorgde randwerk opmerkelijk. De miniaturen, 13 in getal, zijn gedeeltelijk zeer bedorven en wat zwaar van uitvoe-

Het volgende viertal getijdenboeken is in Frankrijk ontstaan gedurende de vijftiende eeuw. — Het eerste is een getijdenboek (1) naar de wijze van Rome, met een Franschen kalender, opschriften en enkele gebeden in het Fransch. Het deel bevat niet minder dan 18 miniaturen (Afb. 10), dikwijls niet zeer handig gecomponeerd en ook niet heel fraai uitgevoerd, maar toch steeds te waardeeren als illustratie en meestal, om de heldere kleuren en hun voortreffelijke harmonie met het eenvoudige randwerk, van zeer groote beteekenis als decoratie. Het handschrift is in Noord-Frankrijk ontstaan omstreeks het midden van de eerste helft der vijftiende eeuw.

Ongeveer uit den zelfden tijd dateert het volgende handschrift, een horarium naar de wijze van Parijs en met een Franschen kalender, voor Parijs bestemd, dat zonder twijfel ook te Parijs is ontstaan (2). Het bevat 12 miniaturen (Afb. 11), veel versierde beginletters en rijk randwerk. De miniaturen zijn vooral zeer fraai van kleur en goed gecomponeerd, maar zij zijn eenigszins traditioneel op-

(1) Den Haag, Kon. Bibliotheek, ms. 76 G 5. — 206 bladen, 220 × 162 mm. — Catalogus, blz. 41 n. 195. — Collectie-Lupus, n. 29. (2) Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, ms. 74 F 1. — 182 bladen, 211 × 57 mm. — Verslag, 1909, blz. XXI n. 3; Catalogus, blz. 40 n. 185. (3) Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, ms. 76 F 22. — 153 bladen, 200 × 140 mm. — Het handschrift is afkomstig uit de beroemde bibliotheek der Jezuiten te Parijs (Catalogus, n. CDXXXII). — Catalogus, blz. 41 n. 192.

ring, maar de best bewaarde zijn toch in hun soort voortreffelijke schilderstukken.

Nog uit later tijd, maar ontstaan te Tours in Midden-Frankrijk, is het laatste der hier besproken Fransche getijdenboeken uit de vijftiende eeuw (1). Het is rijk gedecoreerd (Afb. 13) in den stijl der meesters, die in de school van Tours hebben gewerkt na Fouquet in het laatste kwart der vijftiende eeuw. Met zijn handig gecomponeerde, maar eenigszins zorgeloos uitgevoerde miniaturen, het rijke randwerk en de fraaie kleuren, is het een goed voorbeeld van de zeer talrijke getijdenboeken, die uit deze werkplaats werden verspreid.

De beide volgende handschriften zijn in Italië ontstaan. — Het eerste is een klein getijdenboekje, met een kalender voor het bisdom Milaan (2), zonder twijfel ontstaan te Milaan, omstreeks het begin der vijftiende eeuw. Veel bladen zijn uit dit handschrift uitgesneden. Van de versiering zijn een groot aantal versierde beginletters bewaard, dikwijls met kleine afbeeldingen (Afb. 14), in zeer krachtige kleuren goed geschilderd. Deze letters hebben met het bijbehorende randwerk een zeer groote betekenis als decoratie.

Een geheel ander karakter vertoont het tweede Italiaansche handschrift (3). Het is geschreven met een zeer fraaie humanisten hand en bevat eenige kleinere traktaten van Sint Hieronymus. Aan het begin van elk der traktaten is een versierde letter aangebracht. De initiaal op de eerste bladzijde (Afb. 15) is gevuld met het portret van den heilige en op de marge zijn bloemen geschilderd, een viooltje, een koren-

Afb. 12. Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, hs. 76 F 22, fol. 63vo.

(1) Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, ms. 76 F 17. — Perkament, 114 bladen, 152 × 94 mm. — Collectie-Lupus, n. 50. — Catalogus, blz. 47 n. 223. (3) Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, ms. 133 E 11. — Perkament, 201 bladen, 130 × 90 mm. — Verslag, 1897, blz. 20 n. 25. — Catalogus, blz. 50 n. 237. (3) Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, ms. 130 E 7. — Perkament, 91 bladen, 193 × 118 mm. — Catalogus, blz. 98 n. 409.

Afb. 13. Den Haag, Koninklijke Bibliotheek,
hs. 76 F 17, fol. 7.

N. 76. — Het eerste van deze handschriften is een brevier van kleine afmetingen in een Oostnederlandsch taaleigen (3). In den kalender worden verschillende Keulsche heiligen genoemd (4), terwijl in de litanie naast Keulsche ook Utrechtsche heiligen (5) voorkomen. Mogelijk is het handschrift dus ontstaan aan den Nederrijn, wellicht ook in Nijmegen of Opper-Gelder. De tijd van het ontstaan wordt vastgesteld door een aanteekening aan het slot (op folio 277): 'Item dit boec wart ghescreven int iaer Ons Heren doe men screef MCCCCXXXIII'.

Het handschrift bevat eenige roode en blauwe beginletters, versierd met penwerk, en een aantal kleine miniaturen en geïllustreerde letters in den tekst. De voor-

(1) Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, ms. 74 G 38. — Perkament, 152 bladen, 158 × 95 mm. — P. Gauchery, *Mémoires de la société des antiquaires du centre*, XXXIII (1911). — Catalogus, blz. 48 n. 231. (2) Fondation-Teyler. Catalogue de la bibliothèque par J. J. Verwijnen, IV (1915), blz. 951, n. 76 tot 78. (3) Perkament, 277 bladen met twee kolommen tekst, 145 × 114 mm. — Noord-Nederlandsche miniaturen, pl. 204 en fig. 14, blz. 8 n. 20 (niet juist beschreven). (4) Verg. 29 Juli: S. Panthaloen, 10 Oct.: S. Victor endé Gereon mit hun gesellen, 21 Oct.: Der XIIm megeden dach, 23 Oct.: S. Severyn, 11 Nov.: S. Mertyn biscop, 12 Nov.: S. Cunibert biscop. (5) In de Litanie worden genoemd Victor, Gereon, Patrokel, Crisogonus, Adriaen, Pantaleoen, Quirijn, Marcellijn, Ciriacus, Alexander, Tiburcius en nog andere heiligen van het Thebaansche legioen, verder Severijn en Cunibert, maar ook Servaes, Lebuijn, Odolf en Adelbert.

bloem, een ridderspoor. Onder aan de bladzijde is tusschen takken van irissen en dahlia's een blauwe band aangebracht met het devies: 'In manibus tuis sortes mee'. Het was het devies van Maria hertogin van Montpensier, maar dit is geen dwingende reden om aan te nemen, dat het handschrift aan haar heeft behoord. Het deeltje is ontstaan in Noord-Italië in de tweede helft der vijftiende eeuw.

Ten slotte vermelden wij nog een getijdenboek (1), dat in de zestiende eeuw is ontstaan, blijkens de geslachtswapens, voor Jean Lalement de Jongere, te Bourges omstreeks 1540. Het bevat dertien miniaturen (Afb. 16), die geheel als schilderijen zijn opgevat, met een uitgewerkt landschap. Zonder twijfel zijn het op zich zelf zeer belangrijke schilderstukjes, goed uitgevoerd en fraai van kleur. Maar met de oudere miniaturenkunst hebben wij toch zeer weinig meer te maken.

IV.

Haarlem. — In Teyler's Kunstverzameling worden een drietal handschriften met miniaturen bewaard, die om verschillende redenen belangstelling verdienen. Zij zijn vermeld in den catalogus der bibliotheek van Teyler's Stichting (2) en uit twee van deze handschriften zijn ook reeds miniaturen in afbeelding bekend gemaakt. Het is evenwel toch de moeite waard aan deze handschriften nog eenige aandacht te geven.

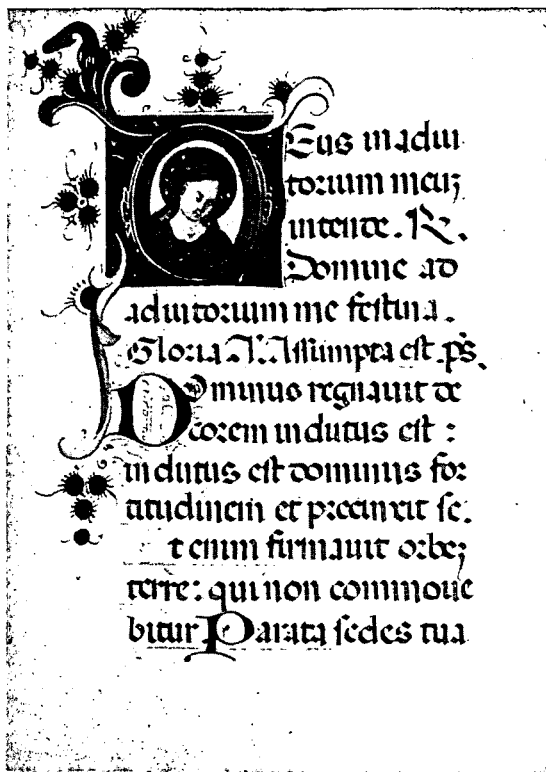
naamste versiering vormen evenwel 12 miniatures, geschilderd op de keerzijde van losse bladen, ingebonden tusschen den tekst, die aan de voorzijde onbeschreven zijn gebleven. Als omlijsting hebben deze miniatures soms een breeden band, met vakken, afwisselend van rood en blauw, die met witte ornamenten zijn versierd, gescheiden door gouden blokken, en soms een smallen dubbelen gekleurden en vergulden band. Om dezen band is nog eenig penwerk op de marge.

Op deze miniatures zijn afgebeeld drie tafreelen uit de Jeugd van Christus, vijf tafreelen uit de Passie en verder de Nederdaling van den Heiligen Geest op Pinksteren, de Dood van Maria (Afb. 17), de Wijze en de Dwaze maagd en en de Oordeelsdag. De miniatures zijn niet alle op de juiste plaats ingebonden. Het is ook wel waarschijnlijk, dat men oorspronkelijk op meer miniatures heeft gerekend. Er is evenwel, dunkt mij, geen reden om aan te nemen, dat de miniatures ouder zouden zijn dan de in het handschrift genoemde datum.

Zeker maken de voorstellingen met hun gouden of geornamenteerden achtergrond een eenigszins ouderwetschen indruk, maar er zijn toch verschillende aanwijzingen, dat zij niet zoo heel oud kunnen zijn. Bij de voorstelling van Christus in den Olijvengarde bespeurt men duidelijk de poging om het effect van het avondlicht op de heuvels weer te geven en bij de Opstanding wordt de achtergrond ingenomen door heuvels met bosch, die blijkbaar aan een meer volledig landschap zijn ontleend. Verder vindt men bij voorstellingen als het laatste Avondmaal en de Dood der Heilige Maagd (Afb. 17) een zeer opmerkelijk vermogen om een betrekkelijk groot aantal personen te groepeeren.

De miniatures behooren dus tot een kunst, die, wellicht met opzet, nog vasthield aan het oude decoratieve schema voor de miniatures en nog niet kon besluiten het vlak te breken door een afbeelding van ruimte, hetzij van een landschap, hetzij van een interieur. Men zal dus eerder aan Nederrijnsche of Oppergeldersche kunst dan aan Noord-Nederlandsche moeten denken en met deze plaatsbepaling is ook in overeenstemming de eigenaardige onrustige manier van teekenen en schilderen. De flikkerende schamplichten, waarmede de plooiën der kleederen gehoogd zijn en de scherp geteekende, doorploegde trekken van het gelaat van vele der afgebeelde personen herinneren ons duidelijk aan afbeeldingen in enkele handschriften, die reeds vroeger met de Nederrijnsche kunst in verband zijn gebracht (1). Op deze wijze wordt dit brevier een belangrijke getuige voor deze nog zoo weinig bekende kunst.

N. 77. — Het tweede handschrift is het bekende Pontificale, dat voor bisschop David van Bourgondië is vervaardigd, toen hij nog bisschop van Terwaen was (2). Het moet dus zijn ontstaan tusschen 1451 en 1455. Reeds vroeger kwam dit hand-

Afb. 14. Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, hs. 133 E 11, fol. 26.

(1) Verg. Winkler, Zeitschrift für bildende Kunst, N. F. XXXI (1920), blz. 252, en Oudheidkundig Jaarboek, X (1930), blz. 123. (2) In den catalogus wordt het beschreven onder nummer 77.

Afb. 16. Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, hs. 74
G 38, fol. 82vo.

Afb. 17. Haarlem, Teylers Kunstverzaming, n. 76, fol. 183vo.

Afb. 18. Haarlem, Teylers Kunstverzameling, n. 77, fol. LXIIv.

schilder Jean Bourdichon. De versiering bestaat uit niet minder dan 24 geheel beschilderde bladzijden, opgevat als schilderijen, die door een marmeren lijst worden omsloten. Op sommige bladzijden zijn een paar regels tekst, waar de voorstelling omheen is geschilderd, op andere bladzijden vindt men geen tekst of alleen een paar woorden beneden op de lijst.

De schilder, die dit handschrift versierde, beheerschte zijn kunst volkomen. Landschappen, stadsgezichten, interieurs en figuren schilderde hij met het meeste

Afb. 19. Haarlem, Teylers Kunstverzamelung, n. 78, fol. 31vo.

gemak. Zijn kleur is fraai, maar soms wat hard. De techniek is voortreffelijk. Men lette op, hoe hij op de voorstelling der Ontmoeting van Maria en Elisabeth (fol. 31vo — Afb. 19) gebruik gemaakt heeft van het stukje tekst om den moeilijken overgang van den voorgrond, met de twee groote, zeer fraai opgestelde figuren, mogelijk te maken naar het uitgewerkte landschap met de rivier en de heuvels op den achtergrond, een voorstelling die uitmunt door een buitengewoon zachte harmonie van kleuren.

Op dergelijke wijze is bij de Opwekking van Lazarus (fol. 83. — Afb. 20) de overgang gemaakt tusschen den voorgrond, de portiek van een kerk waar Jezus den zoeven uit den doodslaap ontwaakten Lazarus opricht uit zijn kist, naar het gezicht in een straat met huizen op den achtergrond, door middel van de groep der Apostelen, die de opening der portiek gedeeltelijk afsluiten. Zeer merkwaardig is het effect van het licht op deze miniatuur, waar een gedeelte van het tweede plan donker is gehouden, terwijl zoowel de voorgrond als de huizen op den achtergrond sterk verlicht zijn. Deze schildering is een der fraaiste bladzijden van het handschrift.

Verschillende voorstellingen zijn buitengewoon merkwaardig. De miniatuur met den Evangelist Marcus (fol. 11vo) vertoont op den achtergrond een gezicht op de stad Venetië, met kanalen, gondels en een zoo karakteristieke vierkante klokrentoren. Op de bladzijde tegenover het Verraad van Judas (fol. 13), een voorstelling die als een nachtelijk tafreel is behandeld, is het Verraad van Joab (1) afgebeeld, die Amasa doorsteekt bij een bosch vóór een stad (fol. 12vo), en tegenover Maria Boodschap (fol. 21) staat een miniatuur met Gideon (2), het vlies aanbeddend (fol. 20vo). Deze gebeurtenissen worden in den Spiegel der menschelijke behoudenis met elkander in verband gebracht en blijkbaar zijn de miniaturen in dit manuscript aan een handschrift van den Spiegel ontleend.

Enkele onderwerpen van miniaturen zijn niet zeer algemeen, als David die door Samuel wordt gezalfd (fol. 69vo), Job op den mesthoop bij een ingevallen muur (fol. 82vo), tegenover de zoeven genoemde miniatuur met de Opwekking van Lazarus (fol. 83), of het huiselijke tafreel der Heilige familie (fol. 112vo), waar men Jozef een klein kleedingstuk bij het vuur ziet warmen. Andere miniaturen trekken de aandacht om de groote figuren, als Christus op den Kruisweg (fol. 38) en de heilige Veronica met de doek (fol. 129) tegen een zeer fraaie achtergrond met een heuvelachtig landschap.

Deze miniaturen zijn het werk van een kunstenaar, die zijn vak voortreffelijk verstaat, maar de traditie der boekkunst heeft hij geheel laten varen om zich te geven aan een schilderkunst, die passender is voor paneel of doek dan voor het perkament der handschriften. Bij deze kunst is niet meer gedacht aan decoratie of zelfs aan illustratie voor getijden of gebeden. Het zijn tafreelen geworden, meer geschikt om voor aandachtige beschouwing aan den wand van een vertrek te worden opgehangen dan om vluchtig te worden gezien bij het bladeren tusschen de gebeden. Kan men zich evenwel verzoenen met het ongewone karakter dezer miniaturen, dan zal men voor het werk van den schilder zeer zeker bewondering hebben.

Dat deze schilder niemand anders was dan de miniaturist Jean Bourdichon, wordt bewezen door de vergelijking met het authentieke werk van zijn hand, de illustratie van het groote getijdenboek van Anna van Bretagne en de verwante handschriften. Anna van Bretagne is de echtgenootte geweest achtereenvolgens van de Fransche koningen Karel VIII (overl. in 1498) en Lodewijk XII (overl. in 1512). Voor zijn werk in het rijk versierde getijdenboek van deze vorstin (3) ontving Jean Bour-

(1) II Samuel 20, 10. (2) Richteren 6, 6 en volg. (3) Parijs, Bibliothèque Nationale, ms. lat. 9474. — H. Omont, *Heures d'Anne de Bretagne, reproduction réduite des peintures* (1906). — L. Delisle, *Les Grandes Heures de la reine Anne de Bretagne et l'atelier de Jean Bourdichon* (1913). — H. Martin, *Les joyaux de l'enluminure à la Bibliothèque Nationale* (1928), blz. 83, 88 en 115, pl. 88 en volg. — A. Blum et Ph. Lauer, *La miniature française aux XVe et XVIe siècles* (1930), pl. 59, blz. 40 en 84.

Afb. 20. Haarlem, Teylers Kunstverzameling, n. 78, fol. 88.

dichon in 1508 en 1518 een groote som geld. De opvatting der ruimte en de compositie der voorstellingen is in dit bekende manuscript geheel de zelfde als in het getijdenboek te Haarlem. Ook details, als de zoo karakteristieke kop met een baard van een ouden man, stemmen volkomen overeen. Op deze wijze kunnen wij er zeker van zijn, dat de verzameling te Haarlem een voortreffelijke werk bezit van de hand van dezen in zijn tijd zoo gewaardeerden schilder. A. W. BYVANCK.

PAULUS MOREELSE ALS ARCHITECT.

Een op verzoek der redactie van Thieme-Becker's *Künstlerlexicon* ingesteld onderzoek naar de h.i. „offenbar recht problematische Tätigkeit des Paul Moreelse” leverde eenige bijzonderheden van kunsthistorisch belang op, waarvoor hier de aandacht gevraagd moge worden.

Wat de oudere literatuur betreft, bespreekt van Mander Moreelse alleen als schilder en noemen Houbraken en Campo Weyerman, die tevens wel (in navolging van Sandrart) melding maken van een verblijf van Moreelse in Rome (vòòr 1615,) hem ook als bouwmeester, en wel der Katrijnepoort te Utrecht. Van den Eynde en van Willigen, Immerzeel noch Kramm — die, helaas te zeldzaam blijk van 19e eeuwse belangstelling in monumenten, vòòr de afbraak der poort een prijsvraag voor een opmeting onder zijn Academie-leerlingen uitschreef (1) — weten daaraan iets essentieels toe te voegen. Eerst in de merkwaardige, doch veelal onbetrouwbare verhandeling van Schoy (2), hierin gevolgd door Galland en nog door Vermeulen, duikt de bewering op, dat Moreelse het in 1809 verwoeste stadhuis te Vlissingen bouwde; de ruimteverdeling in klassicistischen zin van dit raadhuis maakt het volgens laatstgenoemden auteur (*Handboek II*, 285) waarschijnlijk, dat Moreelse, die immers later met de Katrijnepoort te Utrecht een nog strengere klassicistische richting insloeg, het zou ontworpen hebben.

De decoratieve oplossing der Katrijnepoort (afb. 2/3) toont echter wel ongemeen strenge vormen (die de poort, evenals, naar wij later zullen zien, in mindere mate de Vleeschhal, een eenigszins afzonderlijke plaats doet innemen) doch sluit overigens aan bij de toen heerschende laatste, reeds barok-klassicistische richting onzer renaissance-architectuur. Dus bij een latere stijlperiode dan het raadhuis van Vlissingen, welks vormgeving een vereenvoudigde navolging (3) beteekent van die van Cornelis Floris' raadhuis van Antwerpen in sterk Vlaamsch geïnterpreteerden hoog-renaissance trant. En ook op zichzelf lijkt het niet zeer waarschijnlijk, dat men bij den bouw van dit raadhuis te Vlissingen, waarvoor de plannen reeds in 1594, wellicht zelfs in 1591, vasten vorm schijnen te hebben aangenomen (4), de hulp van den toen nog zeer jeugdigen Utrechtschen schilder Moreelse (geb. 1571) zou hebben ingeroepen (5).

Moreelse's auteurschap der in hoofdzaak tusschen 1621 en 1625 gebouwde (6) Katrijnepoort te Utrecht blijkt inderdaad buiten elken twijfel te staan. Aangezien

(1) Drie dezer opmetingen bleven in den topografischen atlas der stad Utrecht (cat. 367/9) bewaard, de beste wordt hier gereproduceerd (afb. 1—3); eigenaardig is, dat de maten der poort op alle opmetingen verschillen.

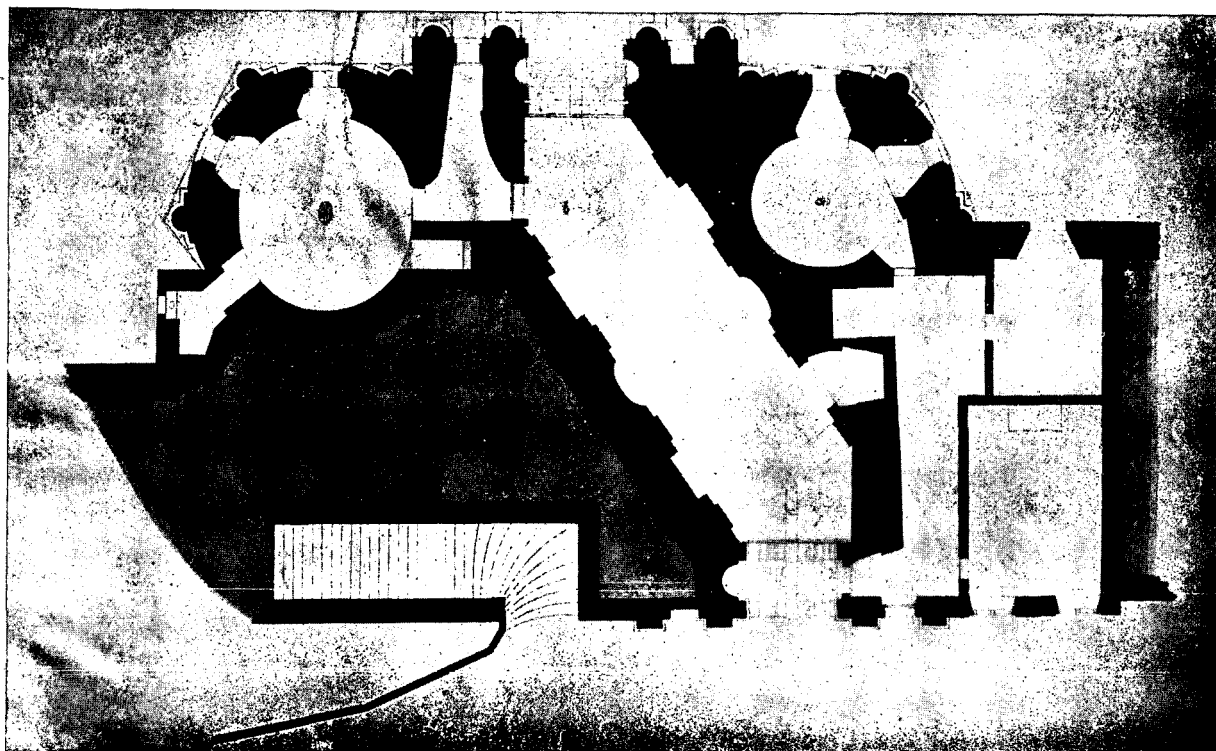
(2) „L'influence italienne sur l'architecture dans les Pays-bas” in *Mémoires couronnés par l'academie royale de Bruxelles*, tome XXIX (Bruxelles, 1879), IIe partie, p. 162/3.

(3) Men dient m.i. namelijk meer af te gaan op Philips' gravure naar den gewoonlijk betrouwbaren C. Pronk, dan op de ietwat fantastische afbeelding bij Guicciardini en de daarmee overeenkomende prenten met het opschrift „domus senatoria Flissingensis” en van Udemans.

(4) Winkelman, *Geschiedkundige, plaatsbeschrijving van Vlissingen*, Vlissingen 1873, blz. 69.

(5) De heer H. G. van Grol, archivaris van Vlissingen, was zoo vriendelijk mij te berichten, dat ook hij bij onderzoek geenerlei aanwijzing in deze richting had kunnen vinden.

(6) Volgens het *Kronykje van Cornelis Cornelisz.* (in J. J. Dodt van Flensburg, *Archief voor Kerkelijke en wereldsche geschiedenissen inzonderheid van Utrecht*, 6e deel, Utrecht 1846, blz. 112) zou 19 Juni 1620 de eerste steen der Katrijnepoort gelegd zijn.

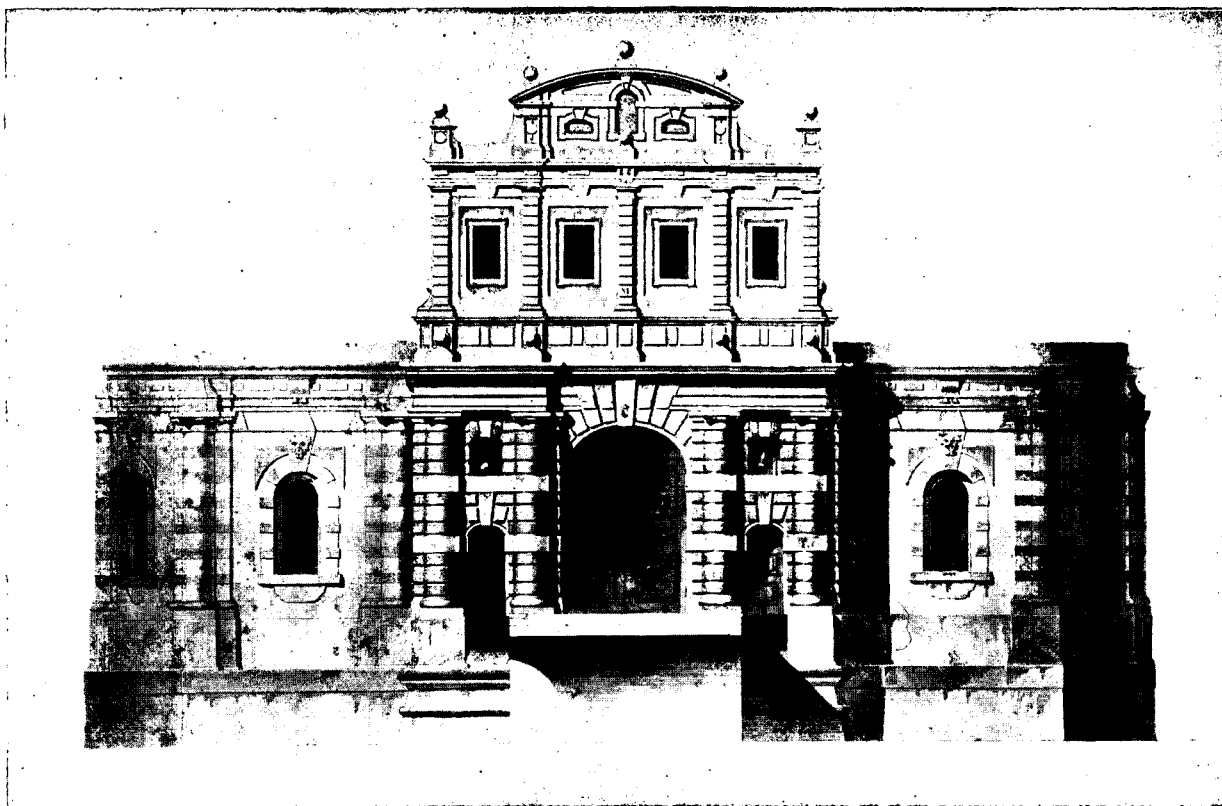
Afb. 1. Catharijnepoort te Utrecht. Plattegrond opgemeten en geteekend door M. Koecken 1844.

de betreffende passages in de Utrechtsche Vroedschapsresolutiën treffend M's rol bij den bouw der poort en in het algemeen zijn verhouding tot de architectuur, alsook de toenmalige waardeering van het ambt van (stads)architect aangeven, mogen deze hier grootendeels volgen.

16 Oct. 1621. „Het model ende grontwercken van de Catharinepoort gesien synde ende daerop naerder gecommuniceert es goetgevonden, dat Van de Poll ende Moreelssz. raden mette cameraars preparatorie sullen verschrijven aen de mrs. oft cooplyden van Dordrecht nu d'een dan dander, opdat zij geen kennisse van den anderen en hebben en het secreter mach bliven ende mette selve opt steenwerck ende anders opde Cuyl te handelen ende te spreekken om daernae sulcx ten minsten costen aen te besteden”; de levering van den „blauwen arduyn” werd blijkens de resolutie van 19 Nov. 1621 gegund aan Guillaume van Norenburch te Dordrecht, uit het bekende geslacht van aannemers en steenkoopers tegen 17 stuivers den voet (indien hij zeer fraaie steen leverde tegen 17 ½ stuiver). Uit de Vroedschapsresoluties van 11 Maart en 29 April 1622 valt af te leiden, dat men toen voorbereidselen maakte om met den bouw te beginnen.

In 1625 blijkt het werk echter goeddeels voltooid en bestaat er ernstig meeningsverschil tusschen Moreelse en de Utrechtsche Vroedschap over het dezen voor zijn arbeid toekomende bedrag.

Resol. 25 April 1625 „Naerdats de raetsheer Moreelssz. versocht was op te staen omme van syne saecken te spreekken, is voorts gelesen het verhael off aenteyckeninge by de gecommitteerden van der stadt doen doen van de verclaringen, die DIE ARCHITECTMEESTERS VAN HAERLEM ENDE LEYDEN hadden gedaen op de verdiensten, vacatiën etc. aen de Catarynen nyeuwe poorte sulcx ende sooverre die nu gebracht es, luydende als volcht.

Afb. 2. Catharijnepoort te Utrecht. Opstand van de veldzijde, geteekend door M. Kocken.

Bij de gecommiteerden van der stadt verscheyden mrs. van architecture ende van andere diversche wercken gehoort wesende opt maecten van de modellen, patronen, ordonnantiën ende op andere besoignes die in drye jaren souden mogen gevallen syn, in het houwen van de harde steen op de Cuyll, opt aenleggen van de fundamenten ende opbouwen van deser stadts nieuwe Catharynenpoorte. Daertoe dagelicx de ordre te geven, de harde steen alhyer gecomen synde bequaem te doen maecten ende de faulten daeraen te doen beteren, oock naer proportie in de wercken te doen brengen ende middelertyt oock op alles, dat op sulcken grooten werck tusschenbeyden soude mogen noch voorvallen de handt te bieden ende goet reguardt te nemen tot voltreckinge derselver poorte metten aenclieven van dyen, sulx ende soeverre die nu es gebracht ende wat haers bedunckens daeraen wel verdient ware, oock by SOODANIG MAN, DIE HOEWEL GOEDE KENNISSE VAN ARCHITECTURE HEBBENDE, EVENWEL SULCX SYN PROFESSIE NIET EN WAS, ENDE DAEROMME TE MEER MOEYTENS, ARBEYTS ENDE HOOFTBREECKENS DAERINNE HEEFT GEHADT, alswel niet en soude die, die soodane wercken dagelicx hanteren ende by de hant hebben, ende naer genomene kennisse van saecken verclaerden. D'eene, dat soodane persoon, dyens professie sulcx niet en es, daervoor in de voorsz. tijt wel behoort te hebben vyffthienhondert gulden, maer dyen het haer professie es, wel met minder soude connen gecontenteert worden. Andere veel geexperimenteerde architecten op een ander maniere gevraecht ende gehoort, verclaerden dese stadt wel te willen dienen in deselve qualite op alle haere aen te leggen wercken, fortificatiën ende anders, een geheel jaer deur, en alle voorvallende saecken daertoe, alle ordonnantiën, modellen, bestecken ende tgeene verder daertoe soude mogen worden gerequireert te maecten ende doen, gelyck gedaen mach syn aen de voorverhaelde

Afb. 3. Catharijnepoort te Utrecht. Opstand van de stadszijde, geteekend door M. Kocken.

nyeuwe poort, mede op stadts dagelicxs wercken goede toeversicht te nemen etc. ende alsulcx gestadelick te dienste te staen omme de somme van duysent gulden jaerlicx. Ende indyen de heeren staten hem mede begeren te gebruycken in de voorsz. qualite totte fortificatiën ende anders in de cleyne steden ende forten deser provincie, dat dan hy dit alles will doen om darthienhondert gulden 's jaers. Ende alsmen hem alleenlick in de stadt wilde gebruycken int ordonneren ende regard nemen tgeene een geheel jaer deur soude occurreren off de heeren goetvonden gemaecht off gedaen te worden, ende daerby alles te doen als gedaen es geweest int maecken van de voorsz. poort, dat hy hem dan 's jaers soude laten contenteren met achthondert gulden. Maer als hy alleenlick gebruyckt soude worden gelyck die gebruyckt es totte voorsz. poort, dat hy wel soude tevreden syn met vyffhondert gulden 's jaers, jae oock met minder.

Waernae goetgevonden es den voornoemden Moreels weder binnen te doen comen ende hem 't voorsz. verbael voor te lesen, sonder noch de namen derselver mrs. ruchtbaer te maecken; geleyk gedaen synde, ende hy sich daarmede niet contenterende, verclaerde dese saecke te willen stellen aen twee by hem te nomineren ende andere twee by de stadt. **DAT AENGENOMEN ES ENDE HEM AFFGEVORDERT SYNE MANNEN DAERTOE HY NOMINEERDE DE MRS. TOT AMSTELREDAMME, TE WEETEN KEYSER ENDE DANCKAERTS. ENDE BY DE STADT GENOMINEERT SYN MR. LIEVEN VAN HAERLEM ENDE MR. VAN LEYDEN (1).**

Terloops zij hier opgemerkt dat Lieven de Key's hulp door de Utrechtsche Vroedschap, ook tevoren wel was ingeroepen. Blijkens de rekening van den tweeden cameraer 1606—1607 (f. 46—47 vso) werd „Adriaen Bom deser stadts bode betaelt dsomme van vyff ponden ende vier schellingen van dat hy op den Ven May 1607

(1) Dit moet zijn Hendrick Cornelisz. van Bilderbeek, naar uit de Gerechtsdagboeken van Leiden blijkt reeds in 1607 en nog in 1625 stadsmeester-metselaar; op 21 Nov. 1646 was hij niet meer in leven (prt. not. Doude).

met besloten missive gereyست is aen Mr. Liever N. architect tot Haerlem ende op den VIIIen daeraenvolgende met antwoordt wederom gecommen." Weismann vestigde er reeds de aandacht op („De Opmerker 1907, 261); dat blijkens de Vroedschaps-resoluties van 10 Dec. 1610 en 8 Maart 1613 de nieuwe sluis in de bemuurde Weerd — de verbinding der stadsvesten met de Vecht" — naar De Key's ontwerp werd aangelegd; in de laatstgenoemde resolutie leest W. echter noodeloos Lukas in plaats van Lieven de Key (1).

Het blijkt niet, tot welke uitspraak deze arbiters kwamen. 9 Juni 1625 namen burgemeesteren op zich „NAERDER TE SPREEKEN MET PAUWELS MOREELSSZ. NOPENDE SYN VACATIEN, MOEYTEN ENDE VERSUYM, ALS GECOMMITTEERT GEWEEST SYNDE TOT ARCHITECT ENDE OPSICHTER VAN DE NYEUWE GEMAECKTE CATHARYNENPOORTE". Om-trent een vergadering van gecommiteerden in deze zaak op 9 Aug. 1625 (Vroedschaps-resol. 10 Aug. 1625) vernemen wij „dat oock in deselve vergaderinge geroupen es geweest de voornoemde Moreels, ende nae veele propoosten daerover gehouden ende gevallen eyntelick dselve Moreels syne pretensie opt minste gestelt heeft op vier-ende twyntich hondert guldens. Des hy daervoor die poorte voorts in volcomen effecte soude brengen evenverre hy int leven bleeff ende dat stadtsgecommiteerden haer uutterste both hadde geweest een ende twyntich hondert gulden, ende soe wanneer het werck soude weesen voltogen, dat hy dan die vordere dryehondert gulden soude hebben, die hy niet en begeerde met syn leven off sterven in hasart te stellen." Bij meerderheid van stemmen besloot de Vroedschap, dat Moreelse zou ontvangen „alsnu een ende twyntichhondert gulden ende d'andere dryehondert gulden verseeckert sall weesen, soo wanneer hy sall sijn getreden int leste nu aenstaende werck, alwaer het schoon, dat hy voor de voltreckinge quam te sterven."

Mogen wij hieruit opmaken, „dat Moreelse reeds in 1625 zijn krachten voelde verminderen en verklaart dit verval mede de verslapping van zijn schilderkunst, welke zoowel tot uiting komt in zijn (aanvankelijk veelal zoo gedegen) portretten, als in de (voor zoover wij thans weten) eerst sinds 1624 voorkomende slappe en behaag-zieke voorstellingen, van herders en herderinnen"? Of zou de nadrukkelijke maning der Vroedschap aan Moreelse om de Katrijnepoort af te maken er op kunnen duiden, dat M. dan wel het Stadsbestuur vreesde, dat de beëindiging van het werk moeilijkheden van architectonischen aard bracht?

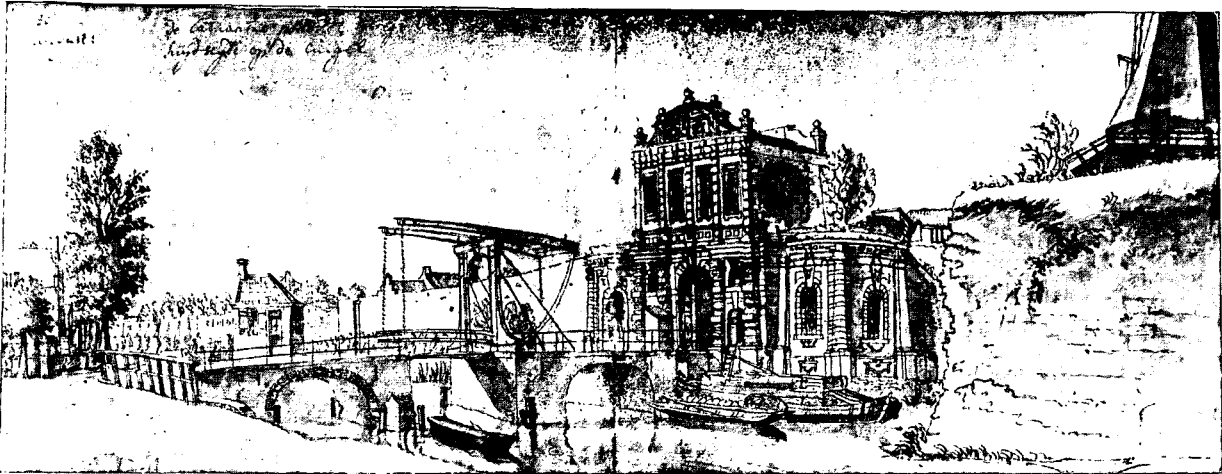
De verdieping van het voor-front (veld) vormt n.l. ofschoon de bouwmeester alle moeite gedaan heeft — door de geleedende elementen van het benedendeel, de zijrisalieten met halfzuilen en de sluitsteen van den doorgang boven het hoofdgestel hun voort-zetting te geven en vervolgens samen te vatten — de beide geleedingen te verbinden, geenszins een waardige afsluiting van den forschen onderbouw met sterk Italiaansch karakter (2). De fronten der slechts tot op de hoogte der verdieping opgetrokken zij-vleugels (3) toonen een eenigszins eigenaardige detaillering, overigens met soortgelijke

(1) Ten aanzien van de werkzaamheid van bouwkundigen uit dezen tijd op Waterstaatsgebied zij nog gewezen op de vondst van Mr. Belonje in het archief van den Schermer (*Alkmaarsche Courant* 30 Mei 1927), dat voor de nieuwe (deels steenen) zeesluis van dien polder in 1630 „Mr. Dancker van Amsterdam" om advies werd gevraagd.

Vgl. over Danckerts ook Schoy, *L'architecture néerlandaise au XVIIe siècle*, Bruxelles 1878, p 18, die overigens onzen stadsmetselaar Cornelis Danckerts (de Rij) en den uitgever Cornelis Danckerts (van Zevenhoven) voor een en dezelfde persoon aanziet.

(2) Het is onbegrijpelijk, dat K. J. Berger in zijn „Der Holländische Stadttor-Bau (diss. München 1908) van deze poort slechts terloops (S. 69) bij zijne opsomming van klassicistische werken melding maakt. In 't algemeen komt in dezen tijd als bron voor Italiaansche vormen wel in de eerste plaats een der uitgaven van Serlio in aanmerking; in dit geval ware echter, evenzeer als de wat oudere, streng opgevatte Oosterpoort te Hoorn (onderbouw) en de voormalige Steentilpoort te Groningen eer te denken aan de stoere poorten van Michele Sanmicheli, zooals de Porta Nuova, Porta Palio en San Zenone te Verona, of zijn school (Cf. Général R. Normand in *Revue du Génie militaire* 1927 p. 293 en 393).

(3) Bezieet men den plattegrond (afb. 1) zoo wil het schijnen, alsof de zijvleugels zijn opgetrokken op de basementen der ronde voortorens eener oudere poort, al is hun onderlinge afstand daarvoor wellicht wat groot.

Afb. 4. De Catharijnepoort te Utrecht uit het Zuidwesten; teekening door Jan de Beyer 1736.

motieven als in den middenbouw. Aan de stadszijde treft eveneens de, met die van het voorfront corresponderende, doch nog strakker gehouden ingangspartij. De niet hierboven gelegen achtergevel van den bovenbouw (de poortdoorgang loopt onder een hoek van ongeveer 60° naar achteren, ter wering van vijandelijk vuur op de achter de poort gelegen straat) maakt daarentegen weer een triesten indruk, al mag zulks ten deele te wijten zijn aan latere wijziging. Ook de proporties van den bovenbouw zijn niet gelukkig gekozen, naar uit de teekening van de Beyer blijkt, die (vermoedelijk onbewust) het bovendeel der poort hooger maakt, waardoor een veel beter effect verkregen wordt.

De onbevangen beschouwer zal stellig meenen, dat de bovenbouw alsook de zijvleugels der poort uit later tijd dagteekenen ofwel niet op den bouwmeester der ingangspartijen teruggaan. Nog daargelaten het feit, dat de bovenvermelde historische bijzonderheden hiertegen spreken, schijnt mij een vormgeving als die van bovenbouw en zijvleugels in een latere periode moeilijk denkbaar. Het achterfront van den bovenbouw heeft trouwens, boven den sluitsteen van het ingangspoortje, een jaarsteen met 1626 en op de Beyer's teekening uit 1736 is de toestand geheel gelijk aan die op de opmetingen van 1844. Tenslotte kan misschien ook het monogram M, dat blijkens die opmetingen op den middelsten pilaster der bovenverdieping voorkwam (ook opgemerkt door van den Eynde en van Willigen) nog als een argument voor de toekenning aan Moreelse gelden. De onharmonische aanblik der poort ware dan op rekening te stellen van M's dilettantisme op architectonisch gebied.

Men weet, dat Moreelse nog tot half Maart 1638 in leven bleef. (1) In het laatste jaar van zijn leven valt de vernieuwing van het groote stedelijke vleeschhuis aan de Voorstraat. Reeds 5 Nov. 1636 waren uit de Vroedschap „omme een besteck te doen maecken, waernae men vernieuwe het vleyshuys aen de Voorstraat, gecommitteert d'heeren Van de Lingen, Eck, MOREELS, van der Waerd, Foeyt ende beyde de cameraers” en 3 April van dat jaar werden „gesien 't besteck vant vleyshuys voorgaende gecommitteerden geautoriseert omme tselve vleyshuys te doen maecken nae haer E. goetduncken,” „ende omme den cameraer te assisteren int copen t'Amsterdam

Inderdaad toont op een in het Utrechtsche Archief in calque bewaarde (Suppl. Cat. n°. 555) gewelfschildering in de Jacobikerk (vermoedelijk XVb, in 1882 blootgekomen en na calqueering vernietigd) de middeleeuwsche Katrijnepoort zulke torens, welke ook de oude Tolsteegpoort bezat; op de afbeeldingen uit 1550 en later (Cat. nrs. 352/8) dezer na 1538 herbouwde poort vallen echter geen sporen daarvan te ontdekken.

(1) Nog in Oct. 1637 werd hij eerste cameraar der stad, welk ambt hij tot Oct. 1638 had moeten bekleden,

Afb. 5. Het Vleeschhuis te Utrecht.

van balcken, deelen ende ander houtwerck nodich soo tot de maillebaen als het nieuw te maken vleys huys by de vroetschap gecommiteert d'heeren outburgermeester De Goyer ende out-cameraer Van der Waerd'; 3 Sept. 1637 kon men reeds „die steden uit nieuwe vleys huys" verpachten. Uit de resolutie van 29 Maart 1638 blijkt, dat de steenhouwer Joannes van Dreesden de natuursteen voor de gevels geleverd en bearbeid had, waarvoor men hem 1760 gl. toekende.

Een vergelijking van de buitenarchitectuur der Vleeschhal (afb. 5—6) met die van de Katrijnepoort toont,

Afb. 6. De achterzijde van het Vleeschhuis.

naar Galland terecht opmerkte, eenige verwantschap in opzet tusschen de voorfronten: beneden een enkel door een kroonlijst gedekte midden-travee met ingang, geflankeerd door risalieten met een hoofdstel dragende halfzuilen of pilasters, vervolgens op de verdieping corresponderende pilasters en in den top een samenvatting door een fronton. Daarnaast zijn er — en dit geldt evenzeer voor den achter- als voor den voorgevel der vleeschhal — een aantal overeenkomstige details, ieder voor zich in de bouwkunst van dien tijd min of meer gebruikelijk, doch wier tegelijkertijd voorkomen wel opmerkelijk is. Bij de poort stuiten de sluitstenen der doorgangen, nissen en vensters tegen de horizontale banden en architraven, bij de vleeschhal doen dit evenzoo de sluitstenen der ontlastingsbogen (met inbegrip der lamskoppen beneden in den voorgevel) van vensters en ingangen, zooals trouwens na \pm 1600 in steeds toenemende mate in zwang geraakt. Gelijk bij den ingang van het stadsfront der poortverdieping, sluiten in het voorfront der hal bij den boogsluitsteen van het middenvenster op de verdieping aan de gevelsteen en een jaarsteen met 1637, in den top bij den sluitsteen van het oculusvenster de cartouche in het fronton. Bij den achtergevel gaat de boogsluitsteen van het topvenster evenzoo in den jaarsteen met anno 1637 over. De voorfronten van beide gebouwen toonen rechthoekige vensters met vier ooren, zij het dan dat de vleeschhal kruis- en tweedeelige kozijnen heeft en bij de poort in italiaanschen trant de vensteropeningen als gaten in het muurvlak zijn opgevat. De ietwat onzekere voluutlijnen van de geveltopenen der vleeschhal, vooral de in- en uitgezwakte lijnen van den achtertop herinneren aan de wijze van afdekking der poortverdieping. Het hoofdstel der frontrisalieten van de hal heeft vierkante blokken in het fries, zooals er rechthoekige bij de poort voorkwamen. De tegenover die der vleeschhal strengere vormen der (niettemin 12—15 jaar oudere) poort kan men op rekening stellen van haar militair karakter.

In ieder geval schijnt de conclusie niet gewaagd, dat, wanneer de nieuwe fronten der vleeschhal al niet door Moreelse ontworpen zijn, haar bouwmeester bij zijn conceptie diens Catharijnepoort voor oogen moet gehad hebben.

Een omstandigheid, die misschien voor Moreelse's auteurschap pleit is, dat de stad Utrecht in zijn tijd geen stadsarchitect bezat. Deze functie welke in de tweede helft der 16e eeuw de Van Noorts bekleedden, achtereenvolgens Willem van Noort, diens zoon Hendrik en diens kleinzoon Marcelis van Noort, werd n.l. in 1600 zuinigheids-halve opgeheven (1).

Bij het heengaan van den ordinaris stadstimmerman Lambert Ysbrantssz. had de Vroedschap 26 Aug. 1616 besloten tot „uytsien naer een expert en bequaem architect.” Doch 10 Nov. 1616 werd Adriaen Gerritsz. tot stadstimmerman aangenomen, blijkbaar een eenvoudig ambachtsman, daar in zijn uitvoerige instructie o.m. bepaald werd, dat hij zelf moest meewerken en het werk niet mocht overlaten aan zijn knechts; hij overleed in 1630 en werd op dezelfde voorwaarden opgevolgd door Jan Henricksz., die in de jaren van den bouw der Vleeschhal in functie is (2).

Nog in een andere stedelijke bouwcommissie kreeg Moreelse in dezen tijd zitting: 30 Jan. 1637 werd hij met den raadsheer Foeyt toegevoegd aan de gecommiteerden „totte timmeringe van de kercke aan de Vaert”, de aan de stad Utrecht behorende heerlijkheid Vreeswijk. Dit in 1641 voltooide gebouw — 6 Oct. van dat jaar vaardigde de Vroedschap vijf heeren af om de eerste predikatie bij te wonen — opmerkelijk om zijn T-vormig grondplan, is echter na brand in de jaren 1682/3 geheel herbouwd (3), zoodat alleen zijn hoofdvorm wellicht nog aan den oorspronkelijken opzet herinnert.

Het is mij niet mogen gelukken te ontdekken, of Moreelse op eenigerlei wijze bij den bouw van andere bouwwerken betrokken is geweest, tenzij men als zoodanig zou willen aanmerken zijn toevoeging aan een commissie uit de Vroedschap voor een Illustreschool-kwestie op 4 Nov. 1633 om na te gaan „hoe men de Drie Coningen Kerck best tot een Illustre Schole sal approprieren” (5).

M. D. OZINGA.

(1) Vgl. Dodt van Flensburg, o.c. III, blz. 230, 231, 233/5, 249, 251, 260, 265, 272.

Naer uit de rekening van den tweeden cameraer 1600—1601 (fol. VII—VII vso blijkt) waren bij vroedschapsresolutie van 26 April 1601 „tot vindinghe van deser stadts quote in de redemptie des huysgelts ende voorts int extraordinaris ten oorloge” het ambt van stadsarchitect en dat van stadsgriffier afgeschapt en de 6 Jan. 1596 den 5 „ordinaris stadstrompers” per man en per jaar toegelegde 150 £ tot honderd gulden verminderd.

Ter illustratie van de meerdere beteekenis, die men in verhouding tot het ambt van stadstimmerman (vgl. noot 2) aan dat van stadsarchitect toekende diene, dat Marcelis Van N(oort) evenals zijn vader behalve vrij wonen in „Manenburch” een jaarsalaris van £ 150 genoot en voorts 20 schellingen voor elken dag in werkelijken stadsdienst.

(2) Zij genoten beide naar uit de rekeningen van den tweeden cameraer blijkt een jaarlijksche vaste toelage van 20 gl. met 40 gl. voor huishuur en ontvingen voorts daggelden. Bij de vaste aanstelling van Adriaen Gerritsz. op 12 Dec. 1617 werden deze als volgt bepaald: van half Maart tot begin Sept. (St. Victoris): zijn eigen daggeld 18 st. dat van zijn knechts tot drie man 16 st., van een leerknecht 10 st.; het overige gedeelte van het jaar waren deze bedragen resp. 16, 14 en 8 stuiver. Daar de opeenvolgende stadsmetselaars niet onder de „lege stadsdienaars” in de rekeningen van den tweeden cameraer voorkomen, werden deze blijkbaar per karwei betaald — men vindt zulke betalingen voor werk aan pastoriën en kerkelijke gestichten in de rekeningen van den eersten cameraer — waaruit men wel mag besluiten, dat zij nog minder in tel waren dan de stadstimmerlieden.

(3) Vroedschapsresolutiën van 21 Febr. 1681, 30 Maart, 24 April, 18 Dec. 1682 en 21 Mei 1683.

(4) Wijnne en Miedema, Resol. Vroedschap van Utrecht betreffende de Academie, Utrecht 1900, blz. 2 (werken Historisch Genootschap Nieuwe Serie dl. 52).

(5) Moreelse maakte in 1634 ook deel uit van de commissie, die onderhandelde met den deken van het domkapittel over de inrichting voor de Illustre School van het groot-kapittelhuis — het toen ingerichte auditorium doet gelijk men weet thans nog als zoodanig dienst — waarop tenslotte de Vroedschap haar keus bepaald had (Wijnne en Miedema, o.c., blz. 7—10, 16). Blijkbaar tengevolge van dit besluit werd de „Drie Coningen kerck”, oorspronkelijk de kloosterkapel van het Tertiariënsklooster in de Brigittenstraat, in 1636 afgebroken (Joosting en Muller, Kerkelijke Rechtspraak in het bisdom Utrecht II, blz. 365—6).

In de Bestuurscommissie zijn de plannen voor een tweede internationale conferentie besproken. De vergadering zal vermoedelijk in den herfst te Athene worden gehouden. Er zullen vraagstukken over monumentenzorg worden behandeld. Verder hebben de besprekingen van de commissie geloopt over een internationale overeenkomst ter voorkoming

van den verkoop van kunstvoorwerpen, welke aan openbare verzamelingen worden onttrokken. De commissie is van oordeel, dat een dussdanige overeenkomst ook van kracht moet zijn voor kunstwerken in particuliere verzamelingen, welke officieel zijn geëvalueerd.

24 April 1931

N. R. C.

MONUMENTEN IN NEDERLAND.

RIJKSSUBSIDIES VOOR MONUMENTEN IN 1931.

Monument.	Kosten.	Percentage.	verleend	
			voor 1931.	uitgetrokken in 1931.
<i>a. Restauratie gereed.</i>				
Boxtel, R. K. Kerk	f 70.000.—	50	f 30.000.—	f 5.000.—
Delft, O. K. Kerk	- 18.000.—	—	—	- 5.400.—
Geesteren, N. H. Kerk	- 65.000.—	55	- 19.000.—	- 13.000.—
Goes, Grootte Kerk	- 480.000.—	60	- 182.725.—	- 40.000.—
's-Gravenhage, Gr. Kerk	- 320.000.—	43 ³ / ₄	- 133.000.—	- 7.000.—
Helmond, Kasteel	- 200.000.—	60	- 120.000.—	- 6.400.—
	- 166.000.—	40	- 60.000.—	- 6.500.—
Muiden, N. H. Kerk	- 120.000.—	52 ¹ / ₂	- 56.500.—	- 6.500.—
Nieuwerkerk a/. IJssel N. H. Kerk	- 128.000.—	48	- 30.000.—	- 10.000.—
Nisse, N. H. Kerk	—	—	- 55.850.—	- 6.000.—
Poortugaal, N. H. Kerk	- 114.000.—	50	- 49.000.—	- 8.000.—
IJsselstein, Toren	- 134.600.—	50	- 60.000.—	- 8.000.—
Zutphen, Wijnhuistoren	- 70.000.—	50	- 28.000.—	- 4.000.—
Zutphen, Nieuwstadstoren	—	—	—	- 1.033.—
<i>b. Restauratie nog niet gereed.</i>				
Abbenbroek, N. H. Kerk	f 100.000.—	±52	f 10.500.—	f 20.000.—
Alfen a/d. Maas, R. K. Kerk	- 60.000.—	60	- 12.000.—	- 12.000.—
Alkmaar, Grootte Kerk	- 910.705.—	50	- 140.000.—	- 33.000.—
Amersfoort, O.L.Vr. Toren	- 803.181.—	50	- 319.000.—	- 40.000.—
Amersfoort, Kamperbinnenpoort	- 48.000.—	40	- 3.500.—	—
Amsterdam, perc. N.Z. Voorburgwal	- 22.200.—	—	—	- 8.000.—
Andelst, N. H. Kerk	- 42.000.—	40	- 10.000.—	- 2.500.—
Ter Apel, Oud-Klooster	- 88.700.—	40	- 500.—	- 18.000.—
Bergen op Zoom, Ravelijn	- 20.000.—	—	—	- 9.800.—
Breda, Gr. Kerk	- 664.000.—	50	- 184.000.—	- 24.750.—
Buren, Gemeentetoren	- 16.000.—	30	- 1.500.—	- 3.300.—
Delft, Nieuwe Kerk	- 170.000.—	50	- 20.500.—	memorie
Delft, Oude Kerk	- 205.000.—	40	- 57.400.—	- 12.300.—
Doesburg, N. H. Kerk	—	—	- 53.500.—	—
Dordrecht, Gr. Kerk	- 280.000.—	50	- 97.000.—	- 22.000.—
Edam, N. H. Kerk	- 285.000.—	50	- 60.000.—	- 30.000.—
Eck en Wiel, N. H. Kerk	- 22.290.—	40	- 6.000.—	—
Ferwerd, Toren N. H. Kerk	- 30.000.—	55	—	- 8.000.—
Geldermalsen, N. H. Kerk	- 42.000.—	40	- 8.650.—	- 8.150.—
Ginneken, N. H. Kerk	- 120.000.—	45	—	- 27.000.—
Gouda, St. Janskerk	—	55	- 232.000.—	- 9.000.—
's-Gravenhage, de Binckhorst	- 46.000.—	—	—	- 5.000.—
Haarlem, St. Bavokerk	- 100.000.—	50	- 35.000.—	- 5.000.—

Monument.	Kosten.	Percentage.	verleend voor 1931	uitgetrokken in 1931
Harkstede, N. H. Kerk	f 32.000.—	40	—	f 12.800.—
Heenvliet, N. H. Kerk	- 40.000.—	45	f 6.750.—	- 6.750.—
's-Hertogenbosch, St. Janskerk	—	—	- 132.000.—	- 20.000.—
Hoensbroek, Kasteel	- 150.000.—	—	- 1.000.—	- 20.000.—
Horsen, R. K. Kerk	- 30.000.—	50	- 10.000.—	- 5.000.—
Kampen, diverse monumenten	—	—	—	- 5.000.—
Leiden, St. Pieterskerk	- 301.000.—	57	- 51.910.—	- 18.800.—
Loon op Zand, R. K. Kerk	- 75.000.—	40	—	- 7.500.—
Neede, Toren	- 23.734.—	40	—	- 6.000.—
Olderberkoop, N. H. Kerk	- 18.000.—	40	- 7.200.—	—
	- 10.000.—	60		
Onstwedde, N. H. Kerk en Toren	- 48.915.—	25	- 10.000.—	—
Rhenen, Cuneratoren	- 70.000.—	50	- 33.000.—	- 2.000.—
Roden, N. H. Kerk	- 30.000.—	75	- 1.250.—	- 14.000.—
Rolduc, Kerk	- 34.800.—	25	—	- 8.700.—
Schiedam, Toren	- 50.000.—	40	—	- 10.000.—
Schoonhoven, N. H. Kerk en Toren	- 450.000.—	50	- 70.000.—	- 35.000.—
Utrecht, Domkerk	- 615.000.—	66 $\frac{2}{3}$	- 231.260.—	- 48.750.—
Veere, Raadhuis	- 100.000.—	—	—	- 10.000.—
Vlissingen, Huis m/d. beelden	—	—	—	- 8.750.—
Waalre, Toren	- 12.000.—	—	—	- 4.300.—
Waalwijk, dakruiter N. H. Kerk	- 12.000.—	50	—	9.600.—
		30 (voorschot)		
Westeremden, N. H. Kerk	- 50.000.—	40	- 15.500.—	memorie
Wierden, Toren	- 10.000.—	—	—	- 3.000.—
Woudrichem, Toren	- 38.000.—	—	- 16.000.—	- 8.000.—
Zandweer, N. H. Kerk en Toren	- 20.000.—	60	- 7.000.—	—
Onvoorzien	—	—	—	- 13.917.—
				f 696.000.—

Bovendien werd voor onderhoud en herstel der Rijksmonumenten f 91.596.— beschikbaar gesteld.

LOTGEVALLEN VAN MONUMENTEN.

ABCOUDE. De Ned. Herv. Kerk, uitwendig zeer verknoeid, doch met mooi interieur, waarin o.a. het bekende Renaissance-koorhek, zal onder leiding van den heer L. Reedert, architect van de kerkgebouwen der Ned. Herv. Gemeente te A'dam, worden gerestaureerd; het is de bedoeling niet alleen de constructief-noodzakelijke voorzieningen te treffen, maar ook aan het thans geheel gewitte inwendige een behagelijker aanzien te geven. Men zou gaarne ook de als arrestantenlokaal en brandspuitbergplaats dienende ruimten ten Zuiden en ten Noorden van den toren bij de preekkerk (schip en dwarspand) trekken, doch hieromtrent is nog geen overeenstemming met de burgerlijke gemeente verkregen, terwijl ook geldgebrek een beletsel vormt, evenals voor de verplaatsing van het orgel in het koor naar de westzijde der kerk.

AMERSFOORT. Kamperbinnenpoort. De Provincie Utrecht heeft 20 % tot een maximum van f 9.600.— subsidie toegezegd voor de restauratie (gevraagd was 25 %) onder voorwaarde dat de gemeente na aftrek der Rijkssubsidie ad 40 % het resteerende deel voor haar rekening zal nemen. Naar alle waarschijnlijkheid zal zodoende deze reeds zoo lang sleepende herstelling binnenkort tot uitvoering komen.

AMSTERDAM. Het plan voor de verbetering der verkeerswegen in de binnenstad is eindelijk door Burgemeester en Wethouders ingediend. Hoewel het in 't algemeen de opzet heet te zijn geweest om de oude stadskern te sparen, voorziet dit project toch o.m. demping van de Vijzelgracht en van het Rokin van het gebouw Industria tot aan de St. Pieterspoort,

een versmalling van het Rokin tusschen Spui en Muntplein, aanplemping van den Binnen-Amstel tusschen Muntplein en Bakkerstraat, terwijl ook door de aangekondigde verbreding der Langebrug en van de brug voor de Nieuwe Doelenstraat en van de verruiming van het Muntplein, zoowel aan den kant van den Binnen-Amstel als aan de Singelzijde, water zal verloren gaan. Door de verbreding van tal van straten, zooals de Leidschestraat, de Utrechtsche straat, het Spui enz., in de binnenstad en de doorbreking der Nieuwe Heerengracht zullen voorts bekende stadsbeelden verdwijnen.

Het genootschap Architectura en Amicitia heeft in een adres aan den raad gewezen op de groote stedenbouwkundige beteekenis der zoo vaak miskende Vijzelgracht.

Koninklijk Paleis. De Regeering heeft bij schrijven van den Minister van Financiën d.d. 25 Febr. 1931 onder erkenning van het eigendomsrecht der gemeente Amsterdam aan B. en W. verzocht dit voormalig stadhuis aan het Rijk in eigendom af te staan, waartegenover Amsterdam steun zou ontvangen bij den bouw van een nieuw stadhuis. B. en W. verklaarden zich bereid hiertoe mede te werken, indien het Rijk de volledige, op ± 15 miljoen geschatte bouwkosten daarvan zou willen dragen, welk voorstel door de Regeering in principe is aanvaard. Inmiddels is tegen dit plan heftig verzet der publieke opinie losgekomen.

— **Heerengracht 556.** De nieuwe eigenaar, de Nationale Levensverzekeringsbank te Rotterdam heeft op eigen kosten dit dubbele heerenhuis (XVIIIa) door den architect A. A. Kok geheel doen restaureeren, waarbij o.a. de hooge stoep weer aangebracht en van oude (opgekochte) balusters voorzien, de gevel afgelood is, en de vensters hun oorspronkelijke indeeling hebben herkregeen. De burgemeester heeft deswege tot deze maatschappij een brief van dankbetuiging gericht.

ANDELST. De N. H. Kerk is na restauratie (met Rijkssteun) door den architect H. J. Tiemens te Arnhem weer in gebruik genomen; het tevoren als school gebruikte (in hoofdzaak romaansche schip) is in eere hersteld en de lage houten zoldering in het koor weggebroken, waardoor het gebouw zeer heeft gewonnen.

BERGEN-OP-ZOOM. Gemeentelijke monumenten. De Gemeente is voor-

nemens behalve het op harmonische wijze in een modern stadskwartier opgenomen Ravelijn — welks restauratie reeds langs is voorbereid en thans in uitvoering is — ook de Gevangenpoort, het Stadhuis en den Toren der Groote Kerk te doen restaureeren. Reeds heeft de herstelling van een op advies van Monumentenzorg behouden, tegen de Gevangenpoort staand huisje plaats gevonden — waarvoor het Rijk *f* 550.— subsidie heeft gegeven — en is de stadhuisgevel van de pleisterlaag ontgaan, teneinde te zien wat hier dient te geschieden.

BLARICUM. N. H. Kerk. *De N. R. Ct.* van 1 Mei 1931 bericht, dat het gevormde comité voor de kerkrestauratie reeds *f* 10.000.— bijeen heeft van de op *f* 30.000.— geraamde kosten. De Gemeente zal tegelijkertijd den toren restaureeren, welk werk begroot is op *f* 9.700.—. De kerk is op zichzelf van niet veel belang, doch van waarde als steunende massa van den verdienstelijken toren en het geheel doet aardig in de omgeving, waarom het Rijk voor deze herstelling een bijdrage van *f* 3.000 ter aanmoediging heeft toegezegd.

BODEGRAVEN. De fraaie Poort van het fort Wierickerschans (1784) dreigde te verdwijnen, daar haar doorgang te nauw was voor aldaar te bergen rollend materiaal. Door overleg van Defensie via Onderwijs, K. en W. met Monumentenzorg is een oplossing gevonden door een te maken doorgang terzijde der poort.

BOLSWARD. Raadhuis. In Februari 1930 dienden B. en W. een plan tot verbouwing in, o.m. ter verkrijging van betere archief-ruimte en arrestantenlokalen. In verband met de tijdsomstandigheden staakten echter de stemmen over dit voorstel in de raadsvergadering van 4 Nov. '30, naar de *Leeuwarder Courant* van 5 Nov. '30 meldt.

BREDA. Van het Voormalig Huis Assendelft (XVI) is nog een aardig achtkant torentje overgebleven. Daar dit thans bouwvallig is en wegens het voorkomen op de Bredasche monumentenlijst niet mag worden afgebroken, heeft de nieuwe eigenaar, het (R. K.) Genootschap tot opvoeding te Rozendaal een rijkssubsidie verzocht in de kosten der herstelling, die $\pm f$ 600.— blijken te belopen.

Het Stedelijk Museum zal worden overgebracht naar de verdiepingen der Voor-

malige Vleeschhal, thans Boterhal aan de Grootte Markt.

DELFT. Voormalig Oost-Indisch Huis aan de Oude Delft. Men is doende het onder leiding van Prof. van der Steur in te richten voor de afdeeling Bouwkunde der Technische Hoogeschool, waarvoor bij de Staatsbegroting van 1931, f 30.000.— is uitgetrokken.

— **Oostpoort.** De Gemeente is voornemens haar te doen herstellen; het schijnt dat men tevens wijziging der omgeving overweegt, wat demping van een gedeelte van het water, waaraan de poort gelegen is, zou medebrengen.

— **Het Gemeenlandshuis,** zal blijkens courantenberichten onder leiding van arch. H. van der Kloot Meyburg naar de tuinzijde uitgebreid en inwendig verbouwd worden — de vermaarde gevel blijft intact — met de bedoeling het huis te doen beantwoorden aan de eischen van een modern kantoorgebouw en tevens enkele voor meer representatieve doeleinden in te richten ruimten op de verdieping een passend karakter te hergeven.

— **Nieuwe kerk.** Het restant van het huldeblijk voor het herstellen van het koor wordt gebruikt voor een gebrandschilderd raam in de zuidzijde van den omgang naar ontwerp van den Haagschen schilder H. van der Stok, uit te voeren door het atelier Schouten. Het voor het zuiderdwarspandvenster bestemde Grotiusraam van Joep Nicolas zal in den loop van den zomer kunnen worden gesteld.

GOUDA. **Janskerk.** Voor rekening der Verlichtingscommissie worden bij Stokvis in Rotterdam tien groote koperen kronen (iedere arm met twee lichten) aangeschaft van het type — een navolging van 17e eeuwse Hollandsche kaarsenkronen — dat men onlangs in de Pieterskerk te Leiden heeft toegepast. Vanwege den uitdrukkelijken wensch der schenkers waren meer moderne, d.i. voor electrisch licht beter geschikte verlichtingsapparaten uitgesloten.

's-**GRAVENHAGE.** **Carillon Grootkerkstoren.** De Gemeenteraad heeft f 6.400.— toegestaan voor de herstelling van eenige klokken en een nieuw handklavier, en f 3.140.— voor het zuiver stemmen.

— **Kasteel „de Binckhorst”** B. en W. hebben de noodzakelijkste herstelling doen uitvoeren in afwachting van een restauratie, welke wordt uitgesteld tot de bestemming vaststaat.

GRONINGEN. De Provinciale Groningsche Archaeologische Commissie heeft in Oct. 1930 den Gemeenteraad verzocht de voortschrijdende verdwijning en vernieling der Groningsche monumenten te stuiten door in de gemeentelijke bouwverordening een welstandsbepaling op te nemen en een monumentenverordening in het leven te roepen. Het eerste is sindsdien geschied.

— **Ossenmarkt 3.** Een dreigende verbouwing tot garage van dit huis, evenzeer als staal van Groninger Renaissancebouwkunst en als onderdeel van den mooien pleinwand een monument van den eersten rang, is voorkomen doordien de Min. van Ond., K. en W. met instemming van B. en W. de huizen Ossenmarkt 3, 3i, 4, 5 en 7 aanwees als gebouwen bedoeld in art. 5 sub i van het Kon. Besluit van 30 Dec. 1924 (bescherming van gebouwen met kunstwaarde tegen brandgevaar ingevolge de wet van 13 Jan. 1923, Stbl. n°. 9).

— **Oude Klooster te Ter Apel.** Het Gemeentebestuur heeft de restauratie zelve ter hand genomen (de restauratiecommissie trok zich terug); onder leiding van Ir. C. L. de Vos tot Nederveen Cappel, ingenieur der stadsbezittingen is men met het werk begonnen.

GROOTE BROEK. Het Raadhuis, een als heerenhuis gesticht gebouw uit 1759, is, ondanks door den Min. van Ond., K. en W. in uitzicht gestelden steun voor de herstelling, afgebroken en door een nieuw vervangen.

HAARLEM. **Bakenesserkerk.** Bij de vernieuwing der tegen den 17e eeuwse beuk aangebouwde kosterwoning bleek de fundeering van den westgevel en het trap-torentje in zeer slechten staat. Volgens de aanwijzingen van Monumentenzorg is hierin voorzien. Deze geschiedenis is tevens aanleiding geworden, dat men niet alleen den bedoelde gevel in beteren staat brengt, maar ook de geheele kerk zal restaureeren; de geheele fundeering is reeds hersteld, waarna men het werk voorloopig heeft stopgezet.

— **Janskerk.** Het buiten gebruik gestelde kerkgebouw — met de naastgelegen kosterij

een onzer fraaiste stadsbeelden opleverende — dat door verkoop dreigde plaats te moeten maken voor een modern kantoorgebouw, is door de stad van de Ned. Herv. Diaconie aangekocht voor f 35.000.—. Het zal nu met de bijgebouwen hersteld en ingericht worden voor gemeente-archief; de oude meubelen gaan naar de Bakenesserkerk.

— De **W a a l s c h e K e r k** wordt, naar gelang de geldmiddelen het toelaten, gerestaureerd onder leiding van arch. A. A. Kok. Den laatsten tijd is de ingang aan de zuidzijde onder handen genomen en inwendig een gedeelte van de, tot dusverre achter geverfde planken verborgen, gesneden achterschotten der banken in goeden staat gebracht.

— Het **H u i s S p a a r n e 2 5**, bekend door zijn boven (trapgevel (XVI^d) dreigde in verkeerde handen te komen, waardoor de benedenverdieping met fraaie Lod. XV betimmeringen en twee Lod. XV schoorsteenmantels geheel zou worden bedorven. Gelukkig is de Ver. Hendrick de Keyser er in geslaagd het aan te koopen.

HEDIKHUIZEN. Toren. De verwaarloozing door het Gemeentebestuur van den belangrijken romaanschen toren der Ned. Herv. Kerk, welks afbraak eenige jaren geleden door de vernietiging van een raadsbesluit belet werd, duurt nog steeds voort.

HOOGEBEINTUM. Toren. De Gemeenteraad van Ferwerderadeel besloot tot overdracht aan de Ned. Herv. Gemeente met een toelage van f 500.— voor de te verrichter herstellingen (gevraagd was f 1.400.—), welke in overleg met Monumentenzorg worden uitgevoerd.

HOORN. Uit het Jaarverslag over 1929 der Vereeniging Oud-Hoorn, die zich als naar gewoonte ook in het afgelopen jaar voorbeeldig heeft geweed, blijkt o.m. het volgende:

— **Maria of Kruittoren.** Met de restauratie is een begin gemaakt (nu gereed).

— **De Witte Engel, Groote Noord 138.** De herstelling is gereed gekomen.

— **De Hoogbrug** is ondanks gevoerde actie door een ijzeren vervangen.

— **Noorder- of Lieve Vrouwenkerk.** De restauratiecommissie heeft van buiten de stad reeds flinke giften bin-

nengekregen, doch uit de stad zelve totnogtoe zeer weinig.

— **Kerkstraat n°. 1,** de eenige gevel van het Vingboons-type te Hoorn zal in 1931 worden hersteld (de Min. van Ond., K. en W. heeft 50 % der kosten tot een maximum van f 900.— toegezegd).

HORSEN. Voorm. R. K. Kerk. De sinds jaren door Monumentenzorg aangewende pogingen tot behoud dezer belangrijke dorpskerk hebben nu tot resultaat geleid, dat in afwachting van een volledige restauratie het R. K. Kerkbestuur aan het schip — het meest vervallen deel — de noodzakelijkste herstellingen zal doen uitvoeren, terwijl de burgerlijke gemeente tegelijkertijd den toren zal doen herstellen.

HULST. St. Willibrorduskerk. De restauratiewerken aan het schip (het vroeger als Ned. Herv. Kerk dienende deel van het kerkgebouw) zijn aanbesteed.

KAMPEN. Bethlehemsvergadering. Voor een paar jaar is het voorgeveltje in de Buiten-Nieuwstraat onder leiding van den heer A. J. Reyers op geslaagde wijze hersteld. Thans komt het achtergeveltje aan de Buitenhofstraat aan de beurt, waarvoor de Min. van Ond., K. en W. f 1.070.— aan het Burgerlijk Armbestuur in uitzicht heeft gesteld.

KATWIJK. De aantrekkelijke 17e eeuwse boerderij „Callao” te Katwijk aan den Rijn is afgebroken, daar de restauratiekosten (f 20.000.—) in de huidige omstandigheden te hoog waren in verhouding tot het architectonisch belang.

KOEVORDEN. N. H. Kerk. De Gemeenteraad heeft f 200.— uitgetrokken voor de versterking voor het gebintwerk van het (aan de gemeente behoorende) kruistorentje, op welks bedenkelijken toestand Monumentenzorg had gewezen.

LEIDEN. Raadhuis. Een groot aantal bekende kunstminnende Nederlanders — waaronder echter geen enkel op dit speciale terrein deskundige — heeft den Gemeenteraad verzocht het plan Dudok voor den herbouw, waardoor h.i. het typische karakter der oude stad ten deele zou verloren gaan, niet aan te nemen, en eenige andere architecten uit te noodigen om een plan in te dienen. 22 bekende ingezetenen van Leiden en omgeving heb-

ben daartegenover den Raad verzocht aan het plan-Dudok vast te houden.

— **L a k e n h a l.** Het ligt in de bedoeling als toegang tot het Museum (thans door den nieuwen aanbouw in de Harteveltsteeg) den ouden ingang op de Oude Vest in eere te herstellen, in verband waarmede in overleg met Monumentenzorg een inwendige verbouwing wordt voorbereid.

— **B r e e s t r a a t 79,** met trapgevel uit 1652, wordt verbouwd; voor den opmerkelijken zijgevel aan de Diefsteeg heeft Monumentenzorg eenige wijzigingen in het verbouwingsplan voorgeslagen.

— **D e W o n i n g v a n d e n d i r e c t e u r d e r M a n e g e,** welke aan de achterzijde een aardigen gevel (XVIIA) met natuursteen banden en strekken heeft, zal vermoedelijk door verkoop van het terrein verdwijnen.

MEDEMBLIK. Vooreiland no. 74A. Na langdurige, vruchteloze onderhandelingen met den vorigen eigenaar over het behoud en de herstelling van den fraaien, nog geheel intacten gevel uit 1728 (vroeger W3, 52), is thans met den nieuwen eigenaar, de wasscherijfabrick „de Wieringermeer” overeenstemming verkregen; het Rijk zal de helft der f 500.—beloovende herstellingskosten dragen.

MIDDELBURG. Stadhuis. De aanvraag om van de voormalige Vleeschhal een z.g.n. raadskelder te mogen maken, is ingetrokken.

— **O o s t k e r k.** De Ned. Herv. Kerkvoogdij zal het orgel (1784) volgens den eisch doen herstellen.

MOERGESTEL. Toren. De Gemeenteraad heeft in verband met den bouw eener nieuwe R. K. Kerk op de plaats der oude door den architect H. Valk, besloten de noodige stappen te doen om te komen tot restauratie van dezen prachtige Kempischen toren (midden XVI) door dezen architect.

NEEDE. De Gemeentetoren is door architect Feenstra uit Arnhem gerestaureerd. De ten vorige jare in de kerk opgegraven laatgothische beeldfragmenten zijn door den beeldhouwer M. J. Etienne in het atelier en onder toezicht van Prof. Odé te Delft in-

geezet en ten deele aangevuld en daarna in de benedenruimte van den toren opgesteld.

NIJMEGEN. Grootte Markt 23 en 24. Op aansporing der Gemeente (die daartegenover eenige faciliteiten verleent bij de inrichting tot café) is de eigenaar voornemens de gevels dezer naast den Kerkboog gelegen huizen, gebouwd tegen het midden der 16e eeuw binnen het nimmer voltooide Gewandhuis, volgens een plan van Monumentenzorg in beteren staat te brengen.

NOORBEEK. R. K. Kerk. Het kerkgebouw zelve is in 1911—1913 door Arch. W. Sprenger met rijkssubsidie gerestaureerd. Het Kerkbestuur wil thans na overleg met Monumentenzorg den het verhoogd kerkhofplateau stuttenden mergelsteen ringmuur van zeer decoratieve werking — die dringend herstelling behoeft — en de naast den opgang naar het kerkhof in den ringmuur gelegen barokke kapel der H. Brigida door denzelfden architect doen herstellen.

OLDEBERKOOP. De toren zal door de gemeente Ooststellingwerf ter restauratie aan de Ned. Herv. Kerkvoogdij worden overgedragen. De herstelling der kerk zelve, waarbij de oorspronkelijke romaansche wandbehandeling onder de pleisterlagen voor den dag kwam, is intusschen grootendeels afgeloopen.

OLDENZAAL. Toren St. Plechelmus kerk. De Gemeente wil trachten te geraken tot een algeheele restauratie, waarvoor zij reeds sedert 1928 jaarlijks f 3.000.— heeft gereserveerd en rijkssteun reeds is toegezegd.

Bij de Kerk is een nieuwe sacristie gebouwd in modernen stijl, in, ter vermindering van te scherp contrast, hetzelfde materiaal als dat der kerk, Gildehauser zandsteen.

ONSTWEDDE. N. H. Kerken Toren. De restauratie, die door het ingrijpen van Monumentenzorg in 1928 in goede banen geleid werd, is gereed gekomen. Het betrof hier een eenbeukige, 5/12 gesloten kerk, inwendig met fraaie baksteen overwelling, met een ongemeen kloeken door een gemetselde spits bekronden toren (alles XVB).

OOSTERWIERUM. Toren. De massale, op een hooge terp gelegen toren der in 1905 gesloopte romaansche kerk van Oosterwierum, welks spits in 1912 op Rijkskosten werd hersteld, wordt niet onderhouden door de Ned.

Herv. Gemeente, terwijl ook de gemeente Baarderadeel niets voor de herstelling wil bijdragen. Wanneer belangstellenden niet te hulp komen, is hij ten doode opgeschreven.

RODEN. N. H. Kerk. Met de reeds sedert 1920 aan de orde zijnde restauratie, zal, nu eindelijk een oplossing voor de financiële regeling is gevonden, een aanvang worden gemaakt.

ROLDUC. Abdijkerk. Onder leiding van Ir. Jozef Cuypers is begonnen met eene herstelling, in hoofdzaak den westbouw en de gewelven van den middenbeuk omvattende, welke niet waren begrepen in de 1891—1901 door Dr. J. P. H. Cuypers uitgevoerde restauratie.

ROTTERDAM. Orgel Grootte Kerk. De N. H. Kerkvoogdij heeft aan de orgelbouwers J. P. de Koff en Zn. te Utrecht opdracht gegeven tot herstelling van het orgel, ofschoon de benodigde f 12.000.—, die door giften voor belangstellenden moeten worden verkregen, nog niet bijeen zijn.

SCHIEDAM. Toren Janskerk. De Prov. Staten besloten 20 % (tot. f 10.000.—) te geven voor de herstelling van het bovengedeelte (eenige herstellingen aan het beneden-deel zijn in 1924 uitgevoerd), mits goedkeuring der plannen door Monumentenzorg.

SCHOORL. Voorm. Raadhuis. De Gemeenteraad besloot het niet meer gebruikte gebouwtje te schenken aan de Vereeniging Hendrick de Keyser, die het daartegenover zal restaureren met subsidie van Rijk, Provincie en Gemeente, o.a. van f 1,500.—, f 750.— en f 750.—.

STEENWIJK. N. H. Kerk. De Kerkvoogdij wil het gebouw aan de noordzijde — waar het door de afbraak van eenige sloppen en het aanleggen van een verkeersweg meer in het gezicht is gekomen — doen herstellen door den architect J. P. L. Petri te Amsterdam, die de kosten schat op ± f 40.000.—.

— **Boterwaag.** De herstelling is gereedgekomen.

UTRECHT. De op de gemeentelijke Monumentenlijst voorkomende gebouwen moeten een geëmailleerd plaatje — links wit, rechts rood, op het midden een U — dragen bij het

huisnummer. Daar de Rechtskundige Commissie hiertegen ingebrachte bezwaren ongegrond achtte, besloot de Raad dit voorschrift te handhaven.

— „**Leeuwenbergh**”, vroeger laboratorium, is ten vorige jaren onder leiding van Ir. van Heukelom op smaakvolle wijze hersteld en ingericht tot kerkgebouw van de Ned. Protestantenvond. Het effect dreigde echter bedorven te worden, doordien het Ministerie van Financiën zonder voorkennis van den Min. van Ond., K. en W. de aan het Rijk behorende lage oude huizen aan de zuidzijde verkocht aan iemand, die op het vrijkomend terrein een veel hooger gebouw wil stichten. De Gemeente Utrecht stelt thans pogingen in het werk om het terrein terug te koopen, bij slagen waarvan het vermoedelijk bebouwd zal worden met eenige kleine woningen.

— **Achter St. Pieter 14.** Het z.g. huis van Jhr. Everard Meyster is inwendig verbouwd tot kantoor der Nederlandsche Mid-denstandsbank; het oude aanzien is, afgezien van het maken van een keldertoeegang, behouden gebleven.

— **Janskerkhof 13,** het vroegere woonhuis der familie Royaards wordt zetel der Twentsche Bankvereeniging, waarbij dank zij de zorgen der Utrechtsche Stedelijke Monumentencommissie ook het inwendige, voor zoover van belang, gespaard zal blijven.

— **Janskerkhof 12.** De Geldersche Credietvereeniging zal haar pand in beteren staat brengen, o.a. door de eenige jaren geleden aangebrachte, de prachtige Régence-hal zeer ontsierende loketten te doen verwijderen; het achterhuis aan den St. Jansdam zal op niet ontsierende wijze tot winkelhuis verbouwd worden.

UTRECHT. Opgravingen op het **Domplein.** Toen in November en December 1929 de Nederlandsche dagbladen berichten bevatten over opgravingen op het Domplein te Utrecht en over aldaar gevonden voorwerpen uit Romeinschen tijd en vroege middeleeuwen, heeft men kunnen verwachten binnen niet te langen tijd nader nieuws te zullen vernemen over wetenschappelijke uitkomsten en plannen tot voortzetting van het onderzoek. De tijd is thans gekomen dat deze uitkomsten in geschrift openbaar gemaakt zullen worden, waarbij het dan de bedoeling

is artikelen over het groote verband, waarin die uitkomsten waarde hebben, in dit Oudheidkundig Jaarboek te plaatsen.

Genoemde opgravingen zijn op drie verschillende gedeelten van het Domplein verricht, namelijk ten eerste aan de West- en Noordzijde van den Domtoren, ten tweede op de plaats, waar vroeger het schip der Domkerk stond en ten derde ter plaatse van de voormalige Heilige-Kruiskapel.

Daar in verband met de vernieuwing van het onder den Domtoren doorlopende tramspoor het verkeer voor voertuigen ook langs de West- en Noordzijde van dat bouwwerk gestremd was, werd in de laatste dagen van October 1929 gebruik gemaakt van de gelegenheid om door middel van gravingen vast te stellen, wat voor fundamenten zich op laatstgenoemde plaats onder het straatoppervlak bevonden. De uitkomsten van deze werkzaamheden bleken inderdaad belangrijk te zijn voor de bouwgeschiedenis van den Domtoren en voor het verklaren van zijn ongewonen vorm. Na onderbroken te zijn geweest tijdens de opgravingen ter plaatse van de voormalige Heilige-Kruiskapel zijn die ten Westen en ten Noorden van den Domtoren den 10den Januari 1930 beëindigd.

Thans behoeft er voor de vermeerdering der kennis van genoemde bouwgeschiedenis nog slechts gegraven te worden op de plaats, waar op dit oogenblik nog de directieket voor de torenrestauratie staat. Bedoelde uitkomsten zullen openbaar gemaakt worden in een hierna te noemen verslag van den Gemeente-archivaris.

Waar het terrein der onderzoekingen ten Westen en ten Noorden van den Domtoren zich uitstrekte tot de plaats, waar eenmaal de Westelijke gevel van het gotische schip der Domkerk stond, deed zich de gelegenheid voor een oud plan te verwezenlijken. Bij het indienen in Juni 1921 van een plan tot restauratie van de Domkerk stelde de tegenwoordige Delftsche hoogleeraar Dr. Ir. D. F. Slothouwer voor, de ligging der nog geheel aanwezige funderingsmuren van dat schip met een andere soort steen in het plaveisel van het Domplein aan te geven. Een aan het terrein van eerstgenoemde opgravingen grenzend stuk van deze zeer dicht onder het straatoppervlak liggende muren werd in den loop van November 1929 blootgelegd, ook zijn daarboven proefvlakken van ander plaveisel gelegd om te doen zien, welke steensoort voor het aangeven van de ligging dier muren de meest geschikte zou zijn in verband met het in kleur

afsteken van de omgeving en terwille van de veiligheid van het verkeer. Daar z.g. scoriaebricks om hun harde kleur en hun gladheid voor dit doel niet geschikt bleken te zijn, is de keuze gevallen op basaltlava. Het is thans aan den gemeentelijke bestratingdienst om deze boven de funderingsmuren in het plaveisel aan te brengen; na de voltooiing van dat werk zal de stad Utrecht een belangrijke bezienswaardigheid rijker zijn.

Al spoedig nadat voor eerstvermelde opgravingen de eerste spade in den grond gestoken was, besloot men mede aan te sturen op de verwezenlijking van een plan, dat aan dat van Prof. Slothouwer verwant was. Bij schrijven van 15 Mei 1926 (1) had het Bestuur der Vereeniging „Oud-Utrecht” aan Burgemeester en Wethouders van Utrecht verzocht er toe mede te willen werken, dat de blijkbaar in 1906 verlegde gedenksteen, welke in 1826 bij het sloopen der voormalige Heilige-Kruiskapel daar geplaatst moet zijn geweest waar de laatste steenen van die kapel uit den grond zijn gehaald (2), op zijn oorspronkelijke plaats teruggebracht zou worden, opnieuw voorzien van het destijds daarop te lezen opschrift: „hier stond de Kapel van St. Thomas” (3). Tevens sprak genoemd Bestuur de wensch uit dat de omtrek der verdwenen kapel met een afwijkende steensoort in het plaveisel zou worden aangegeven, zooals Prof. Slothouwer dat voor de funderingsmuren van het schip van den Dom wenschte. Hoewel het nog aan twijfel onderhevig is, of de Heilige-Kruiskapel dezelfde was als de St.-Thomaskapel, welke, vóór Willibrords tijd gesticht, door dezen, na verwoesting door de Friezen, herbouwd werd en aan St. Maarten gewijd, kon in ieder geval toch een onderzoek gedaan worden naar de ligging der kapelfundering.

Den 6den November 1929 begon men op de betrokken plaats te graven; pas den 9den dier maand stiet men voor het eerst op een tufsteen funderingsmuur, welke zich op aanzienlijk grootere diepte bevond dan men verwacht had. Intusschen had men ook een tweetal doodkisten van rooden Bentheimer steen gevonden, die blijkbaar reeds eenige malen achtereen telkens opnieuw voor begraving hadden gediend met verstoring van

(1) Afgedrukt in Jaarboekje van „Oud-Utrecht” 1927 blz. 20—21.

(2) Dit volgens mondelinge overlevering.

(3) Bij onderzoek van den steen is gebleken, dat deze indertijd niet, zooals ook vermoed werd, bij verplaatsing met het opschrift naar beneden gelegd is. De onderkant van den steen, een stuk basaltlava, was ruw behakt.

het oude graf. Deze doodkisten werden overgebracht naar het Centraal Museum der stad.

Om vast te stellen, of zich wellicht op nog grootere diepte bouwresten bevonden — de grond rondom het blootgelegde stuk fundeeringmuur bleek namelijk overal cultuurresten te bevatten, dus door menschenhanden opgebracht of omgewoeld te zijn geweest — is een proefgat gegraven tot op den maagdelijken grond, welks oppervlak zich 4.30 M. onder het straatpeil op een hoogte van 1.30 M. + N.A.P. bleek te bevinden. Intusschen was verbinding gezocht en verkregen met Dr. J. H. Holwerda, directeur van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, wiens assistent, de heer W. C. Braat, den 13den November het terrein der opgravingen bezocht. Toen het proefgat tot op den maagdelijken grond was uitgegraven is de heer Holwerda den 23sten November persoonlijk ter plaatse komen kijken; hij verklaarde nadrukkelijk, dat bij gebrek aan gelegenheid om lange sleuven te graven verdere opgravingen weinig kans op een bevredigende uitkomst zouden hebben. (1).

Vervolgens is Dr. A. E. van Giffen, directeur van het Biologisch-Archeologisch Instituut der Rijksuniversiteit te Groningen, verzocht de opgravingen te bezoeken, hetgeen hij den 30sten November deed. Bij het afdalen in het proefgat wees hij in het profiel der wanden sporen aan van verschillende woonlagen, welke hem aanstonds den indruk gaven van terpvorming. In verband daarmee achtte hij het verantwoord, wanneer hij met zijn personeel ter plaatse de leiding zou geven voor een proefgraving; dank zij het beschikbaar stellen van gelden door de Gemeente en door het Provinciaal Utrechtsch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen kon daartoe overgegaan worden. Den 4de December 1929 werd te Utrecht voor het eerst volgens de methode van terpenonderzoek gegraven; de heer van Giffen werd bij de leiding terzijde gestaan door zijn teekenaar den heer L. Postema en door zijn voorgraver, de heer J. Lanting. Overigens werd het werk uitgevoerd door Utrechtsche arbeiders onder toezicht van den heer W. Stooker, opzichter bij de restauratie van den Domtoren. Den 24sten December werden de werkzaamheden op de plaats der voormalige Heilige-Kruiskapel gestaakt; de kuil werd in de eerstvolgende dagen dichtgeworpen, nadat maatregelen genomen waren om het werk te vergemakkelijken bij eventuele hervatting der opgravingen.

(1) Verslagen omtrent 's Rijks Verzamelingen van Geschiedenis en Kunst 1929, deel LII, blz. 57.

Tijdens bovengenoemd terpenonderzoek werd besloten om in verband met de veelsoortigheid van den te verrichten wetenschappelijken arbeid een officieus werkcomité te vormen; hiermede zijn dan mede de grondslagen gelegd voor een eventueel te stichten organisatie van blijvenden aard, noodig voor de voortzetting van stelselmatig opgravingswerk in verschillende campagnes. Besloten werd door Dr. W. C. Schuylenburg, archivaris der gemeente Utrecht en directeur van het Centraal Museum aldaar, het voorzitterschap te doen bekleeden. Dit geschiedde mede met de bedoeling dat hij, die tevoren steeds gezorgd had dat de Gemeente en het Provinciaal Utrechtsch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen hun medewerking verleenden en ook officieel den heer van Giffen het opgravingswerk opgedragen had, eventueel alle maatregelen tot stichting van een organisatie, als boven bedoeld, zou kunnen nemen. Daarop belastte Dr. A. E. van Giffen zich met de technische leiding van het opgravingswerk, met het biologisch onderzoek van den grond, met de conserveering, restauratie en beschrijving van de daarin te vinden voorwerpen van archeologisch belang en niet het samenstellen van een verslag, waarin hij zijn bevindingen over deze opgravingen, voorzover onder zijn leiding ondernomen, zou mededeelen. Prof. Dr. C. W. Vollgraff belastte zich met de ontcijfering van opschriften, ontdekt op eenige stukken zandsteen, welke den 17den December gevonden waren op een secundaire vindplaats, namelijk als deelen van twee boven elkaar gelegen, uit losse steenplaten opgebouwde graven. Dr. G. van Hoorn belastte zich met de nauwkeurige dateering van te vinden Romeinsche voorwerpen en met de beschrijving van het gevondene voor den inventaris van het Centraal Museum der stad. Dr. G. C. Labouchere belastte zich met het onderzoek van middeleeuwsche bouwresten, dus in de eerste plaats van de reeds gevonden kapelfundeering, en met het verzamelen van gegevens, zoowel ter plaatse verkregen als uit geschreven bronnen geput, welke van belang konden zijn voor de kennis van de topografie der stad in het tijdperk vóór het jaar 1200. Besloten werd in onderlinge samenwerking te handelen en slechts met elkanders medeweten tot zelfstandige openbaarmaking over te gaan.

Na beëindiging der opgravingswerkzaamheden heeft de heer van Giffen in April 1930 zijn met kaarten en foto's toegelichte verslag bij den voorzitter uitgebracht, de gevonden voorwerpen van archeologisch belang geconserveerd, gerestaureerd, beschreven en, met

uitzondering van eenige voor de verzameling van zijn Instituut afgestane stukken, gezonden naar het Centraal Museum te Utrecht. Over zijn bevindingen hield hij den 2den Juni 1930 een lezing te Groningen op de Jaarvergadering der Vereeniging voor Terpenonderzoek (1), den 26sten Januari 1931 een dergelijke lezing te Utrecht op de Jaarvergadering der Vereeniging „Oud-Utrecht” (2). Prof. Vollgraff heeft den 11den Mei 1930 een lezing gehouden te Utrecht over bovenbedoelde, inmiddels grootendeels door hem ontcijferde opschriften (3); hetgeen hij toen ontcijferd had deelde hij kort tevoren reeds mede in de Koninklijke Academie van Wetenschappen te Amsterdam (4). Sedertdien heeft Prof. Vollgraff ook het overige deel der opschriften ontcijferd, doch nog niet openbaar gemaakt. De heer van Hoorn hield op bovenvermelde Jaarvergadering van de Vereeniging voor Terpenonderzoek een lezing over Romeinsch Utrecht (5). Tevens is hij doende de voor het Centraal Museum te Utrecht bestemde voorwerpen te inventariseren. De heer Labouchere hield den 27sten Januari 1930 een lezing op de Jaarvergadering der Vereeniging „Oud-Utrecht” over de topografie van het oudste Utrecht (6). Tevens verzamelde hij bovenbedoelde gegevens over de topografie van Utrecht vóór het jaar 1200 en bracht hij aan den voorzitter verslag uit over de uitkomsten der opgravingen, welke ten Westen en ten Noorden van den Domtoren zijn ondernomen. De heer Stooker, die vóór, tijdens en na de opgravingswerkzaamheden den leden van het werkc Comité talrijke gegevens en hulpmiddelen heeft verschaft, bracht de bij verschillende, sedert 1922 ondernomen werkzaamheden in den grond rondom den Domtoren gevonden bouwresten in kaart.

Nu al het bovengenoemde verricht is zal men binnen afzienbaren tijd verwachten kunnen de openbaarmaking van een verslag van den heer Schuylenburg, waarin deze o.a. de

(1) Een verslag hierover in Maandblad van „Oud-Utrecht”, 25 Juli 1930 (blz. 49—51).

(2) Een verslag hierover in het Utrechtsch Dagblad van 27 Januari 1931, Ochtendblad.

(3) Een verslag hierover in Maandblad van „Oud-Utrecht”, 26 Mei 1930 (blz. 33*—36*).

(4) C. W. Vollgraff, Romeinsche inscripties uit Utrecht. Mededeelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Afdeling Letterkunde, deel 70, serie B, no. 5 (Amsterdam 1930).

(5) Een verslag hierover in Maandblad van „Oud-Utrecht”, 25 Juni 1930 (blz. 41—42).

(6) Vermeld in het Jaarverslag der Vereeniging „Oud-Utrecht” over 1930, Jaarboekje van Oud-Utrecht 1931.

aan hem uitgebrachte verslagen van de heeren van Giffen en Labouchere verwerkt heeft.

Het behoeft geen betoog dat opgravingen als in December 1929 te Utrecht verricht uiterst stelselmatig behooren te geschieden. Men verkeert hier in het nog zelden in ons land voorgekomen geval, dat terpenonderzoek naar de door den heer van Giffen tot uiterste doelmatigheid opgevoerde werkwijze geschiedt op een plek, die juist ook om de te verwachten en reeds vastgestelde aanwezigheid van bouwresten uit verschillende in de geschreven geschiedenis van een zeer oude en nog steeds bewoonde nederzetting terug te vinden tijdperken, zulke belangwekkende uitkomsten kan geven. Dat zulke opgravingen in het hart eener stad van anderhalf honderdduizend inwoners moeten worden ondernomen, waar vooral de belangen van het tramverkeer den onderzoekers moeilijkheden opleveren, dwingt tot een uiterst economische werkwijze, waarbij van een zoo klein mogelijk oppervlak de gewenschte gegevens verkregen dienen te worden. Een scherpe probleemstelling en een zorgvuldige beschouwing van alle ter beschikking staande gegevens is daarbij een dwingende noodzakelijkheid. De uitkomsten der tusschen 4 en 24 December 1929 ondernomen werkzaamheden leveren, naar men nu spoedig uit het verslag van den heer Schuylenburg zal kunnen lezen, het afdoende bewijs, dat men thans op den goeden weg is tot belangrijke — en eenig nog mogelijke — verruiming van kennis over het ontstaan en de vroegste ontwikkeling van de oudste stad in Noord-Nederland.

Het vinden van een oud vaartuig aan de van-Hoornekade. Terwijl ten aanzien van de opgravingen op het Domein totnogtoe geen doorlopend verslag over het verrichte werk was gegeven, bezit het publiek in een tweetal mededeelingen van voorloopigen aard (1) reeds datgene, wat bij den tegenwoordigen stand der bestudeering van het geval openbaar gemaakt kan worden over de overblijfselen van een oud vaartuig, die den 5den December 1930 te Utrecht gevonden zijn bij het graven van een gracht aan de van-Hoornekade, op een punt tusschen den Amsterdamschen Straatweg en de Vecht, dat slechts een vijftigtal meters verwijderd is van de Noordelijke gemeente-

(1) P. H. van der Wijk, Een merkwaardige Sinterklaasverrassing. Maandblad van „Oud-Utrecht”, 24 Dec. 1930 (blz. 89—93). Prof. L. van Vuuren, Het oude schip van Utrecht. Nieuwe Rotterdamsche Courant, Zondag 4 Jan. 1931, Ochtendblad E.

grens. Met verwijzing voor meerdere gegevens naar genoemde mededeelingen zij over deze vondst hier het volgende gezegd.

Op genoemden datum werd het vaartuig gevonden juist midden in het te graven tracé van de gracht; ook lag het met zijn achterstevén juist in de richting, in welke volgens oude kaarten op deze plaats het water van de Oude Vecht gestroomd moet hebben. Over het vaartuig heen heeft, blijkens het terreinprofiel, na het zinken van dat vaartuig op den bodem van de rivier de verzanding van laatstgenoemde haar voortgang gehad. Hoe lang na dat zinken nog water over deze plaats gestroomd heeft is uit de natuurlijke grondformatie niet af te leiden. In ieder geval moet dat zinken blijkens de dikte van de boven het vaartuig zich bevindende zandlaag geruimen tijd vóór het jaar 1165 zijn geschied, uit welk jaar dateert de oudst bekende vermelding van den dam in den Rijn bij Wijk-bij-Duurstede, zij het ook reeds als van een waterkeering, die toen al „van ouds” bestond. Na het leggen van dien dam kan te Utrecht het rivierwater namelijk niet meer gestroomd, dus ook geen zand meer aangevoerd hebben. Vlak onder het vaartuig zijn een vijftal scherven gevonden, drie van Romeinsch en twee van Merovingisch aardewerk; het vaartuig kan dus niet vóór het Merovingische tijdperk gezonken zijn.

Met zeer veel moeite en zorg is het vaartuig uiteengenomen en vervoerd naar het Centraal Museum der stad, om daar in den kelder onder het refter, waar tot op dat oogenblik de verzameling vóór- en vroeghistorische voorwerpen tentoongesteld was, te worden ondergebracht.

In tegenstelling met de opgravingen op het Domplein is de vondst van dit vaartuig een gebeurtenis, waarbij grooter belang aan het gevondene dan aan de vindplaats gehecht moet worden. Waar de deskundigen op het gebied van de geschiedenis van den scheepsbouw het er over eens zijn, dat dit vaartuig althans uit de eerste duizend jaren onzer jaartelling dateeren moet, is omtrent den ouderdom van het gevondene uit de ligging in de rivierbedding niets nauwkeurigers af te leiden. Genoemde deskundigen zijn het, die dien ouderdom zullen moeten bepalen uit den vorm van het vaartuig zelf. Waar het aantal bekende oude vaartuigen, die voor vergelijking met dit Utrechtsche in aanmerking komen, gering is, laatstgenoemd een daarvan afwijkend type vertoont zonder dat overigens iets bekend is over kenmerken van Noord-Nederlandsche schepen uit de vroege middeleeuwen, zal die

bepaling van den ouderdom geen eenvoudig werk zijn.

Ook als museumvoorwerp zal het vaartuig nog zeer veel hoofdbrekens kosten aan hen, wien de taak is opgelegd het te conserveeren en te restaureeren. Dat met dit alles nog wel veel tijd gemoeid zal wezen blijkt reeds uit het feit, dat de zoogenaamde kielgang van het vaartuig, een reusachtige uitgekapte boomstam van 14 M lang, 2,50 M breed en 6 c.M. dik, zonder te breken in zijn oorspronkelijk atsoen teruggebracht zal moeten worden.

Verslagen, die reeds over deze vondst zijn uitgebracht, zullen waarschijnlijk binnen niet te langen tijd openbaar worden gemaakt. Met dit vaartuig is het Centraal Museum te Utrecht een voorwerp van internationaal belang rijker geworden.

— Hofstede bij Chartreuse. De Gemeenteraad besloot nogmaals de mogelijkheid tot herstelling en verbouwing tot theeschenkerij dezer oude (XVI B) bij het bekende poortgebouw gelegen boerderij onder de oogen te zien. In 1925 werd dit plan geketst door Gedeputeerden, doch thans hoopt men in verband met de zich aldus voordoende mogelijkheid tot tewerkstelling van werkelozen minder bezwaren te ontmoeten.

VENLO. Raadhuis. Er is sprake van inwendige verfraaiing onder leiding van W. Penaat in samenwerking met architect Zwiers te Haarlem.

VERE. Raadhuis. Naar de *Middelburgsche Courant* van 18 Maart '31 meldt, is de burgemeester doende een comité van vooraanstaande landgenooten samen te stellen voor de restauratie. De Gemeenteraad en de Provincie Zeeland hebben ten vorigen jare ieder reeds f 10.000.— hiervoor beschikbaar gesteld.

— Geveltje. Op advies van „Nehalénia” heeft de Gemeente met gunstig resultaat een haar behoorend oud geveltje vlak bij het raadhuis doen schoonmaken.

WAALRE. Voormalige R. K. Kerk. Het Kerkbestuur heeft het plan om het 19e eeuwse dwarsschip en koor te doen afbreken en het schip (in oorsprong XII) te doen restaureeren. De Gemeente zal den prachtige toren (1469) doen herstellen.

WASSENAAR. N. H. Kerk. De Kerkvoogdij is voornemens de kerk te herstellen

en te vergrooten door herbouw van het thans een schilderachtige ruïne vormende koor en noorderdwarspand onder leiding van arch. H. van der Kloot Meyburg.

WIJK-AAN-ZEE. Toren. De Gemeenteraad overweegt een restauratie. Monumentenzorg heeft nagegaan, wat er dient te geschieden.

WINDESHEIM. N. H. Kerk. De Kerkvoogdij wil dit gebouw, in 1386/7 totstandgekomen als brouwerij van het vroegere klooster en in 1631—1633 verbouwd tot kerk, in overleg met Monumentenzorg doen herstellen.

WINTERSWIJK. Gemeentetoren. Herstel is bij onderzoek door Monumentenzorg in 1930 zeer noodig gebleken. De Minister van Ond., K. en W. heeft in principe Rijkssteun in uitzicht gesteld, mits de keuze van den architect zijn goedkeuring kan wegdragen. De Raad besloot als zoodanig arch. A. A. Kok te Amsterdam aan te wijzen.

ZALK. De Ned. Herv. Kerk en Toren worden gerestaureerd door den archi-

teet Meyerink te Zwolle, die over de plannen overleg heeft gepleegd met Monumentenzorg.

ZALTBOMMEL. N. H. Kerk. Door de Kerkvoogdij is een Commissie ingesteld voor de restauratie van dit zeer in verval verkeernde belangrijke kerkgebouw.

ZANDEWEER. N. H. Kerk. Dit karakteristiek Groningsche kerkgebouw uit \pm 1300 met (vermoedelijk) 13e eeuwse overkluizing verkeert in bedenkelijken toestand. Arch. A. R. Wittop Koning te Groningen heeft een restauratieplan gemaakt, doch de verdeling der kosten is nog niet geheel geregeld.

ZUNDERT. Gemeentetoren. De fraaie oude R. K. Kerk is door een nieuwe van twijfelachtige waarde vervangen. Ofschoon de verdienstelijke, thans vrijstaande toren, ook thans van waarde is voor het dorpsbeeld en bij herstelling, dank zij een toezegging van f 2.500.— door een belangstellende en subsidies, de Gemeente slechts f 500.— zou behoeven bij te dragen, besloot de Gemeenteraad tot afbraak. De Min. van Ond., K. en W. zal dit besluit vermoedelijk ter vernietiging aan de Kroon voordragen.

MUSEA.

EMMEN. Archeologisch Openlucht museum. Naar aanleiding van de vondsten kort geleden te Emmen gedaan, hebben belangstellenden in de oudheidkunde dier streek besloten tot het stichten van een vereniging voor oudheidkundig onderzoek en het verzamelen van historische overblijfselen en literatuur daaromtrent. In afwachting van de definitieve stichting der vereniging zal nu reeds gepoogd worden om het terrein, waar de opgravingen verricht zijn tegen ontginning te vrijwaren. Met steun van daartoe in aanmerking komende nationale organisaties en de overheid, zal moeite worden gedaan hier een prae-historisch openluchtmuseum te vestigen. Voorts werd in beginsel besloten tot inrichten van een oudheidkamer, waartoe de heer Bursch in principe de medewerking van het museum te Leiden toezegde.

's-GRAVENHAGE. Oranje Nassau Museum. De gewezen Voorzitter Mr. A. J. A. Bik vermaakte aan de stichting f 10.000.

GRONINGEN. Museum van Oudheden. De schenking van wijlen Dr. C.

Hofstede de Groot is, door de Gemeente aan het museum in bruikleen gegeven, thans voor het publiek te bezichtigen. Zij omvat 25 schilderijen en 117 teekeningen; hieronder zijn drie Rembrandts; ook in de teekeningen treedt de liefde van den schenker voor dezen meester en diens volgelingen op den voorgrond.

HAARLEM. Frans Hals Museum. De nieuwe tentoonstellingszaal is in gebruik genomen; zij is bestemd voor tijdelijke expositie's van moderne en oude kunst. De eerste tentoonstelling was gewijd aan werken van kunstenaars in Haarlem of in de omstreken daarvan woonachtig, met toevoeging van werken door van Looy en Dysselhof.

— De Vereeniging tot uitbreiding der verzameling van kunst en oudheden in het Frans Hals Museum heeft aan de gemeente Haarlem ten geschenke gegeven een Liereman door Ostade en een Riviergezicht door van Goyen.

LEIDEN. Rijksmuseum van Oudheden. De Directeur betreurt, dat de oplei-

ding der wetenschappelijken assistenten niet gemakkelijk gaat. Het zou zoo eenvoudig zijn als zij naast hun studie als wetenschappelijk museumambtenaar aan de Universiteit hun verdere vorming zouden kunnen ontvangen voor het behalen van den academischen graad. De finantiële bezwaren voor buitenlandsche reizen van museumambtenaren, zijn door de regeering opgelost. Een nieuw brandreglement is ontworpen, als bezwaar hierin wordt gevoeld, dat het personeel zich te gedragen heeft naar de bevelen van de plaatselijke brandweer.

De lezingen werden beter bezocht, dan de museumrondgangen, daarom werd bepaald, dat deze alleen op aanvraag kunnen geschieden voor meer dan 6 personen voor een cursus van 4 uur in een bepaalde afdeling. Een tentoonstelling van munten en penningen uit het weinig bekende Academische munten- en penningkabinet werd in het museum gehouden, maar had betrekkelijk weinig succes. De tentoonstelling Hellas—Rome te Amsterdam gehouden in het Rijksmuseum uit de bezittingen van het museum te Leiden, trok zeer veel bezoek.

Het museum profiteerde van het Reuvenfonds bij den aankoop van een Sumersisch kopje van dioriet. Mevrouw W. A. Insinger—Everwijn Lange gaf de collectie Egyptische voorwerpen, verzameld door den heer J. H. Insinger, ten geschenke. Aangekocht werd een verzameling prae-historische voorwerpen uit de paalwoningen aan het meer van Neuchâtel. Voor de Twentsche Oudheidkamer werden klokbekers gerestaureerd. Scherven en voorwerpen werden ontvangen uit verschillende deelen van ons land; o. a. uit Ommen twee laat-Romeinsche bronzen schalen.

Proefgravingen werden gedaan op Rodenburg bij Gilze, bij Ommen, op Oostereng bij Renkum, bij Hollanderbroek bij Elst. Grafheuvels en een urnenveld werden ontdekt bij Kwadenoord (G.). Te Elst werden sporen van een palisadeering en paalgaten van een Batavische woning gevonden. Te Drempt bleken huizen uit den Karolingischen tijd gestaan te hebben. De opgraving van de vesting Caberg wordt voortgezet met hulp van het Provinciaal Genootschap en de Nederlandsch Anthroposofische vereeniging. Te Lemiers bij Vaals werd een Romeinsche villa ontgraven. Te Asselt werd een gedeeltelijk onder de kerk liggende Karolingische curtis gevonden. Aan den dijk bij Houkes (Wieringen) zijn de overblijfselen van een primitieve boot gevonden, deze zijn naar Leiden vervoerd. Bataafsche scherven te 's-Gravenhage gevonden verdienen de aandacht. *Verzamelagen omtrent 's Rijks Verzamelagen over 1929.*

— Het Prentenkabinet der Universiteit is overgeplaatst naar een voormalig collegegebouw (Kloksteeg 23—25), nadat daarin verschillende ruimten zijn gewijzigd en een binnenplaats tot bovenlichtzaal werd verbouwd.

Het Prentenkabinet dagteekent van 1825, eigenlijk van 1815, toen Curatoren een prentenverzameling, gelegateerd aan de Universiteit door mr. Jean Theodore Royer, in ontvangst namen, welke zij tien jaren later samenvoegden met een inmiddels ontstane pleisterverzameling. D. P. G. Humbert de Superville werd toen aangesteld als „Directeur van het Kabinet van pleysterbeelden en van de prentenverzameling van wijlen den heer Royer”. Tot 1893 bleven de gipsafgietsels bij de verzamelingen. Na Humbert zijn achtereenvolgens directeuren: N. C. de Gijsselaar (1849—'51), J. L. Cornet (1851—'82), J. P. van der Kellen (1883—'96), F. G. Waller (1897—1906), S. G. de Vries (1908—'23), waarna de ondergeteekende met het beheer is belast.

Terwijl in de vorige woning op het Rapenburg naast het Academie-pleintje, waar de instelling van 1864 tot 1929 verblijf hield, een groot ruimtegebrek was ontstaan, dat de gewenschte ontwikkeling der verzameling in den weg stond, is thans in al wat redelijkerwijze aan ruimte verlangd kon worden voorzien en — in een voor dit museum van graphische kunst passende omgeving. Het oude collegegebouw ligt tegenover de Zuidzijde van de St. Pieterskerk, bij het Pieterskerkhof, waaraan ook Gravestein met een midden-XVII-eeuwschen gevel aansluit. De klopp van de steenhouders, die de kerk herstellen, hoort men er dagelijks. Het Prentenkabinet beslaat een deel van de gronden, die in de middeleeuwen aan de Duitsche orde behoorden. Na het verval dier orde wisselden hare bezittingen nu en dan van eigenaar, tot het Rijk in 1864 het gebouw in de Kloksteeg aankocht. Het is tallooze malen vertimmerd. Ook bij de laatste verandering bleek dit, toen in de oostelijke muur van de leeskamer twee breede raamnissen uit de XVe eeuw werden aangetroffen en voorts op vele plekken onder de vloeren oude putten voor den dag kwamen. Het huis heeft een voorportaal met mooi stucwerk, een bochtige vrij breede gang naar den tuin, een oude eiken wenteltrap, tal van groote vertrekken — waaronder één met een fraaie XVIII-eeuwsche betimmering, en eenige kleinere kamers, een binnenplaatsje met blank gekalkte muren, terwijl aan de achterzijde een ruime tuin ligt, omkranst door een reeks van oude geveltjes.

Deze stille, oude hoek der stad voert gemakkelijk de verbeelding naar het verleden en zijn kunst.

Het gebouw bevat beneden een tentoonstellingszaal (bovenlicht), een leeskamer, waar ook de grafische verzamelingen worden bezichtigd, een collegezaal met projectie-inrichting en 49 zitplaatsen, voorts werkkamers voor den Directeur en den Amanuensis, een ruime vestiaire en aan de overzijde van het binnenplaatsje, in een oude schuur, de centrale verwarming benevens een rijwielbergplaats. De tentoonstellingszaal en de leeskamer zijn fraai betimmerd met kasten voor de grafische verzameling, waarboven, op een gaanderij, die langs twee smalle gemakkelijke trappen te bereiken is, rekken zijn aangebracht ter berging van de bibliotheek.

Daar de tentoonstellingszaal niet zeer groot is, wordt een deel van den inhoud der tentoonstellingen in lijsten in den gang uitgesteld, zoodat men dadelijk bij het binnenkomen midden tusschen de prenten staat. Op de verdieping bevinden zich kamers voor verschillende doeleinden: een voor practische oefening en studie voor Studenten in kunstgeschiedenis, voorts voor Hoogleraar, Privaatdocent en Assistenten, alsmede eenige magazijnruimten. Een huistelefoon verbindt verschillende vertrekken, kleine liften vergemakkelijken de uitreiking van boeken in uiteenliggende deelen van het gebouw.

Den 16en December 1929 werd het oude Prentenkabinet op het Rapenburg gesloten. De nieuwe inrichting is officieel den 18en Juni 1930 in gebruik genomen met eenige plechtig-

heid en in tegenwoordigheid van vele genoodigden.

Wanneer het gebouw een harmonieus verblijf is geworden, beantwoordend aan het doel, dan is dat voor een belangrijk deel te danken aan een door de Rijksgebouwendienst getroffen regeling, waarbij in Leiden zelf alle veranderingen en toevoegingen in gestage samenwerking met de Directie van het Prentenkabinet werden ontworpen. *de Gelder.*

NIJMEGEN. Rijksmuseum G. M. Kam. Door aankoop verwierf het museum een gouden halsband in de buurt van Rossum gevonden en te dateeren 1° eeuw na Christus.

ROERMOND. Museum. De kunstenaar Henry Luyten heeft aan de stad 25 door hem vervaardigde schilderijen en beelden aangeboden. Ter voldoening aan door hem gemaakte bedingen zullen B. en W. aan den Raad een voorstel doen tot het bouwen van een museum, dat tevens bestemd kan worden voor persoonlijke herinneringen aan Dr. P. J. H. Cuypers. Het Rijksmuseum te Amsterdam is bereid, meubelen, boeken, medaljes en gipsafietsels voor dit doel in bruikleen af te staan. *N. R. C. 22 Mrt. 1931.*

UTRECHT. Centraal Museum. Voor onbepaalden tijd met een minimum termijn van drie jaar heeft Dr. C. J. K. van Aalst te Hoevelaken zich bereid verklaard 75 schilderijen van XVI en XVII eeuwsche meesters in bruikleen aan het museum af te staan.

BOEKBESPREKING.

F. J. de Waele, *Noviomagus Batavorum* (Romeinsch Nijmegen). — Bouwstenen voor een geschiedenis van Nijmegen, I (1931).

De belangstelling voor Nijmegen en zijn Romeinsche verleden herleeft. De nieuw opgetreden hoogleraar in de klassieke archaeologie aan de Keizer Karel Universiteit heeft zijn inaugureele oratie aan de Romeinsche geschiedenis van Nijmegen gewijd en in een wat uitgebreider vorm heeft hij dit zelfde onderwerp besproken in het boekje, waarvan de titel hierboven staat opgeschreven. Het was daarbij zijn bedoeling, zooals hij het zelf zegt, „de noodzakelijke basis voor de studie der archaeologische resten” te geven door „een kritisch historisch overzicht, dat tevens oriënteert over

de problemen van Romeinsch Nijmegen”, een werkje, bruikbaar, „niet alleen voor hen, die een repertorium wenschen voor een bepaald gebied, of voor studenten der universiteit, voor wie archaeologie een verplicht leervak is, maar ook voor iedereen, die belang stelt in het oude stadsverleden.”

Het doel, dat hij zich heeft gesteld, heeft de schrijver, naar mijn meening, volkomen bereikt. Hij is er in geslaagd een goed leesbaar boekje samen te stellen over Nijmegen in de Romeinsche tijd, met een overzicht van de geschiedenis der ontdekkingen en van de voornaamste vindplaatsen van Romeinsche oudheden, als een uiterst voortreffelijk hulpmiddel om de lezers te oriënteren, hen binnen te leiden in de problemen, die de Romeinsche

geschiedenis van Nijmegen stelt, en, wat wellicht het voornaamste is, om hen op te wekken tot de nog zoo bitter noodzakelijke verdere arbeid.

Ieder, die zich wel eens heeft verdiept in de geschiedenis van het Romeinsche Nijmegen, weet, hoe dringend noodig zulk een algemeen oriënteerend boek was. De oudste werken, waarin over de Romeinen wordt gesproken, dateren al uit het laatst der vijftiende eeuw en de verdere literatuur omvat talloze kleine en dikwijls moeilijk verkrijgbare werkjes. Ook is er nog vrij veel ongedrukt materiaal. Ik verwijs hier naar de handschriften van Cuperus in de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag en naar de handschriften van Cannegieter en Janssen te Leiden, die veel belangrijke gegevens bevatten.

Niet minder verspreid zijn de vondsten uit het Romeinsche verleden van Nijmegen. Wel zijn er reeds vroeg verdienstelijke burgers geweest, die verzamelingen van Romeinsche oudheden hebben aangelegd, en van deze verzamelingen bestaan ook enkele beschrijvingen, maar zij zijn niet in stand gebleven, met uitzondering van de verzameling van de stad Nijmegen zelf. Deze laatste verzameling, wellicht de oudste openbare collectie in ons land, dateert reeds uit de zeventiende eeuw; in de vorige eeuw is zij belangrijk vergroot door het Cabinet-Geryot en thans wordt zij, onder een zeer zorgvuldig beheer, nog voortdurend uitgebreid door toevallige vondsten, aankopen en de voorwerpen, die bij opgravingen aan het licht komen. Bovendien bestaat te Nijmegen het Rijksmuseum G. M. Kam en zijn er ook tal van voorwerpen uit Nijmegen in het Museum van Oudheden te Leiden. De voorwerpen uit de oude verzameling van Sonetius moet men evenwel gaan opzoeken in de musea te Mannheim, Darmstadt en München. Men begrijpt op deze wijze, hoe moeilijk het is een overzicht van het materiaal te verkrijgen, en terstond blijkt dus ook het nut van het boekje, dat hier wordt aangekondigd.

Tegenover de groote waarde van het geheel, als een voorloopige samenvatting van onze kennis, beteekenen de enkele opmerkingen, die

men kan te berde brengen tegen onderdeelen, slechts zeer weinig. Ik kan mij niet vereenigen met de bespreking van de Romeinsche wegen bij Nijmegen, maar het is niet noodig op dit vraagstuk hier nader in te gaan, daar ik kan verwijzen naar mijn verhandeling, in de tekst van de geschiedkundige atlas van Nederland, over de Tabula Peutingeriana, een verhandeling die de schrijver niet schijnt te kennen. De *Prosopographia Romana Neomagensis*, die de schrijver ons aanbiedt, is zeker zeer nuttig, maar zij komt mij nog wat voorbarig voor. Beter was dit onderdeel voor later bewaard, daar de schrijver zich blijkbaar niet voldoende rekenschap heeft gegeven van de eigenaardige moeilijkheden, die de samenstelling van zulk een lijst meebrengt. Hetzelfde geldt voor de afschriften van een aantal Romeinsche inscripties, die men in de noten vindt; met een weinig minder voortvarendheid zou ook daar een gelukkiger resultaat zijn bereikt.

Belangrijk zijn de mededeelingen over tal van nieuwe kleinere en grootere ontdekkingen, die ons in het voorbijgaan worden gedaan. Ik noem hier slechts de recente ontdekking van de dubbele gracht om het bekende groote legerkamp van Legio X, dat aan de tegenwoordige Berg- en Dalsche weg heeft gelegen. Door deze ontdekking wordt het vroeger gepubliceerde grondplan vrij belangrijk gecorrigeerd.

De schrijver spreekt er zijn verwondering over uit, dat men deze dubbele gracht niet vroeger heeft opgemerkt, en hij stelt daarbij de zorgeloosheid, waarmede de opgraving daar indertijd is verricht, zeer duidelijk in het licht.

Het boekje is bedoeld als het eerste van een reeks „Bouwsteen voor een geschiedenis van Nijmegen,” waarvan reeds andere deelen in bewerking zijn. De schrijver hoopt over twee lustra een „stapel” van zulke bouwsteen gereed te zullen hebben. Moge die hoop worden vervuld! Het enthousiasme van den schrijver is ons daarvoor borg en in elk geval heeft hij zelf reeds gezorgd voor een stevige hoeksteen van het fundament. Hij heeft recht op onze groote dankbaarheid.

Maart, 1931.

A. W. Bijvanck.

AANTEKENINGEN OVER MONUMENTEN TE GORINCHEM, SCHELLUINEN, WOUDRICHEM, LOEVESTEIN EN ZALT-BOMMEL.

door Dr. G. C. LABOUCHERE.

I. INLEIDING.

De Jaarvergadering van den Oudheidkundigen Bond wordt ditmaal gehouden te Gorinchem; de aan deze vergadering verbonden excursie betreft die stad, de pastorie van het naburige Schelluinen, Woudrichem met het naburige slot Loevestein en Zalt-Bommel.

De drie genoemde steden bevatten ieder verschillende monumenten van geschiedenis en kunst, die ook in de litteratuur bekend zijn; een overzicht daarvan (waarbij slechts de belangrijkste publicaties vermeld zijn) vindt men in de hoofdstukken over elk dier steden vermeld. (1) De redactie dier hoofdstukken is zoo gekozen, dat den deelnemers aan de excursie niet zoozeer een beschrijving wordt gegeven van hetgeen zij te zien zullen krijgen als wel een uiteenzetting over hetgeen bij het aanschouwen der monumenten wetenswaardig zou kunnen zijn. Er wordt dus rekening gehouden met hetgeen reeds over die monumenten gepubliceerd is en daarnaar ook verwezen; de hier volgende hoofdstukken zijn op de plaatsen waar grootere uitvoerigheid wordt betracht te beschouwen als pogingen tot aanvulling van bestaande litteratuur. Men zoek er dus niet het overal gelijkelijk doorgevoerde systeem eener geïllustreerde monumentenbeschrijving. Hetzelfde kan gezegd worden van de korte hoofdstukken over de pastorie van Schelluinen en het kasteel Loevestein; bij de behandeling zijn ook die historische gegevens niet vermeld, die niet op de vormgeving of vormverandering daarvan betrekking hebben of gehad kunnen hebben.

Ten aanzien van de illustratie dezer hoofdstukken was om redenen van geldelijken aard een vérgaande beperking noodig. Waar tegenwoordig algemeen bekende plaatwerken bestaan, waarin de voornaamste monumenten van geschiedenis en kunst in ons land afgebeeld zijn, scheen het gerechtvaardigd den lezer daarheen te verwijzen (2), om zoo ruimte te laten voor illustratie met cliché's naar totnogtoe niet gepubliceerde teekeningen en naar niet gemakkelijk bijeen te vinden oude gravures. Waar in het geval van Woudrichem met Loevestein en van Zalt-Bommel de door Fruin (3) gepubliceerde plattegronden van van Deventer naar de facsimile-uitgave nogmaals afgebeeld zijn, geschiedde dat in de veronderstelling, dat die uitgave niet behoort tot de algemeen toegankelijke plaatwerken. Omdat het een bijzonder belangwekkend verdwenen gebouw betreft is hier uit Vermeulens Handboek tot de Geschiedenis der Nederlandsche Bouwkunst nogmaals de tekening van het voormalige huis van Jan van Rossum te Zalt-Bommel afgebeeld.

(1) Voor de bepaling der kunsthistorische waarde van verschillende monumenten zie men ook het in de volgende noot te noemen werk van Vermeulen. Het is in de hier volgende hoofdstukken uitteraard niet de plaats om naar aanleiding van de bespreking van enkele monumenten nader in te gaan op de meeningen van dien schrijver aangaande de kunsthistorische waarde dier monumenten. (2) Algemeene werken voor de illustratie van het in de volgende hoofdstukken behandelde zijn in de eerste plaats F. A. J. Vermeulen, Handboek tot de Geschiedenis der Nederlandsche Bouwkunst, Deel I en II ('s-Gravenhage 1928—1931), waarvan ieder deel bestaat uit 1 deel tekst en 1 deel platen, verder de uitgave „Sprokkelingen in Nederland”, waarvan in verband met het hier behandelde te gebruiken zijn Reeks A (serie 1 en 2: Stadspoorten en Muurtorens), Reeks B (Stadsgezichten en Woonhuizen), Reeks C (Kerken en Godshuizen). (3) R. Fruin, Nederlandsche steden in de 16de eeuw. Plattegronden van Jacob van Deventer, 's Gravenhage 1916—1923.

II. GORINCHEM.

I. INLEIDING.

De traditie der plaatselijke geschiedschrijving te Gorinchem is oud. Reeds omstreeks het midden der 15de eeuw schreef Dirk Frankensz (Theodricus Pauli), geboren te Gorinchem, kanunnik en pastoor van het kapittel aldaar, een kroniek van het land van Arkel (1). Vervolgens is het Aart Kemp geweest, die in zijn handschrift van 1607 (2) verschillende wetenswaardigheden over Gorinchem heeft neergeschreven. Dat handschrift gebruikte Aarts nazaat Abraham Kemp voor zijn werk over de heeren van Arkel en de stad Gorinchem, dat door Henrik Kemp, Abrahams zoon, werd uitgegeven (3). Een zorgvuldige en op verschillende plaatsen zeer uitvoerige beschrijving en geschiedenis der stad, waarbij naast het werk van Abraham Kemp ook vele archiefstukken als bronnen zijn gebruikt, is die van Mr. Cornelis van Zomeren, uitgegeven door Z. H. H. T. (Teunis Horneer Hzn.?) (4). De beschrijving bij van Zomeren wordt aangevuld door gegevens, te vinden in het Aardrijkskundig Woordenboek van van der Aa (5); voor den oudheidkundige is hier het belangrijkste gedeelte de beschrijving van het toenmaals nog in wezen zijnde oude Stadhuis. Als nieuwe bewerking (vooral ook wat het oudheidkundige gedeelte betreft) van de door Van Zomeren en anderen bijeengebrachte gegevens is te noemen het werk van H. A. van Goch (6), dat heden nog in den handel verkrijgbaar is en hier, waar voor geen omstandige geschiedkundige beschrijving van Gorinchem plaats is, aanbevolen wordt aan degenen die zich verder in Gorinchems oudheid wenschen te verdiepen. Tenslotte moge verwezen worden naar een voor luttelen prijs verkrijgbaar werkje van wijlen den heer W. F. Emck Wzn. (7), dat een chronologische opsomming bevat van op de stad betrekking hebbende gebeurtenissen van allerlei aard. Als hulpboekje naast Van Gochs boek is het zeer aan te bevelen.

De algemeene litteratuur over de nog aanwezige monumenten van geschiedenis en kunst in de stad is beperkt tot de Voorloopige Lijst dier monumenten van de provincie Zuid-Holland. Sedert het verschijnen van die lijst in 1915 zijn verschillende verliezen, maar dan ook eenige aanwinsten te boeken, welke hierna nog zullen worden vermeld. Bij het opmaken van die lijst zijn eenige vergissingen begaan, welke voor een gedeelte ook berusten op vermeldingen in oudere werken. In de hier volgende beschrijving zijn enkele dier vergissingen verbeterd, waarbij dan in het bijzonder aanvullingen en verbeteringen worden gegeven van de voorstelling, die van Goch van de oude monumenten der stad geeft. Daarbij is in de eerste plaats gebruik gemaakt van het werkje van Emck. Litteratuur over enkele monumenten wordt bij de behandeling dier monumenten vermeld.

Zoo vindt men dan in de hier volgende beschrijving van Gorinchem bijeen de gegevens over de verdwenen en nog in wezen zijnde monumenten van geschiedenis

(1) Over het geschiedwerk van Pauli bereidt de heer H. Bruch een proefschrift aan de Gemeentelijke Universiteit te Amsterdam voor. (2) Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage, no. 78 C 32. (Door mij niet geraadpleegd. G. C. L.) (3) Abraham Kemps Leven der Doorluchtige Heeren van Arkel, ende Jaar-Beschrijving der Stad Gorinchem, Heerlijkheid, ende Lande van Arkel, onder desselvs Heeren, ook onder de Graven van Holland, tot den Jare 1500 . . . Nu uyt-gegeven door syn Soon Henrik Kemp. Gorinchem, Paulus Vink, 1656. (4) Beschrijvinge der stad Gorinchem en landen van Arkel, benevens de aloude en adelyke Geslachten der Doorluchtige Heeren van Arkel . . . eertyds bij een verzamelt door de Heer en Mr. Cornelis van Zomeren, en nu in orde gebragt door Z. H. H. T. Gorinchem, Teunis Horneer, 1755. (5) A. J. van der Aa, Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden. Gorinchem, Jacobus Noorduyn. Deel IV (1843), blz. 672—696. Deel XIII (1851), blz. 819—820. (6) H. A. van Goch, Van Arkels Oude Veste. Gorinchem, Teunis Horneer, 1898. (7) W. F. Emck Wzn., Kroniek van Gorinchem. Geschiedkundige en andere aantekeningen in chronologische volgorde 1230—1927. Gorinchem, J. Noorduyn en Zoon, 1929. Van denzelfden schrijver is ook het in 1914 gedrukte werkje „Oude namen van huizen en straten in Gorinchem,” dat vele oudheidkundig waardevolle gegevens bevat, echter niet in den handel is gekomen.

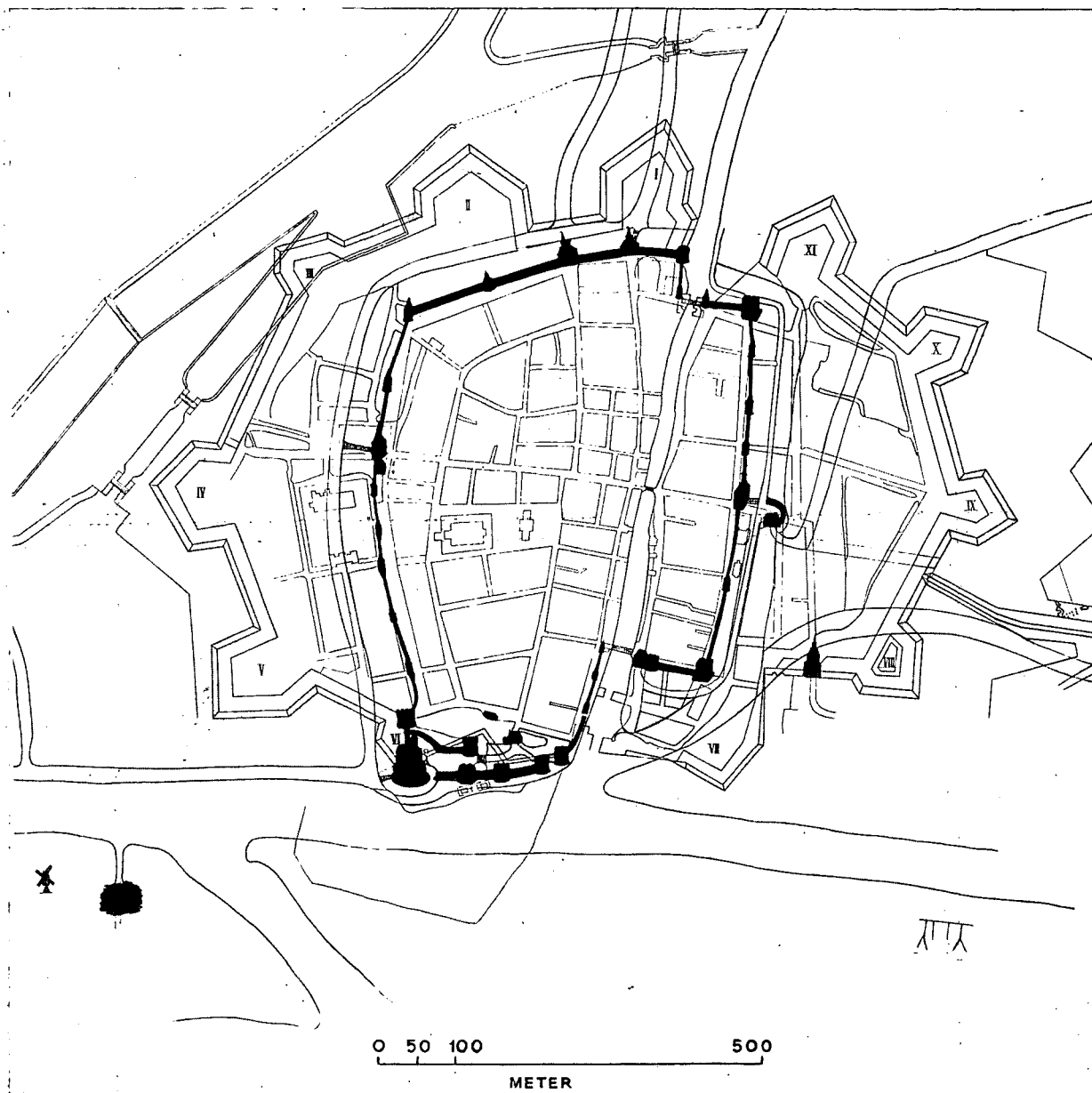
en kunst aldaar en wel voornamelijk voorzoover de inhoud dier gegevens invloed heeft gehad (of kan hebben gehad) op hun gedaante. In enkele gevallen, als bij het kasteel „De Blauwe Toren” en bij de Grootte Kerk, is gepoogd een reconstructie te geven van het thans verdwenene, of anders, op grond van schriftelijke bronnen en afbeeldingen, kritiek te leveren op gangbare voorstellingen daarvan. Het nog bestaande wordt doorgaans niet nader beschreven; met het hier gebodene wordt niet vooruitgelopen op de officieele Geïllustreerde Beschrijving, maar juist ook dat gegeven, wat als aanvulling daarvan zou kunnen dienen. In verband hiermede heeft ook de illustratie meer betrekking op hetgeen verdwenen is — en dat is te Gorinchem helaas veel — dan op hetgeen nog overeind staat. Het geheel moge, ook wanneer eenmaal van Gorinchem de officieele Geïllustreerde Beschrijving zal zijn gemaakt, met die Beschrijving een wegwijzer zijn voor dengene, die van eenig monument dezer stad een nadere studie zou willen maken.

II. HET ONTSTAAN DER STAD.

De oudste vermelding van den naam Gorinchem vindt men in een oorkonde van 6 December 1224 waarbij Floris IV van Holland naar voorbeeld van zijn vader Willem I tolvrijheid in zijn geheele gebied verleent aan de „homines de Bemel apud Gorinchem manentes”. Onder de getuigen van deze oorkonde wordt op de tweede plaats, en wel na gravin Machteld van Holland, genoemd „Balduinus, comes de Benthem”. „Bemel” moet een andere schrijfwijze zijn voor „Benthem”; immers weten wij, dat Jan X van Arkel van den graaf van Benthem kort daarna de heerlijkheid Wolferen kocht, welke heerlijkheid gelegen was ter plaatse van de tegenwoordige stad Gorinchem. Waar vermeld wordt dat Jan X den koop sloot op aanraden van zijn vader Jan IX, die den 1sten Augustus 1227 bij Koevorden sneuvelde, moet die koop hebben plaats gehad tusschen 6 December 1224, toen in genoemde oorkonde voor Gorinchem nog geen heer van Arkel maar wel graaf Boudewijn van Benthem (en dan nog een „Rothardus de Benthem, mulis”) genoemd werd en 1 Augustus 1227. Aart Kemp beweert, dat graaf Otto van Benthem, bijgenaamd de Hollander, de heerlijkheid Wolferen aan Jan X van Arkel verkocht. Deze Otto was een zoon van graaf Dirk VI van Holland en had de heerlijkheid Benthem geërfd van zijn oom Otto van Benthem, den broer van zijn moeder Sofia. Otto de Hollander moet in het begin der 13de eeuw, in of na 1203, in hoogen ouderdom overleden zijn; dat de oorkonde van 1224 noemt graaf Boudewijn van Benthem, wellicht Otto's onmiddellijken opvolger, duidt er wel op dat, in tegenstelling met wat Kemp beweert, deze en niet Otto het geweest is, die de heerlijkheid Wolferen verkocht heeft.

Jan X, die gehuwd was met een kleindochter van Otto den Hollander, was heer van Arkel van 1227 tot 1234. Op de plaats van het dorp Wolferen is hij begonnen met het stichten van de *stad* Gorinchem, bij welke stad ook een kasteel kwam te staan, dat als hoofdverblijf des heeren van Arkel den burcht bij het dorp Arkel vervangen zou. Ook de kerk van Gorinchem moet gelijk met de stad gesticht zijn geworden. Jan X, die den 16den Juli 1234 sneuvelde in een gevecht tegen de Stadingers, is slechts zeven jaar heer van Arkel geweest en kan nog geen tien jaren de heerlijkheid Wolferen hebben bezeten. Onder zijn regeering kon de nieuwe stad Gorinchem met haar kerk en het kasteel onmogelijk voltooid zijn geworden, vooral niet wanneer, zooals eenige oude schrijvers zeggen, de stichting dier stad bepaaldelijk op het jaar 1230 te stellen is.

Het was de zoon van Jan X, Jan XI, bijgenaamd de Sterke (1234—1272), die als eigenlijke bouwheer van Gorinchem aangemerkt moet worden. Onder zijn regeering werd de kerk den 22sten April 1263 gewijd en wellicht ook het kasteel voltooid.

Afb. 1. Gorinchems vestingwerken omstreeks 1560, geteekend op een modernen plattegrond der stad.
Teekening in het museum van „Oud-Gorinchem”.

Het dorp Wolferen, op welks plaats omstreeks 1230 Gorinchem gesticht is, was naar alle waarschijnlijkheid nog niet door een dijk tegen hooge waterstanden op de rivier beschermd. Dit moet pas geschied zijn in het einde der 13de eeuw, toen de heeren van Arkel een dijk gelegd hebben van den Hoog-Bloklandschen paal (ten Noorden van het dorp Arkel) zuidwaarts langs de Zouwe of Zierik, de Linge tot haar monding en vandaar Westwaarts langs de Merwede tot Schelluinen. Het gedeelte van den dijk, dat door Gorinchem loopt (de Korte- en de Langedijk) zal wel reeds aanstonds bij de stichting der stad aangelegd zijn langs den Westelijken oever van de monding der Linge. Ook hebben dan aan de Oostzijde van die monding de Havendijk

en de Appeldijk tot het oudste gedeelte van Gorinchem behoord. De plaats van den toren der Groote Kerk is volgens Kemp die geweest van den burcht in het dorp Wolferen; die plaats lag dan binnendijks ten opzichte van den Langedijk. Dat de waterstaatkundige toestand van Gorinchem in 1280 nog precair was blijkt uit een oorkonde van 23 Februari van dat jaar, waarin graaf Floris V die stad tolvrijheid blijft waarborgen ook indien zij wegens overstroming of wegspoeling van den dijk naar een andere plaats zou moeten worden overgebracht.

De stad Gorinchem strekte zich in haar oorspronkelijken omvang, dien zij van de 13e eeuw af tot 1574 behouden heeft, uit van het Noorden naar het Zuiden over de lengte van Kortedijk en Langedijk, terwijl zij zich loodrecht op die richting van West naar Oost uitstreckte van de Westwagenstraat ter hoogte van de Hazewindhondstraat langs Gasthuisstraat, Hoogstraat en Brugstraat. Binnen deze oudste stad liggen of lagen alle monumenten van geschiedenis en kunst van vóór de 19e eeuw met uitzondering van het kasteel der Arkels buiten de Burgpoort, het kasteel aan de Merwede aan de Zuidzijde der stad, het oude Pesthuis buiten de Arkelpoort, het Leprozenhuis buiten de Kanselpoort, de oudste Hervormde Kerk van 1566 op het Groothoofd en natuurlijk de na 1574 aangelegde vestingwerken met de nieuwe stadspoorten.

Deze oudste stad is eenige malen door zware branden geteisterd. Den 14den September 1388 werd zij bijna geheel door het vuur verwoest; de huizen van dien tijd zullen nog wel meest van hout geweest zijn. Ook den 16den Mei 1432 woedde er een groote brand. Den 10den October 1479 wordt bij een beleg door de Gelderschen een deel der stad in brand gestoken; die zelfde Gelderschen staken den 23sten November van dat jaar de voorstad buiten de Kanselpoort in brand en den 7den Februari 1480 nog eenige huizen over de haven. In 1503 woedde er weer een zware brand in de stad; hij was in de Rosmolensteeg ontstaan en verwoestte 280 haardsteden. Weer verbrandden de Gelderschen den 14en December 1523 vele huizen buiten de Kanselpoort; het schijnt wel, dat hier de voornaamste (en wellicht eenige) voorstad van het middeleeuwsche Gorinchem lag. Tenslotte woedde er den 17den April 1536 een groote brand in de Arkelstraat bij de Arkelpoort. Of er bij die verschillende branden nog bijzondere gebouwen geteisterd werden, wordt niet vermeld; bij dien van 1388 is het wel te veronderstellen.

III. DE VESTINGWERKEN.

Volgens Kemp is de stad reeds bij hare stichting ommuurd geworden en is bij de Kanselpoort de O. L. V.-kapel gesticht. Deze (oude) Kanselpoort stond over de Westwagenstraat ter hoogte van de Hazewindhondstraat, dus aan het Westelijk uiteinde van de van West naar Oost loopende hoofdstraat der stad. Aan het Oostelijk einde daarvan stond de Burgpoort, zoo genoemd naar den burcht der Arkels, die hier met de stad in de 13de eeuw werd gesticht en in 1412 geslecht werd. Aan den Noordkant van de stad stond aan het uiteinde van den Kortedijk de Hoog-Arkelpoort. Aan de Zuidzijde van de stad stond dan de vierde hoofdpoort aan het Zuidelijk uiteinde van den Langedijk: de Blauwpoort (in 1571 ook Leijpoort genoemd). Wat Westelijk van de Hoog-Arkelpoort stond aan het Noordelijk uiteinde van de Arkelstraat de Laag-Arkelpoort. Aan de Zuidzijde van de stad juist tegenover laatstgenoemde poort stond waarschijnlijk aan het Zuidelijk uiteinde van de Molenstraat de Wolfersche poort. Van deze poort is het namelijk bekend dat zij gesloopt werd toen Willem VI van Holland aan de Zuidzijde der stad een kasteel bouwde, waarschijnlijk op dezelfde plaats waar sedert 1461 het door Karel van Charollais, den lateren hertog Karel den Stouten, gestichte kasteel „de Blauwe Toren” yerrees. Men ziet namelijk nog op den tegen 1560 gemaakten plattegrond der stad van Jacob van Deventer (verwerkt in afb. 1) dat tusschen de stad en dat kasteel vlak ten Zuiden van Krabsteeg en Tolsteeg een gracht loopt, waar-

over in het verlengde van de Molenstraat een brug van de stad uit toegang tot het kasteel verleent. Men zal zich wel moeten voorstellen dat de stadsmuur vóór den bouw van het kasteel ongeveer in de lijn van beide genoemde stegen liep, bedoelde gracht toen stadsbuitengracht was en de daaróver geslagen brug de brug buiten de Wolferse poort, die dan ten opzichte van den dijk zooveel landinwaarts stond als ter plaatse van de Groote Markt en omgeving eertijds het dorp Wolferen. Nu is bekend, dat er in 1557 ook een Steiger- of Waterpoort was, die aan deze zijde van de Linge toegang gaf tot den waterkant. Waarschijnlijk is dit de poort, die op het geschilderde stads-panorama van 1568 in het museum van „Oud-Gorinchem” (afb. 2) te zien was, (1) ter hoogte van de Tolsteeg, in het Zuidelijk uiteinde van den muur, die langs het Eind van den Langendijk loopt. Deze poort zal gebouwd zijn na het bouwen van het kasteel in 1412; toen namelijk op die plaats, waar tevoren waarschijnlijk de Zuidoostelijke hoektoren van het Zuidwaarts uitstekende gedeelte der stad aan den Westelijken Lingeoever gestaan heeft, voor dat uiteinde der stad een nieuwe uitgang naar den waterkant gemaakt moest worden ter vervanging van de Wolfersche poort. Zoo kwam op die plaats een poort te staan met de veld- of liever gezegd: waterzijde Oostwaarts. Toen bij de uitlegging der stad sedert 1574 ook de Oostelijke Lingeoever tot in de lijn van de Tolsteeg binnen de omwalling zou worden getrokken, heeft men er allereerst behoefte aan gevoeld de toen nutteloos geworden stadsmuur langs het Eind van den Langendijk als een sta-in-den-weg af te breken, zoodat in genoemd jaar ook de Blauwpoort en waarschijnlijk de Steigerpoort zijn gesloopt. Pas in 1592 sloopte men de Hoofdpoort, die ter hoogte van de Blauwpoort aan de overzijde van de Linge aan het Zuidelijk uiteinde van den Appeldijk stond en toegang gaf tot het Groote Hoofd, later de stadstimmerwerf, aan de Merwede gelegen. Nog heeft er bestaan een St. Christoffelpoort in het gedeelte van den stadsmuur achter den Appeldijk. Ook deze poort is volgens Van Zomeren in 1573 gesloopt; zij gaf toegang tot de schepen op de haven. Blijkbaar was zij al eerder in onbruik geraakt; men vindt haar tenminste niet meer bij van Deventer aangegeven.

De oudste vestingmuur der stad moet tusschen al deze poorten blijkens den plattegrond van van Deventer als volgt geloopt hebben. Van de Blauwpoort ging hij Zuidwaarts over den dijk, aan de buitenzijde langs het water een strook land als kade latend, welke van de stad uit door die Blauwpoort en later ook door de Steigerpoort te bereiken was. Ter hoogte van de latere Steigerpoort zal oudtijd een hoektoren hebben gestaan van waar af de oudste vestingmuur in Westelijke richting geloopt zal hebben, ongeveer in de lijn Tolsteeg—Krabsteeg naar het Zuidelijk uiteinde van de Schuttersgracht. Hier zal dan vóór den bouw van het eerste kasteel aan de Merwede (sedert 1412) de Zuidwestelijke hoektoren van de stadsmuur gestaan hebben. Hoe de stadsmuur is komen te loopen na den bouw van dat kasteel zal hierna, bij de behandeling der kasteelen, worden aangegeven. De Schuttersgracht zal een rest zijn van de oude Westelijke stadgracht. De stadsmuur was hier, blijkens den plattegrond van van Deventer, dicht bezet met torens dan elders. Kemp zegt dan ook dat Jan X in het bijzonder de Westzijde der stad tegen Holland beschermde met tien hooge torens, behalve de kleine, die later gemaakt werden. Verder Noordwaarts moet de oude vestingmuur geloopt hebben langs de Hazewindhondstraat tot de oude Kanselpoort, dan ten Noorden daarvan in de lijn van de Oude Lombardstraat, waar de Kwekeltoren in het Westelijk verlengde der tegenwoordige Kwekelstraat stond, tot aan den Bagijnnetoren, die als Noordwestelijke hoektoren der stad achter het Bagijnhof stond. Van dien toren liep de muur in de lijn van de Nieuwe Walsteeg tot de Laag-Arkelpoort, welke gestaan heeft ter plaatse

(1) Was te zien, namelijk toen het schilderij nog niet gerestaureerd was (zie afbeelding in Bulletin van den Oudheidkundigen Bond, IIde serie VI (1913), blz. 183). Indien bij de restauratie gebleken zou zijn, dat de poort een overschildering was, dan behoefde nog niet te worden aangenomen, dat de oorspronkelijke, ter plaatse wellicht beschadigde schildering geen poort te zien gaf.

Afb. 2. Gorinchem uit het Oosten gezien. Schilderij van 1568 in het museum van „Oud-Gorinchem”.

van de Arkelpoort der latere omwalling. Van de Laag-Arkelpoort ging de muur verder Oostwaarts langs de Hoog-Arkelpoort tot een hoektoren aan den Westelijken Linge-oever, om vervolgens een eindje Zuidwaarts te loopen tot de Korenbrug, de Linge ter hoogte van die brug te kruisen en Oostwaarts te loopen tot een hoektoren ter hoogte van waar de Keizerstraat in de Blauwetorenstraat uitkomt. Van dien hoektoren liep de oude vestingmuur dan Zuidwaarts langs de Burgpoort en de Kalkhaven tot de Robberstraat, waar de Robbrechtstoren als Zuidoostelijke hoektoren der stad stond. Van den Robbrechtstoren liep de muur dan langs de Robbenstraat naar de Hoofdpoort en kruiste hij de Linge bij de Petersbrug om op de Blauwpoort aan te loopen.

Uit de 15de eeuw zijn weinig berichten over de bevestiging der stad. Het was bij den Robbrechtstoren dat Willem van Arkel den 14den September 1407 met behulp van ladders over den vestingmuur met zijn manschappen in de door den graaf van Holland bezette stad doordrong. Die muur was hier blijkbaar nog niet volmaakt of had anders van krijgsgeweld te lijden gehad. In 1409 tenminste liet hertog Reinoud van Gelder, toenmaals heer van Gorinchem, dien muur tusschen de Peterbrug en den Robbrechtstoren nieuw bouwen.

De middeleeuwsche ommuring heeft in de 16de eeuw nog eenige verbeteringen ondergaan. Den 21sten December 1517 verleende Karel V vergunning aan de stad tot het graven eener dubbele gracht in zijn gronden, geheeten de Doelen en de Kwellen, beide buiten de Burgpoort, van de Linge tot de Merwede toe, ter beveiliging tegen de Gelderschen. Zoo was nu het Oostfront het belangrijkste der bevestigde stad geworden tegen eertijds onder de Arkels het Westfront, dat met het oog op invallen uit Holland was versterkt. Den 1sten Maart 1519 gaf Karel V een subsidie aan de stad voor den opbouw der vervallen muren. Bij de Burgpoort werd toen een wal gelegd, (waarschijnlijk die tot welks aanleg in 1517 toestemming was gegeven), welke wal met hulp van de bevolking van alle dorpen in het land van Arkel tot stand zou moeten komen. Men ziet dien wal op den plattegrond van van Deventer, waar hij over de geheele lengte der ommuring van den Oostelijken Linge-oever vóór langs die ommuring loopt tusschen twee grachten. Ter hoogte van de Burgpoort bevindt zich in dezen wal een rondeel.

Zooals hiervoor reeds is aangeduid werden de huizen buiten de poorten der

Afb. 3. Gorinchem uit het Zuiden gezien. Houtsnede bij Braun en Hogenberg.

stad bij belegeringen doorgaans verwoest door den vijand. Dit geschiedde echter ook door de verdedigers, teneinde een ruim schootsveld te verkrijgen. Het eerste spoor van een „verboden kring” om de vesting vindt men in 1527, toen de Stadhouder-Generaal van Holland, Zeeland en Friesland (Floris van Egmond) gelastte, dat in geval van oorlog de huizen buiten de stadspoorten van Gorinchem zouden worden afgebroken of verbrand, voorzoover in dien kring staande.

In 1540 kwam Karel V zelf de vestingwerken der stad inspecteeren. Blijkens een post in de rentmeestersrekening der Utrechtsche grafelijkheid van dat jaar is „Marcelis Keldermans, Mr. van der wercke van Vredenborch” (te Utrecht), betaald een som van 7 pond, 4 schellingen „Ende dat voir syn vacatien by hem mit Mr. Balthasar Lombard die tot Utrecht by de Keizerlyke Majesteit geschickt was gedaen heeft int besichtigen de starcken van Utrecht, der Eem, Duersteden ende der stadt ende thuy van Gorinchem. Int welck doen hy gevaceert heeft int rysen, marren ende wederkeeren den tydt van twaelff daegen...”. Men ziet aan het lijstje bezochte sterkten, welke steunpunten in het Sticht en Holland den Keizer in dat jaar 1540, toen men in de Zuidelijke Nederlanden een grootsch vestingstelsel begon aan te leggen, bijzonder belang inboezemden.

In 1546 moest de Burgpoort met aarde gevuld en gehoogd worden omdat de grond er door een dijkdoorbraak gedeeltelijk was weggespoeld.

Het moet tegen 1560 geweest zijn dat Jacob van Deventer zijn plattegrond der stad, in het bijzonder der vestingwerken maakte en wel in opdracht van den koning van Spanje. De weergegeven toestand, welke om zoo te zeggen geheel overeenkomt met dien welke op het geschilderde stadspanorama van 1568 te zien is — alleen de Steigerpoort is bij van Deventer moeilijk te onderscheiden — is die van vlak vóór de eerste uitlegging der stad in 1574 en vóór de reeds in 1579 ontworpen nieuwe omwalling.

Nadat in December 1570 Herman de Ruyter zijn bekenden overval van Loevestein had ondernomen, werd de stad Gorinchem door de Spanjaarden aan alle zijden versterkt. Duurzame werken schijnen toen echter niet tot stand gekomen te zijn.

Met het jaar 1574, toen Gorinchem inmiddels in 1572 de zijde van den Prins van Oranje had gekozen, breekt voor die stad als vesting een nieuw tijdperk aan. Men begint, zooals boven reeds gezegd is, met een eerste uitlegging der stad en sloopt bij die gelegenheid de St. Christoffelpoort en de Blauwpoort.

Den 5den Mei 1576 besluiten de Staten van Holland dat alle versterkingen buiten Gorinchem op 's lands kosten zullen worden gemaakt. De stad moet versterkingen in Dalem maken en ontvangt daarvoor / 300. Uit dit besluit valt op te maken, dat de versterking van Gorinchem van nu af aan niet meer als plaatselijk, maar als landsbelang geldt.

Van 1578 af tot 1600 toe kreeg, volgens Kemp, de slooping van het kasteel „de Blauwe Toren” haar beslag. Weliswaar is het oudste bekende Vroedschapsbesluit dienaangaande pas van 30 Juni 1585. In ieder geval ging die slooping, die veel goed bouw materiaal opleverde, gelijk op met den bouw der nieuwe vestingwerken.

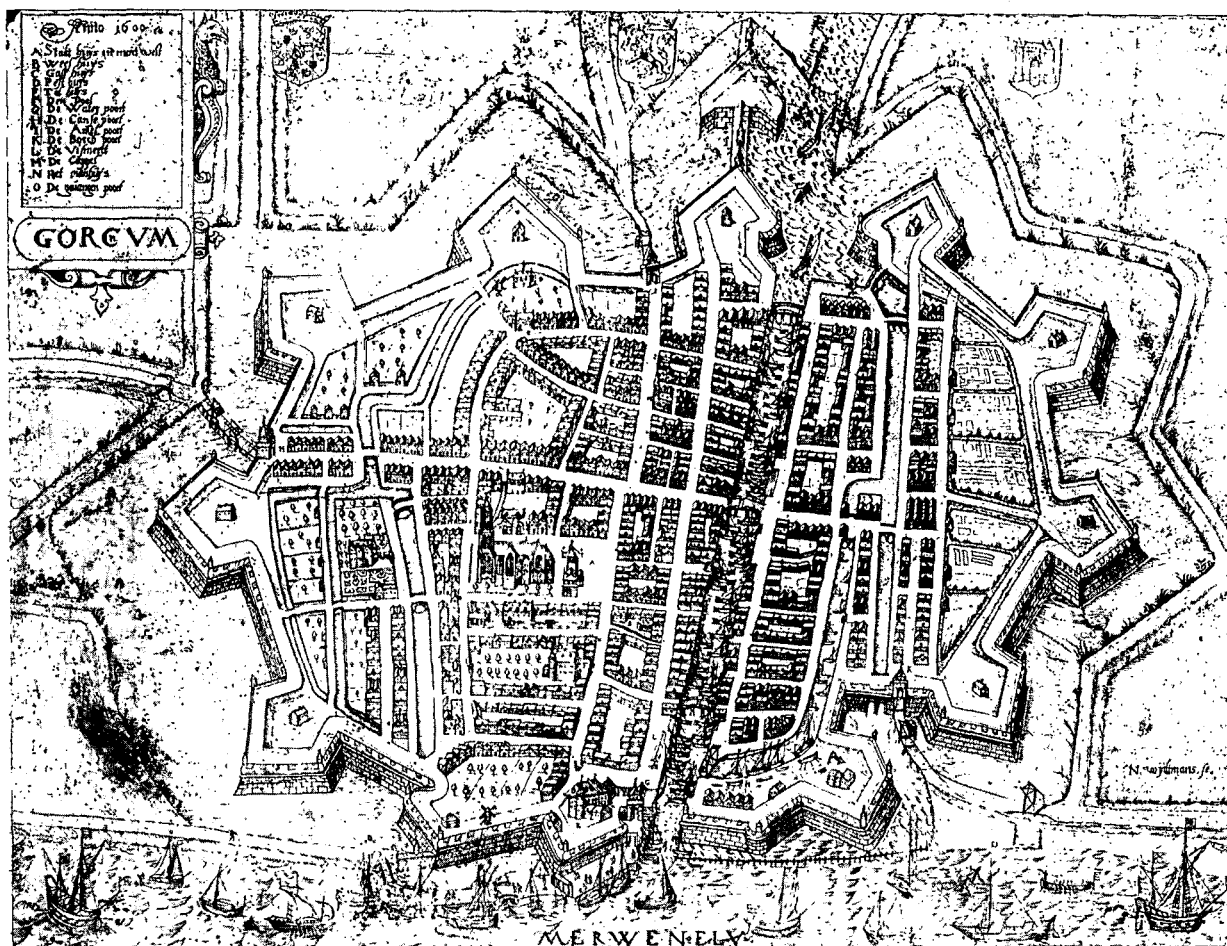
Omdat daarop nog „de Blauwe Toren” als te behouden verdedigingswerk staat aangegeven, moet van vóór 1578 dateeren een plan tot versterking der stad, dat wellicht van den hierna te noemen schout Jacob Kemp is en thans in de kaartenverzameling van het Algemeen Rijksarchief berust. (1) Dit plan, dat onuitgevoerd bleef, is daarom merkwaardig, omdat het voorzag in voor dien tijd moderne versterkingen rondom de stad in haar ouden omvang, met uitzondering dan van de uitbreiding achter den Appeldijk. Zoo dateert het plan wellicht van tusschen 1574 en 1578. In het nieuwe Zuidelijke front der vesting staat ter plaatse van de latere, in 1642 gebouwde Waterpoort een poort geteekend, die Tolpoort heet. Opgemerkt dient te worden dat, zooals hierna zal blijken, nog in 1584 niet het plan bestond tot het verder Oostwaarts uitleggen van de stad.

In 1579 werden in de nieuw aan te leggen vestinggracht ter keering van het water steenen beren gelegd en wel een buiten de Hoog-Arkelpoort en een bij het Tolhuis. Van 1579 tot 1591 werd dan van de inwoners de stad ten behoeve der versterking een wekelijksche bijdrage, walgeld genaamd, geheven.

Het was den 11den Juni 1579 dat de Staten van Holland aan den Gorinchemschen schout Jacob Kemp opdroegen om met Adriaan Anthonisz. een bestek te maken van de versterkingen der stad vóór de Kanselpoort, en de Burgpoort en op het Timmerhoofd (bezuiden de Robberstraat) met de contra-escarp buiten aan het kasteel. Deze Adriaan Anthonisz. was burgemeester van Alkmaar en een bekend vestingbouwkundige (2).

Den 11den Augustus 1584 kwam een accoord tusschen de Staten van Holland en de stad tot stand over het maken van een gedeelte der stadsversterking naar het bestek van Adriaan Anthonisz. „superintendent van de fortificatien”. Allereerst zullen gemaakt worden „de fortificatien van 't verbrande Tolhuys, met de pallisade aldaar, mitsgaders de vergrotinge, ende verheeling van 't Fort aan de Burchpoort. Voorts mede de fortificatien van den Timmerwerf langs de Waert ende Riviere tot aan de mondt van de Haven”. Verder wordt nog gesproken van „'t Bolwerk aan den grooten toorn aan de Riviere” (waarschijnlijk de Blauwe Toren) en „het diepen van de Stede gragten, beginnende van de Lingen tot aan den Burchpoort, met het maken van de Contrescherp aldaar”. Niet in het werk begrepen is „de verder opmakinge van den begonnen Beer by de Sluys aan de Arkelsche poort”. Het bovengenoemde „Fort aan de Burchpoort” is blijkbaar het rondeel, dat aldaar reeds op den plattegrond van van Deventer voorkomt. Waar ook van uitdiepen van de stadsgracht tusschen Linge en Burgpoort sprake is wordt aan de Oostzijde der stad blijkbaar

(1) Algemeen Rijksarchief. Hollandsche Kaarten no. 3279. In het exemplaar van den catalogus op het Algemeen Rijksarchief staat de toeschrijving aan Kemp bijgeschreven, echter met het zeker foute jaartal 1592. (2) Zie voor een opsomming van de werken van Adriaan Anthonisz. (waarbij weliswaar juist Gorinchem vergeten is) het tweede deel van Vermeulens Handboek (klapper onder Anthonisz.).

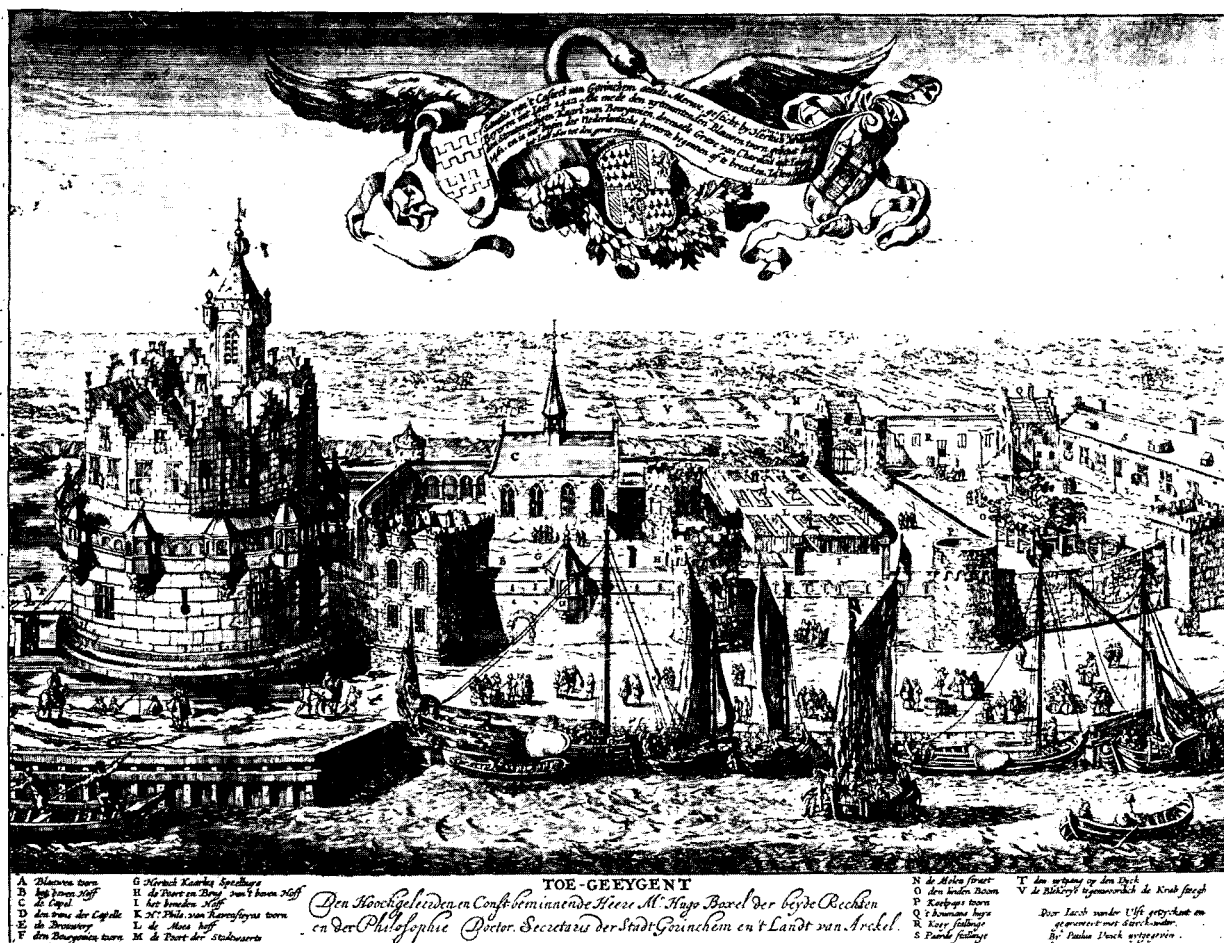

Afb. 4. Plattegrond van Gorinchem. Ets van N. Wydtmans (1600).

voorloopig nog het reeds onder Karel V met een aarden wal versterkte oude front aangehouden.

Den 7den Juli 1586 besloot de Vroedschap den wal te maken, welke loopt van vóór de Burgpoort (ter plaatse van den tegenwoordigen uitgang van den vestingwal naar den Dalemischen dijk) naar den tegenwoordigen z.g. Vijfden Uitgang (ten Noorden van de stad, aan den Oostelijken oever van de Linge). Dit pas is het begin van het huidige Oostelijke front der vesting.

Den 19den Juli 1586 kwam een nieuw accoord tusschen de Staten van Holland en de stad tot stand over het maken van verdere versterkingen, namelijk die „van de Arkelsche poort af Oostwaarts (wellicht is hier bedoeld: Westwaarts) om tot den Blauwen Toorn, ende 't Rondeel benoorden den zelve Toorn incluys, volgende het concept daarvan gemaakt, ofte namaals ten overstaan van alzulke Gedeputeerden, als de Staten daartoe zullen committeren, nog te maken, eerstdaags bij de hand genomen, gevordert, ende opgemaakt zullen worden . . .”. De voor het werk benodigde „blauwe steen” zou van den Blauwen Toren genomen mogen worden. In verband met deze passage is het duidelijk, dat toen weliswaar het kasteel gaandeweg werd afgebroken, echter de bewuste Blauwe Toren nog overeind stond. Het doodvonnis over dit onderdeel, waarnaar het geheele kasteel heette, sprak de Vroedschap op 2 Juni 1587 uit.

Afb. 5. Het kasteel „De Blauwe Toren” te Gorinchem. Kopergravure van J. v. d. Ulft.

Intusschen kwam den 7den Februari 1587 een derde accoord tusschen de Staten van Holland en de stad tot stand over de nog te maken versterkingen van Gorinchem. In dit accoord, dat over de financieele regeling van den vestingbouw ging, werd nog bepaald dat „Thomas Thomasz., burgemeester der stad Haarlem ende Adriaan Anthonisz. Fortificatie Meester” de werken zouden bezichtigen.

In het gedeelte der stadsversterking, dat in het accoord van 19 Juli 1586 genoemd wordt en het Westelijk front der vesting omvat, moest ook een nieuwe Kanselpoort komen. Tot het bouwen daarvan naar het ontwerp van Mr. Adriaan (Anthonisz.) van Alkmaar besloot de Vroedschap den 13den October 1587. Met het verleggen van de Kanselpoort in Westelijke richting kwam nu een gedeelte van de buiten de oude poort gelegen voorstad binnen de omwalling, terwijl het overige gedeelte wellicht plaats heeft moeten maken voor een nieuwen wal en de nieuwe gracht.

In de maand Mei van het jaar 1588 vielen de soldaten van het garnizoen Nijmegen al brandend, roovend en plunderend in de Betuwe. De burgers van Gorinchem, beducht voor deze benden, bespoedigden daarom het werk van de versterking hunner stad, die daardoor echter in zware schulden geraakte.

In 1589 werd dan de oude Kanselpoort met de daarbij staande O. L. V.-kapel gesloopt en de afbraak grootendeels gebruikt voor den bouw van den nieuwen Doelen. Verder besloot de Vroedschap den 29sten April van dat jaar om den wal te doen maken

van den Dalemschen dijk Zuidwaarts tot de tegenwoordige Dalempoort. Dit is dus de Zuidelijke voortzetting van het werk, waartoe den 7den Juli 1586 besloten was. Den 10den Augustus 1589 vertrok Prins Maurits naar Gorinchem om goede orde op het ontzet van Heusden te stellen; bij deze gelegenheid werd Adriaan Anthonisz. naar Gorinchem ontboden.

In 1592 werd de Hoofdpoort aan de Oostzijde van de Peterbrug afgebroken, dan ook genoemde brug vernieuwd. Den 22sten Februari van dat jaar kwam een nader verdrag tusschen de Staten van Holland en de danig in de schuld geraakte stad tot stand over de kosten der fortificatie en de betaling dier kosten.

Nog is er zulk een verdrag van Februari 1593, waarin vermeld wordt hetgeen o.a. nog noodzakelijkerwijs te doen stond: „'t diepen van gragten, het opmaken van zekere ingestorte muragie ende het opmaken van eenige gezonken werken”.

Den 6den Maart 1595 deelden de Staten van Holland mede, dat de versterking van de Oostzijde der stad om financiële redenen voorloopig geen voortgang kon hebben.

Den 29sten Mei 1597 werd besloten tot den bouw van de nieuwe Burgpoort (de Dalempoort), waarbij de boog van de oude poort gebruikt zou worden. Deze boog is blijkens een aangebracht jaartal in 1770 door een nieuwe vervangen; de bovenbouw der poort is echter nog uit het laatst der 16de eeuw (en niet van 1625, zooals de Voorloopige Lijst aangeeft). Van Zomeren beweert in tegenstelling met het bovenstaande, dat in zijn tijd (dus vóór 1770) zowel de Kansel- als de Dalempoort het jaartal 1595 droegen.

Den 8sten Januari 1598 besluiten de Staten van Holland, terugkomend op hun schrijven van 6 Maart 1595, dat de stad aan de Oostzijde met 3 bolwerken zal worden versterkt. Dan besluiten zij den 20sten Augustus van dat jaar tot het doen maken van een nieuw bolwerk en een steenen beer aan den Wolfenschen dijk. Zulk een beer bevond zich aan het hierna te noemen bolwerk Sandenburgh, dat hier dus wel bedoeld zal zijn.

In 1599 werd het bolwerk Sandenburgh, staande iets ten Noorden van den voormaligen Blauwen Toren (zie afb. 1), bemuurd. Dit is waarschijnlijk het „Bolwerk aan den grooten toorn aan de Riviere”, genoemd in het accoord van 11 Augustus 1584 en „'t Rondeel benoorden den zelve Toorn”, genoemd in het accoord van 19 Juli 1586.

In 1600 werd de gracht vóór dat bolwerk uitgegraven en verbreed. Uit dit jaar dateert de groote geëtste plattegrond der stad door Wydtmans (afb. 4), waarop men kan constateeren, dat de huidige omwalling, gelijk indertijd ontworpen door Adriaan Anthonisz., toen reeds voltooid was. Men ziet op dezen plattegrond aan het Zuidelijke uiteinde van het Eind van den Langedijk reeds een poort ter plaatse van de in 1642 gebouwde Waterpoort. Deze poort moet ongeveer gestaan hebben ter plaatse van de in 1573 gesloopte Steigerpoort, die echter nog in de oude vestingmuur over de Tolsteeg stond, dus loodrecht op de Waterpoort, die deel uitmaakte van de nieuwe vestingwerken. Van Zomeren zegt, dat na de slooping van de Blauwpoort en de St. Christoffelpoort alleen „een kleyn klinket bij de Graafelijkheids Tol” gelaten werd. Wellicht is dit een tijdelijk bouwsel, ter plaatse van de in 1642 gebouwde Waterpoort, welke poort, omdat men toch reeds in 1600 het plan gekoesterd zal hebben haar te bouwen, door Wydtmans in dat jaar als reeds bestaand kan zijn afgebeeld. Zooals gezegd voorzag reeds het onuitgevoerde, tusschen 1574 en 1578 te dateeren ontwerp voor de bevestiging der stad in een „Tolpoort” op deze plaats.

In 1609 werd een nieuwe kap op de Dalempoort gemaakt; hier blijkt reeds in 1619 een uurwerk met klok te zijn. Die klok, althans de thans aanwezige, is in 1526 door Jan Moor gegoten, dus blijkbaar van een ouder gebouw afkomstig.

In 1629 werd de Hoog-Arkelpoort afgebroken; in de nieuwe omwalling bevond zich tegenover deze poort geen uitgang meer.

In 1642 werd dan, zooals reeds gezegd, de nieuwe Waterpoort gebouwd, waarvoor een gedeelte van de oude Burgpoort is gebruikt. De boog van laatstgenoemde was reeds, gelijk boven vermeld is, gebruikt bij den bouw van de Dalempoort.

In 1701 werd de buitengracht van de Dalempoort tot de Kanselpoort uitgediept. De wallen werden toen met de uitgekomen aarde verzwaard.

In 1725 herbouwde men de Laag-Arkelpoort, de eenige poort van vóór 1574, die bij de nieuwe omwalling heeft kunnen blijven dienen en dan ook wellicht tot eerstgenoemd jaar is blijven staan. In Augustus 1858 is ook de nieuwe Laag-Arkelpoort afgebroken; blijkens een bij Van Goch afgebeeld schilderijtje uit de 19de eeuw zal het deel van die poort aan de stadszijde met zijn spietorentjes nog een rest van de oude poort geweest zijn.

In 1894 werd de Waterpoort afgebroken en weder opgesteld als deel van den uitbouw in den tuin van het Rijksmuseum te Amsterdam. In 1898 werd daarbij het van deze poort afkomstige uurwerk en de klok (gegoten in 1581 door Henric van Trier, dus ook ouder dan de poort zelf) mede aan het Rijk geschonken om bij den herbouw hun oude plaats te herkrijgen.

Bij Koninklijk Besluit van 28 Mei 1926 werd bepaald, dat een gedeelte van de Gorinchemsche vestingwerken niet meer als vesting zouden worden beschouwd, terwijl het overschietende gedeelte onder den naam van „de Wal van Gorinchem” van vesting 1ste klasse tot vesting 2de klasse werd teruggebracht. Zoo vergaat door veroudering de glorie van Adriaan Anthonisz.'s schepping, die met uitzondering van eenige in de eerste helft der 18de eeuw aangebrachte buitenwerken aan het Oostelijke front in hoofdtrekken onveranderd bleef.

De elf bolwerken, die alle reeds in de 16de eeuw ontworpen en uitgevoerd zijn, droegen, te beginnen met het bolwerk aan de Oostzijde van de Laag-Arkelpoort en dan in Westelijke richting rondom gaande, in 1813 de volgende namen:

1. Molenbolwerk;
2. Schelluinen, vroeger Arkel en Jan Bentisbolwerk;
3. Hoog Blokland;
4. Kerkhofbolwerk;
5. Moestuinbolwerk, vroeger Wolferenborch;
6. Pelmolenbolwerk, vroeger Sandenborch;
7. Runmolenbolwerk, vroeger Altena en Stuivezant;
8. Dalembolwerk;
9. Lijnbaanbolwerk;
10. Klein bolwerk, vroeger Kekum;
11. Revolutie- of galgbolwerk, vroeger Roeienborch.

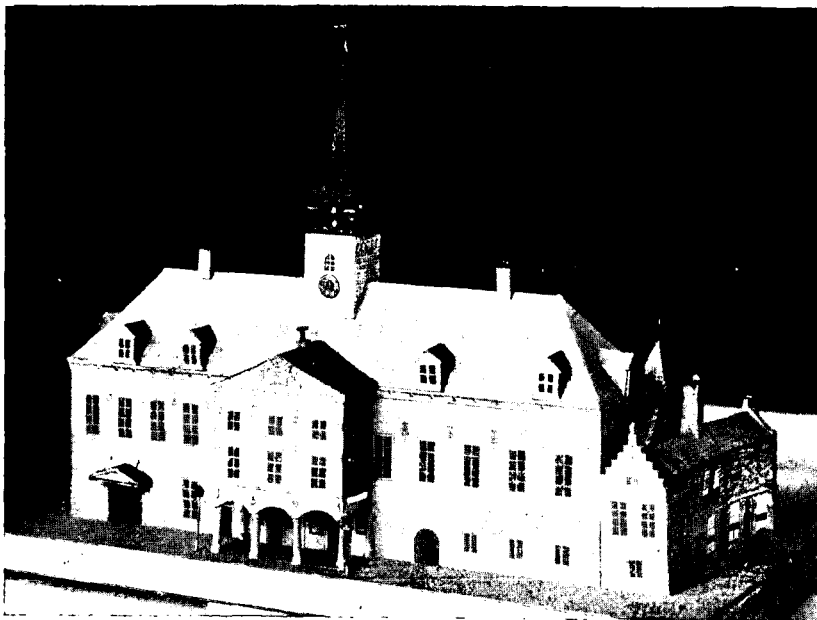
De namen van sommige bolwerken waren dus, evenals hun uiterlijk, met de jaren wat minder krijgshaftig geworden.

Behalve de wallen en muren is thans te Gorinchem alleen nog maar de Dalempoort overgebleven van het uit een oogpunt van schoone bouwkunst interessante deel der stadsbevestiging.

IV. DE VOORMALIGE KASTEELLEN.

A. KASTEEL EN HOF DER ARKELS.

Volgens Kemp hebben de heeren van Arkel met de stad een kasteel aldaar gesticht, dat bij voltooiing hun hoofdzetel is geworden. Tevoren diende de burcht in het dorp Arkel hun als zoodanig, van welken burcht weinig anders bekend is dan dat volgens Kemp Jan XI van Arkel, de Sterke, daarin nog vertoefde op Kerstdag van het jaar 1267. Men zou hieruit kunnen opmaken, dat de burcht te Gorinchem in dat

Afb. 6. Model van het oude Stadhuis te Gorinchem, gezien uit het N. O.

jaar nog niet voltooid was. Zeker was hij dat echter in 1290 toen Jan XII van Arkel bij oorkonde van 18 April bekende zijn burcht te Gorinchem van Floris V van Holland in leen te hebben ontvangen en daarbij verklaarde, dat die burcht 's graven open huis is. Andere gegevens over den ouderdom van dit kasteel buiten de berichten die Kemp er over geeft zijn niet bekend. Genoemde schrijver noemt den burcht te Arkel, waarvan hij de stichting in het einde der 10de eeuw stelt 'den „Koninklijken burcht” en dien te Gorinchem „Keizerlijken burcht”. Van laatstgenoemd bouwwerk, dat

buiten den daarnaar genoemden Burgpoort stond, geeft hij de volgende beschrijving, die, tenzij men er nog eens de grondslagen van bloot kon leggen, bezwaarlijk te controleren is.

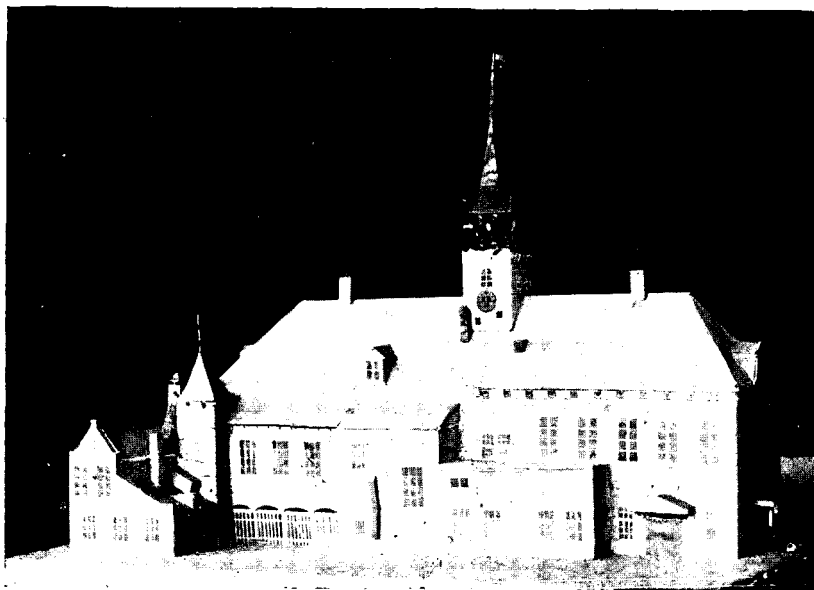
„Het hooge Hof had in 't omgaan zeven onwinlyke Toornen, met een hooge, lange, wyde Zaal, en een schoon Kapel, kostelyk verciert, daar de Heeren, Vrouwen en Kind'ren van Arkel den Godsdienst hoorden: 't middelste Hof had vier groote sware Toornen, en dees beyde Hoven elk een groote wyde om-gaande Gracht: maar 't nederste Hof had rond-om een groote, dikke, hooge Cingel-muyr, met veel sterke Toornen omgaans, en een groote Voor-poort, in 't midden van 't neder-Hof stond een groote schoone Kerk, met een Choor, daar de gemeene Dienaars van d'Heer van Arkel dagelijks dienst hoorden. De selve Burgd had ook schoone Hoven en Boomgaarden, en langhs de steeg of Dalemze wegh groote opgaande boomen . . .”.

Uit deze beschrijving kan men althans opmaken dat het kasteel van het in de 13de eeuw gebruikelijke type was met een hoogen hoofdburcht en een voorburcht. Eigenaardig is, dat elk van beide een slotkapel bevatte. Nog vermeldt Kemp, dat bij een beleg in 1403 de groote toren van het kasteel vernield werd en dat in 1412 Willem van Beieren bij de inbezitneming van Gorinchem den geheelen burcht liet verwoesten door ondergraving der fundeering en stutting daarvan met groote balken, welke daarna in brand gestoken het geheele gebouw deden instorten. Een rest van dezen burcht was wellicht de z.g. Arkelsche toren in het Wijdschild, het terrein waar de burcht stond, van welken toren bij Vroedschapsbesluit van 30 Juni 1585 de steen zoowel boven als onder de aarde moest worden weggebroken, ongetwijfeld om voor de nieuwe vestingwerken der stad te dienen. Het blijkbaar opgehoogde kasteelterrein buiten de Burgpoort heette de Borchwerf; bij Vroedschapsbesluit van 17 October 1594 werd deze geslecht, waarbij dan weer de aarde voor de nieuwe stadswallen ter plaatse zal zijn gebruikt. Een gedeelte van de fundeering van het kasteel moet nog liggen onder den nieuwen Waaldijk (Dalemschen dijk) die in 1815 van den Gorinchemschen vestingwal af Oostwaarts werd aangelegd. Een plattegrond dezer fundeering bevindt zich in het museum van „Oud-Gorinchem”.

Behalve het kasteel buiten den Burgpoort hadden de heeren van Arkel te Gorinchem oorspronkelijk nog te Gorinchem het oude kasteel der door hen gekochte heerlijkheid Wolferen, welk kasteel echter volgens Kemp reeds bij de stichting der kerk tot kerktoren zou zijn verbouwd. Dit niet erg waarschijnlijk klinkende bericht komt nog ter sprake bij de behandeling der Groote Kerk.

Nog hadden de heeren van Arkel te Gorinchem een stadsverblijf, dat „Hof van Arkel” heette en volgens Kemp, die het noemt in verband met een voorval in 1405, stond ten Westen

van het Kerkhof in de Krijtstraat. Het werd volgens denzelfden schrijver later bewoond door het geslacht Knobbout van Os, Heeren van Ottoland, en in 1643 door „Capiteyn Jonkker Willem de Viry.” Van dit gebouw is nu niets meer te zien.

Afb. 7. Model van het oude stadhuis te Gorinchem, gezien uit het Z.W.

B. KASTEEL EN VAN WILLEM VI VAN HOLLAND EN JACOB A.

Nadat graaf Willem VI den „Keizerlyken burcht” der Arkels in 1412 had vernietigd liet hij, naar Kemp vermeldt, een ander slot bouwen, dat aan de Merwede stond iets meer landinwaarts dan het hierna te noemen, in 1461 gestichte kasteel „de Blauwe Toren”. Zooals hiervóór reeds gezegd is, werd bij den bouw van eerstgenoemd slot de Wolfersche poort aan het Zuidelijke uiteinde van de Molenstraat gesloopt, dan ook waarschijnlijk de stadsmuur, voorzoover die liep langs den Zuidkant der stad in de lijn Krabsteeg-Tolsteeg. Het kasteel van 1412 zal dan ten Zuiden van die lijn deel zijn gaan uitmaken van het Zuidelijke vestingfront der stad; van zijn gedaante weet men niets, daar Kemp er geen bijzondere beschrijving van geeft en het niet bekend is in hoeverre deelen ervan zijn blijven bestaan in het kasteel „de Blauwe Toren”.

In 1440 betaalde Philips van Bourgondië aan de kerk van Gorinchem 17 Wilhelmusschilden en 5 Vlaamsche grooten, omdat hij en zijn voorvaders — bedoeld zullen zijn zijn voorgangers Willem VI en Jacoba — huizen en hofsteden aan zich getrokken hadden, waarop het slot (blijkbaar dus dat aan de Merwede) gebouwd was.

Wellicht was dit slot in 1418, dus 6 jaar na de inbezitneming van Gorinchem door Willem VI, nog niet voltooid. In een oorkonde van 7 Maart van dat jaar droeg namelijk gravin Jacoba het kasteleinschap van haar huis en slot te Gorinchem, „de Goede Poort” genaamd, op aan Dirk van Heukelum, die het bewaren moest met 40 gewapende mannen. Dit slot stond aan het eind van den Kortedijk, dus aan den Noordkant van de stad; wellicht was het hetzelfde gebouw als de „Goddenpoort”, dat volgens Kemp reeds in 1326 binnen Gorinchem stond en overigens uit geen enkel stuk bekend is.

C. HET KASTEEL „DE BLAUWE TOREN.”

Karel de Stoute werd als graaf van Charollais den 5den Maart 1459 door zijn vader Philips den Goeden met de stad Gorinchem begiftigd en daarna aldaar met groote

pracht op de Groote Markt als heer dier stad gehuldigd. Dit geschiedde volgens Kemp vóór de voorpui van het stadhuis op een stellage, waarvan ten tijde van den schrijver nog de plaats aangeduid was door groote ronde steenen in het plaveisel, waarop de palen van het stellage gestaan hadden.

Gorinchem werd een der meest geliefde residenties van Karel; daarom stichtte hij er den 16den September 1461 voor zich een nieuw kasteel dat doorgaans „de Blauwe Toren” wordt genoemd. Uit de woorden van Kemp, aan wiens werk bijna alles ontleend is wat men van dit gebouw weet, kan men opmaken, dat Karel feitelijk het bestaande kasteel van Willem VI en Jacoba verbouwde, en wel allereerst door op genoemden datum de grondvesten te leggen „van twee groote geweldige Torens, aan 't kasteel tot Gorinchem, met een lange Zaal ontrent de Merwe, (by mynen tyd, nog genoemd den blauwen Toorn) welks gelijk van grootte, dikte en rondigheyd van Toornen, in geheel Duytsland, en Vrankrijk niet en was”. In 1463 vertrok Karel uit Gorinchem naar het hof van zijn vader, doch kwam in 1464 tengevolge van een conflict met dezen in die stad terug om er geruimen tijd te verblijven en den bouw van het kasteel voort te zetten. Kemp zegt dat Karel van plan was „behalven den voorz. blauwen Tooren twee Toornen te maken, gelijk een drie-hoek met eenen Steenen brug daar tegen over de Merwe, tot in 't Land van Altena”.

Dit grootsche plan, dat nog heden ten dage niet zonder groot ingenieurstantent volvoerd zou kunnen worden, werd niet verwezenlijkt omdat Karel inmiddels op Goeden Vrijdag (12 April) van het jaar 1465 met zijn vader verzoend raakte en uit Gorinchem wegbleef. Nog hield Karel van 7 December 1466 tot 12 Januari 1467 verblijf te Gorinchem; nadat hij op 15 Juni van laatsggenoemd jaar hertog van Bourgondië was geworden, bezocht hij Gorinchem nog eens, den 21sten Januari 1472. Zijn schoonzoon Maximiliaan van Oostenrijk is, nadat hij den 9den April 1486 te Aken Roomsche Koning was geworden, ook te Gorinchem feestelijk ingehaald. Hij verbleef toen ook op het kasteel, evenals ongetwijfeld ook zijn kleinzoon Karel V, toen deze ter inspectie der vestingwerken de stad in 1540 bezocht.

Hoe het kasteel tijdens den bouw der nieuwe vestingwerken om de stad van 1578 tot 1600 geleidelijk gesloopt werd is reeds bij de behandeling dier vestingwerken vermeld. Den 20sten November 1594 besloot de vroedschap een korenmolen te doen bouwen op de plaats waar de Blauwe Toren gestaan had.

Hetgeen men heden ten dage over de gedaante van het kasteel weet berust op eenige afbeeldingen en plattegronden en op een beschrijving bij Kemp. Het oudst is de plattegrond der stad, door van Deventer tegen 1560 gemaakt. Deze plattegrond is gemaakt in twee exemplaren, waarvan de eene (het carton) ook een aanduiding geeft van den opstand van den Blauwen Toren. Dan is er het meergenoemde geschilderde stadspanorama van 1568 in het museum van „Oud-Gorinchem”. Hier ziet men den Blauwen Toren in opstand het best, dan ook iets van het Tolhuis, dat blijkbaar tot de bijgebouwen van het kasteel heeft gehoord. Is dit panorama uit het Oosten genomen, dat wat voorkomt in het eerste deel (1578) van den stedenatlas van Braun en Hogenberg geeft het Zuidelijk aanzicht der stad, maar tamelijk misteekend (afb. 3). Men ziet hier den Blauwen Toren zonder bovenbouw en ten onrechte vierkant geteekend, maar met de uitgekraagde galerij die Kemp beschrijft. Tenslotte is er de groote gravure van van der Ulft uit het midden der 17de eeuw, die het kasteel van het Zuiden te zien geeft (afb. 5). Zij is van een verleidelijke uitvoerigheid, die hopen doet dat zij naar een verloren gegane afbeelding uit de 16de eeuw zou zijn gemaakt. Het zal echter blijken, dat deze gravure slechts een reconstructie geeft, en wel ten eerste naar het panorama van 1568 (voor den vorm van den bovenbouw van den Blauwen Toren), ten tweede naar dat bij Braun en Hogenberg, ten derde ook naar de beschrijving van Kemp. Van Deventer's atlas was in de 17de eeuw alhier onbekend. Hier volge dan Kemp's beschrijving van het kasteel, welke de op de afbeeldingen voorkomende gegevens nergens weerspreekt, maar doorgaans aanvult.

Afb. 8. Gerechtigheid van Graaf Willem III. Anonym schilderij van 1624 in het Stadhuis te Gorinchem.

„Opdat men niet en meen dit met onwaarheyd gestelt te zijn, 't uytstek boven Duyts en Wals, soo weet, dat den eersten Tooren dik was van muynen 36 voeten, en bleef boven dik 29 voeten, uytermaten konstigh gewrocht, met sterke gevangenissen, schoon-gewulfde kelders, heerlijke yzere traeljen, door welke, als door andere spiegaten 't licht geschept wierd, hebbende binnen eenen schoonen Born-put die 't helder stroomwater uyt de Merwen ontfingh. Den 2 Toorn was even dik, maar niet soo hoogh opgehaalt. Den 3 Toorn bleef onvolmaakt, alles van blauwen steen, uyt het ingewand van de Luykse bergen gebrackt. Boven op den eersten Tooren wierden daar na gemaakt van grauwen Arduyn, veel schoone kameren, met veel solders, met blauwe daken en veel heerlijke lichten, en vensteren, boven, binnen muys een vierkante plaats, en veel woningen. Ook eenen hooger en uytstekenden Tooren, met breede steenen weyndel-trappen, boven eenen Trans, of Omgangh om den vierkanten Toorn, met een trap, en binnen een koren-molen, om met peerden te malen, buyten het blauwwerk was eenen schoonen Cingel, om den grooten Tooren daar men rondom uytzien kon, te water en te land, met een aflopend dak, heerlijk t'aanschouwen, rondom met een wyde gracht, en t' anderingh, om een sluys daar heen, na binnen te leyden, (mynen Schryver seyde, dit alles gezien en betreden te hebben). In 't bovenst' van de Burgh na de Merwen-zy, stond eenen grooten vierkanten Tooren, genaamt Barbarien, na 't Oosten Hertog Kaarls Toortjen, met lustigh uytzien over 't water, voort eenen Tooren, Bourgoenjen genaamt, diep aan den stroom uytstekende, met hooge muynen. Aan de poort, daar bij onsen tyd den Wolfs-Kuyl aan den sluyt-boom van de haven was, stond Heer (Hertog) Philips van Ravesteyns Toortgien. Int bovenste voor-hof, was een Cingel-muyr met hooge steenen bogen, daar in een poort was, en Toorn, met een Valbrug' na 't nederste hof en een gracht daar om, met eenen ronden Toorn op den hoek na de Stadt toe, (onder was de pijnbank) boven plat, overwelft, met een Kerk daar in, 't nederste Hof had schoone hoven, een grooten Linde-boom, met een seting, overmuyrt, groote lange stallen, een poort en gracht ter Stadtwaard, en Almeyen daarvoor". Wanneer men nu den plattegrond van van Deventer, dien Kemp niet gekend

heeft, vergelijkt met deze beschrijving, dan ziet men daarop duidelijk verschillende in die beschrijving genoemde onderdeelen, namelijk den geheel met een gracht omgeven Blauwen Toren op den Zuidwestelijken hoek, den tweeden, niet zoo hoog opgehaalden ronden toren op den Noordwestelijken hoek, den bovensten voorhof ten Oosten van die beide, met aan de Oostzijde daarvan een gracht, waarover een brug naar den benedensten voorhof leidt, tenslotte aan de Noordzijde van laatstgenoemden voorhof over de gracht, die het kasteel van de stad scheidt, weer een brug. De derde groote toren, waarvan men, evenals van de twee andere, weet, dat hij tot het na 1461 gebouwde deel van het kasteel behoorde, is, als onvoltooid, niet aangegeven. Wellicht is hij aangelegd geworden op den bovensten voorhof, die dan overigens dateeren zou uit den tijd van Willem VI of Jacoba. Men is geneigd te gelooven dat hier het hoofdgebouw van het oudere kasteel stond, omdat de ronde toren aan den Noord-Oostelijken hoek de slotkapel bevatte, welke men toch doorgaans in zulk een hoofdgebouw vindt. De torens „Hertogh Kaarls Toortjen” en „Bourgoenjen” zullen, blijkens hunne namen, behoord hebben tot de onder Karel den Stouten gebouwde deelen.

Op het panorama bij Braun en Hogenberg is van dit alles weinig terug te vinden; de geheel situatie is daar misteekend en de indruk verwekt, dat van den Blauwen Toren af de stadsmuur in Oostelijke richting recht op de Linge aanloopt. In werkelijkheid liep de muur hier met een bocht, en was het gedeelte langs het Eind van den Langedijk bij aanzicht uit het Zuiden slechts in het verkort zichtbaar. Dit gedeelte nu is op bedoeld panorama weggelaten; een poort, die zeker de op het panorama van 1568 voorgestelde is (1), waarschijnlijk dus de Steigerpoort, ziet er uit alsof hij vlak aan de Linge staat. Men ziet Westelijk van die poort een waterpoort met twee bogen, die gestaan zal hebben waar de van Noord naar Zuid loopende gracht tusschen bovensten en benedensten kasteelvoorhof onder den vestingmuur door verbinding had met het water van de Merwede. Westwaarts daarvan ziet men een ronden muurtoren, dan den (vierkant geteekenden) Blauwen Toren zonder bovenbouw. Tusschen beide laatstgenoemde torens ziet men binnen de stad een kapel met dakruiter, blijkbaar de kapel van het Agnietenklooster.

Dat van dit panorama van der Ulft gebruik gemaakt heeft voor zijn reconstructie van het kasteel, blijkt wanneer men den vierkanten toren, dien hij ten Oosten van den Blauwen Toren aan de Merwede-kant teekent, vergelijkt met den Blauwen Toren zooals op dat panorama aangegeven. De vorm is vrijwel precies dezelfde; alleen meent van der Ulft dat de rechts van dien toren zichtbare kapel niet in de stad staat, maar op den bovensten kasteelvoorhof. Zoo interpreteert hij de woorden van Kemp, die weliswaar zegt, dat zulk een kapel zich *in* een ronden toren „op den hoek na de Stadt toe” bevond. Verder schijnt van der Ulft aan te nemen, dat de Blauwe Toren bij het maken van het panorama bij Braun en Hogenberg reeds gesloopt was, zoodat hij den daar aan de uiterste Westzijde aangegeven toren voor „Barbarien” aanzag, die volgens Kemp „in 't bovenst' van de Burght na de Merwen-zy” stond. In werkelijkheid zal men met het sloopen van den eigenlijken Blauwen Toren pas begonnen zijn na het daartoe strekkende Vroedschapsbesluit van 2 Juni 1587.

Zich verder te verdiepen in een reconstructie van dit kasteel, dat wat het door Karel den Stouten gestichte deel betreft onvoltooid was, dus wellicht zeer heterogeen van dispositie is geweest, heeft weinig zin. Door op zijn gravure de stad achter het kasteel weg te laten heeft van der Ulft van Goch misleid; laatstgenoemde verkeerde namelijk in de meening dat deze gravure derhalve het kasteel van de Oostzijde deed zien. Waar van Goch, ook blijkens zijn beschrijving der oudste vestingwerken, niet van Deventers plattegrond heeft gekend kan men begrijpen, dat zijn reconstructie van het kasteel zeer verwarrend is.

(1) Zie echter blz. 46 noot 1.

Van den inventaris van dit kasteel weet men niets; deze zal wel zeer rijk geweest zijn, waar de Blauwe Toren gedurende geruimen tijd de woonplaats was van den prachtlievenden Karel den Stouten.

Het Tolhuis moet oorspronkelijk gestaan hebben aan den Oostelijken (benedensten) voorhof van het kasteel, naar men uit het panorama van 1568 zou kunnen opmaken. Het tegenwoordige Tolhuis staat ongetwijfeld vrijwel op de plaats, waar de brug van het kasteel naar de stad voerde. Op dit alles zal nog teruggekomen worden bij de behandeling van het Tolhuis zelf.

V. WERELDLIJKE OPENBARE GEBOUWEN.

A. HET VOORMALIGE STADHUIS.

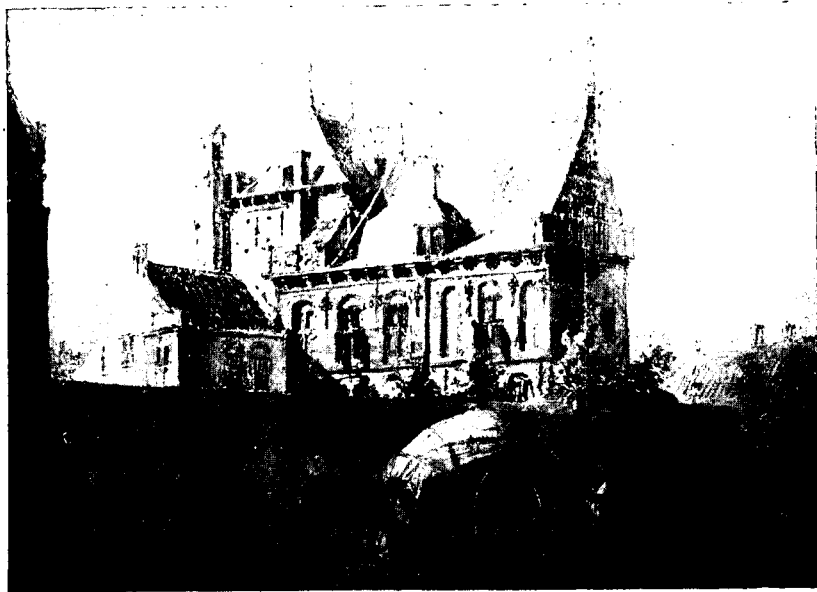
Vóór 1437 stond het Stadhuis van Gorinchem in de Hoogstraat tegenover de Arkelstraat.

In genoemd jaar, op 4 Januari, gaf Philips van Bourgondië aan de stad in eeuwigdurende erfpacht „onze Vleesch-huys ende Halle tot Gorinchem met zijnen toebehoren, alzo groot ende alzo kleyn zoals dat op deze tijd gelegen is, tusschen den Kerkhof aan d' een zijde ende den Marktvelde aan d'ander zijde, strekkende langs den Kerkhove ende Marktvelde voorsz. tusschen de twee Straten, die tusschen de twee Roosteren gaan . . . onder deze Voorwaarde, dat onze voorsz. Stede des Vleesch-huys ende Halle voorsz. zullen doen timmeren ende opmaken tot haares zelfs coste, naardat zij vermogen, ende hen goedtdunken zal.”

Het was wel kennelijk de bedoeling, dat hier het nieuwe Stadhuis gesticht zou worden, gelijk ook geschied is. Met de „twee straten” worden waarschijnlijk diegene aangeduid die aan West- en Oostzijde van het Stadhuis liepen, met de „twee roosteren” de twee straten aan Noord- en Zuidzijde, die respectievelijk op het Noorder en Zuider-rooster (rooster = afsluiting) van het kerkhof aanliepen. Op het Zuidelijke gedeelte van die plaats was volgens Kemp „een plaats”, besloten met een oude muyr, met een afspanningh (afdak) om schailjen (leien) te bereyden, onder welke af-spanningh wierden gehouden de winkels van de Gewand-snyders (lakenverkoopers) . . . voort Zuyd-waard stond een breede oude vervallen muyr, en daar buiten aan eenen houten af-hangh na den Zuyden Rooster.” Deze plaats heette dan ook Gewandhuis, getuige de keur der Gorinchemsche gewandsnyders van 1392, welke Kemp mededeelt.

„Niemand sal Gewand-snyden tot Gorinchem, hy en zy Poorter, en hebbe een plaats' in 't Gewand-huys, ten waar een strik van 12 ellen, dat magh hij 's maandaaghs op den arm hebben, en snyden dat op zyn Ell'-geld. In de weke sal niemand toonen, voort doen, noch verkoopen, dan de Gewand-snyders, op de boete van drie pont. De Gewandsnyders moeten 's maandaaghs haren merkt-dagh in 't Gewand-huys houden, als men den eersten Godts-dienst luyd, buyten de Vasten. En die niet komen wil, die mag toonen noch verkoopen, in zijn huys, voor die tijd dat men de Vesper luyd, op de boete van drie pont, 't een de Heer, 't ander de Stadt, 't derde de Vinders, 't jaar 1392 gemaakt.”

Dit Gewandhuis was dus een lakenhal, zooals er van de 13de eeuw af het eerst in de Vlaamsche steden werden opgericht. Ernaast moet het in de oorkonde van 4 Januari 1436 genoemde Vleeschhuis gestaan hebben en verder het pakhuis van den koopman Dirk van Leuven, waarvan Kemp zegt dat het gesticht was „byna in den begin der Stadt, langh te voren eer die stad aan Holland quam”, dus lang vóór 1412. Kemp vervolgt: „De E. Heeren van Gorinchem, hebben op dit Pak-huys van Dirk van Leuven, en de Hal (aan de Noord-zijde van den Toorn, die zij in 't midden daar op stelden) een groote zaal gemaakt, met een vierkante Raad-kamer, ook solders, een schaaljen-dak, en aan den Noorden Rooster een Stadts Wyn-kelder, makende onder de

Afb. 9. Het Tolhuis te Gorinchem. Gekleurde teekening van 1827 door J. Jelgerhuis in het museum van „Oud-Gorinchem”.

zaal en Raad-kamer, een Vlees-hal, op steenen welfselen, en die was (seyd mynen Schryver in zijn kort Uyttreksel) Stadts Timmerwerf, dat nu 1630 de huizen van Adriaan Helmigsz. Boek-verkooper, en Cornelis van Radingen zijn. Aan de Zuyd-zyde van den Toorn en Stadt-huys Zuydwaart afloopen quam d'afspanningh om schaaljen te bereyden, en de Winkkels van de gewand-snijders, voor 1392 gedacht, na 15. (oninevuld) is daar gemaakt een schoone Waagh, Wooningh voor den Kamerbewaarder, met een Heerlijke groote Raad-kamer, en een Zydelkamer voor de Musikers.”

Het half openlaten door Kemp van het jaartal van de stichting der laatstgenoemde bouwdeelen deed Emck veronderstellen, dat er reeds in 1500 een Waag werd gesticht ter plaatse van den lateren Zuidelijken vleugel van het Stadhuis.

Hoe het Stadhuis er uit zag vóór dat die vleugel gebouwd werd is misschien weergegeven op den achtergrond van het in 1586 of 1587 geschilderde portret van de weesmoeder Hilleke de Roy Aertsdochter, dat zich in het Burgerweeshuis der stad bevindt. Men ziet hier namelijk aangegeven een gebouw met een toren aan de linkerzijde en een hooge dubbele trap aan de voorzijde; dit zou het Stadhuis kunnen zijn, zooals het zich aan de Oostzijde (voorzijde) vertoonde vóór de verbouwing in 1591.

In dat jaar werd namelijk de secretarie aangebouwd en wel op de plaats waar op het portret van Hilleke de Roy de dubbele trap aangegeven is. Van Zomeren zegt daar het volgende van:

„In den Jaare 1591 wierd voor aan het Stadhuys van grauwe arduynsteen een nieuwe Secretarye gebouwt, rustende het gewelfzel in drie bogen op vier blauwe ronde pilaren, en staat met vergulde letteren op een zwarte grond boven de bogen dit volgende: boven de boog aan de regter zijde, *Concordia res parvae Crescunt*. Boven de middelste boog, *Omne regnum in se divisum disolabuntur* (sic!), en boven de boog aan de slinker zyde, *Discordia res maxime dilabuntur* en boven de twee zijdbogen *Eendragt maakt magt*. Staande het jaargetal der stigtinge in vier yzere Ankers of Houvasten, boven ieder der vier pilaren 1591, zulks plagt ook uyt de oude Wapen glazen te blijken, die in de Kamers van de Secretarye plagten te staan, die daar in den Jaare 1592 in gestelt waren, als Thesorier was Jacob Vervoorn Reyersz., welke glazen in den Jaare 1700 zijn vernieuwt. De Secretarye was eerst in drie kleyne kamertjes voor de Secretarissen verdeelt, maar wanneer in den Jaare 1697 het gewelfzel was gebarsten, en voor een groot gedeelten ingevallen, is het verandert in een groot en een kleyne kamer.”

In 1593 werd dan ten Zuiden van den van 1437 dateerenden toren, op de plaats waar eertijds het Vleeschhuis en de Hal stonden, een nieuwe Zuidelijke vleugel van het Stadhuis gebouwd. Dit is kennelijk de verbouwing in de 16de eeuw, waarop Kemp in de hierboven weergegeven passage doelt, getuige de woorden van van Zomeren: „In den

Jaare 1593 wierd aan het Stadhuis benefens den Toorn, een nieuw gebouw gemaakt, bestaande onder in een woning voor den Kamer-bewaarder, en de Waag, en boven in een groote kamer voor de Vroedschap, en een Muzyk-kamer, staande het jaar der stigtinge van binnen boven beide de deuren van de voorsz. Vroedschaps-kamer, alsmede in verscheide geschilderde glazen in de Muzyk-kamer. In den Jaare 1695 wierd dezelve vergunt aan de Wees-meesteren tot een vergader plaats."

In hetzelfde jaar 1593 kochten de Gorinchemsche burgemeesteren van de Weesmeesters te Utrecht een orgel, dat, na gerapareerd te zijn door Mr. Pieter den orgelmaker, in genoemde muziekkamer werd opgesteld.

Ondertusschen was het Stadhuis ook aan de Noordzijde vergroot met het huisje, dat daar tot aan de slooping van het geheel heeft gestaan. Dit huisje werd den 12den Juli 1565 aan de stad geschonken door Heiltje Peter Ottensdochter, weduwe van Claes Mattheusz., in leven timmerman. Mogelijk is dit huisje dan ingericht tot den Stadswijnkelder, dien Kemp in de boven aangehaalde woorden vermeldt als staande „aan den Noorden Rooster." De in hetzelfde citaat genoemde Vleeschhal was, blijkens het rek met geslacht vleesch dat op de afbeelding van het stadhuis in Van Zomerens werk er voor staat, dat gedeelte van de onderverdieping van het Stadhuis aan de Oostzijde dat aan bedoeld huisje grensde.

Van Zomeren vermeldt dat in Februari 1640 door een storm „de daken van 't Stadhuis, als van Burgemeesters kamer, Secretarye, Kastelienskamer" afgerukt werden.

Wanneer het eerste speelwerk in den Stadhuisstoren aangebracht is, is onbekend.

Den 18den Juli 1687 werd met Melchior de Haze te Antwerpen een contract gesloten tot het gieten van een nieuw klokkenspel in dien toren, waarbij 13 oude klokken verwijderd moesten worden. Het aanbrengen van dat nieuwe klokkenspel in den toren werd den 24sten Januari 1688 aanbesteed. In 1772 en 1773 werd het klokkenspel hersteld, na de slooping van het oude Stadhuis in 1859 besloot de gemeenteraad den 26sten Januari 1860 om dat klokkenspel over te brengen in den toren der Grootte Kerk. Bij de beschrijving daarvan komt het nog ter sprake.

De oudste afzonderlijke afbeeldingen van het Stadhuis dateren pas uit de 18de eeuw. De uitgebouwde Secretarie moet toen al de verbouwing van 1697 achter den rug gehad hebben; uitwendig moet, naar van der Aa mededeelt, aan de zij-kanten van die Secretarie ook het jaartal 1696 te lezen geweest zijn, zoodat wellicht de door Van Zomeren gemelde instorting van het gewelf tijdens hetstellingswerkzaamheden is geschied.

In 1783 onderging de Secretarie nogmaals een vernieuwing, welk werk door Hendrik Emck voor f 459 werd aangenomen. Het gebouwtje zal toen het fronton met het (thans in het museum van „Oud-Gorinchem" berustende) wapen der stad gekregen hebben en ook overigens in den toestand zijn gebracht, waarin het tot aan de slooping in 1859 verkeerde.

Hoe het Stadhuis er toen uitwendig uitzag kan men goed nagaan aan een modelletje ervan, dat in 1858 kort vóór de slooping gemaakt is. Dit modelletje bevindt zich thans in het museum van „Oud-Gorinchem" en is hier tweemaal afgebeeld, eenmaal met het gezicht op den Noordoostelijken (afb. 6), en eenmaal met het gezicht op den Zuidwestelijken hoek van het gebouw (afb. 7).

Volgens de beschrijving bij van der Aa was de hoofdingang ook in diens tijd nog aan de Oostzijde achter de galerij onder de Secretarie. Binnengaande bereikte men langs eenige trappen een groot voorportaal, de oude Vierschaar. Zuidwaarts van dit portaal waren de zalen voor de Arrondissements-rechtbank (thans opgeheven) en het Parket, welke zalen eertijds respectievelijk voor de Vroedschap en voor de Weeskamer waren ingericht, laatstgenoemde nog vroeger als muziekkamer. Ook de gemeente-secretarie noemt van der Aa als gelegen ten Zuiden van het voorportaal; de vensters

van dat portaal zijn, blijkens een vóór de slooping gemaakte opmeting (1) die geweest, welke aan den Oostelijken gevel tusschen de Secretarie en den erker aangebracht waren. Die erker, nog zichtbaar op de 18d-eeuwsche afbeeldingen, is aan het model niet meer te zien, wellicht dus bij de verbouwing van 1783 gesloopt. Ten Noorden van het voorportaal was de voormalige Schepenkamer zaal voor 't Kantongerecht geworden. Van het voorportaal kwam men langs een Noordwaarts loopende gang aan de achterzijde (Westzijde) van het gebouw op een tweede portaal, waar men rechts (dus wellicht aan den Oostelijken gevel) de griffie der Rechtbank (vroegere Burgemeesterskamer) had en links de toenmalige Burgemeesterskamer (eertijds het vertrek der Burgerkapiteinen). De vroegere Vroedschapskamer in den Zuidelijken vleugel diende behalve voor de Arrondissements-rechtbank ook voor den Gemeenteraad en was een fraai, vierkant vertrek.

In de vroegere Schepenkamer hingen eenige schilderijen, waaronder een stuk waarop afgebeeld is de rechtspleging van Graaf Willem de Goede over den baljuw van Zuid-Holland. Dit doek, 1624 gedateerd en wel ten onrechte aan Abraham Bloemaert toegeschreven (in wiens stijl nochtans de en grisaille geschilderde medaljons aan weerszijden der voorstelling zijn) is vervat in een fraaie gesneden eikenhouten lijst uit denzelfden tijd. Het is bekend dat deze lijst op den bovenrand eener betimmering rustte, zoodat het doek zijn vaste plaats in de binnenarchitectuur had. Thans bevindt zich het stuk (afb. 8) met de lijst in de kamer van Burgemeester en Wethouders op het tegenwoordige Stadhuis; de oude situatie is weergegeven op een teekening van Jhr. B. W. F. van Riemsdijk op het Rijksbureau voor Monumentenzorg.

Nog stond in van der Aa's tijd in de vroegere Schepenkamer het beeld van een gewapend schutter, dat door een ter dood veroordeelde gemaakt heette te zijn.

De Secretarie met het daarboven liggend vertrek en de Burgemeesterskamer bevatten in van der Aa's tijd de Gemeente-boekerij en het Gemeente-archief. Dit archief werd bij Vroedschapsbesluit van 31 Januari 1661 in orde gebracht; dan is het in 1873 opnieuw geordend en beschreven. In 1903 is er in het tegenwoordige Stadhuis een brandvrije kluis voor gemaakt.

Van de vroegere Burgemeesterskamer is nog bekend dat de stadsregeering den 13den October 1673 besloot aan den graaf van Hoorne tot erkentenis van de goede diensten, die hij aan de stad tijdens zijn commando had bewezen, de schilderijen, die op die kamer hingen, ten geschenke te geven.

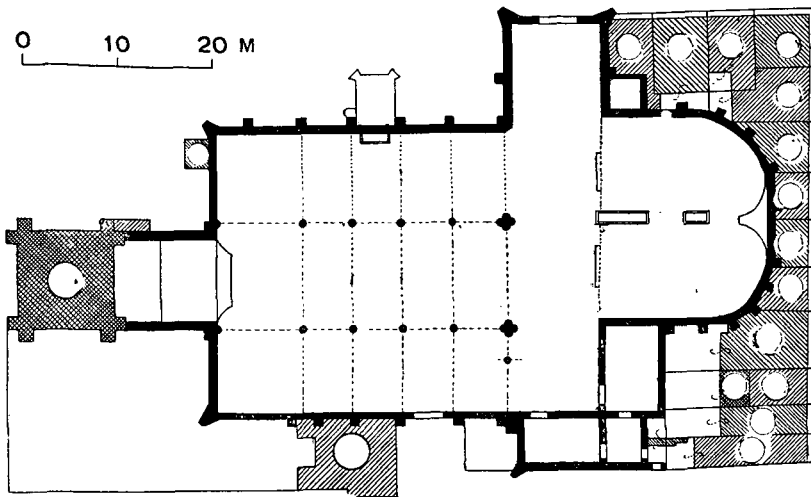
In het museum van „Oud-Gorinchem” is het hiervoor reeds genoemde geschilderde stadspanorama van 1568 uit het stadhuis afkomstig. Dit paneeltje is kort geleden door den heer Van Bohemen gerestaureerd; bij het ophalen van eenige letters is toen wellicht wat willekeurig te werk gegaan, zoodat het „tolhuys” thans als „dolphuys” prijkt. In hetzelfde museum bevindt zich nog een 1589 gedateerde schildering op doek met allegorische voorstelling, die eens het middenvak geweest moet zijn van de zoldering in een der vertrekken van het Stadhuis. Deze schildering verkeert in zeer vervuilde toestand, is echter ongetwijfeld het restaureeren waard.

Of de andere op het tegenwoordige Stadhuis hangende schilderijen en teekeningen ook op het oude hun plaats hadden is niet zeker.

De Vleeschhal onder het Stadhuis werd in 1837 overgebracht naar de voormalige Heilige-Geestkapel in de Arkelstraat om echter spoedig daarna te worden opgeheven.

Omdat het door de onderbrenging van Rechtbank en Kantongerecht te klein geworden was en tevens bouwvallig heette te zijn (beter gezegd: het herstellen niet waard werd geacht) besloot het Gemeentebestuur in 1857 tot slooping van het oude

(1) Deze opmeting, omvattende plattegronden van beganen grond (afgebeeld in Vermeulens Handboek, deel II, op blz. 59), 1ste verdieping en zolderverdieping, mitsgaders een lengte- en een dwars-doorsnede, is gevoegd bij de gedrukte voorwaarden van een in 1857 uitgeschreven prijsvraag voor een nieuw Stadhuis. Een exemplaar berust op het Rijksbureau voor Monumentenzorg.

Afb. 10. Plattegrond der voormalige Groote Kerk te Gorinchem.
Teekening in het museum van „Oud-Gorinchem”

Stadhuis. Den 24sten December 1858 werd de slooping van het oude en den bouw van het nieuwe Stadhuis aanbesteed; na den 13den Januari 1859 geheel ontruimd te zijn geworden was eerstgenoemd spoedig verdwenen.

B. HET TOLHUIS.

In 1425 bepaalde Philips van Bourgondië, dat de kort tevoren van Woudrichem naar Gorinchem verplaatste tol in laatstgenoemde stad zou blijven. Wellicht had graaf Willem

VI van Holland mede met het oog op het heffen van tol sedert 1412 zijn kasteel te Gorinchem aan de Merwede doen bouwen. In ieder geval zal het Gorinchemsche Tolhuis van stonde af aan aan dat kasteel zijn verbonden; derhalve moet het wel ongeveer op dezelfde plaats gestaan hebben als het tegenwoordige gebouw, namelijk dicht bij de stadspoort aan de waterzijde, dus bij de over de Tolsteeg staande Steigerpoort. Van 1558 is de oudste vermelding van de Tolhuissteeg.

Het eerst verneemt men van het Tolhuis te Gorinchem in hetzelfde jaar 1568 als het met name aangeduid wordt op meergenoemd stadspanorama. Het brandt dan in de maand November af; pas in 1579 hoort men dan van den bouw van een nieuw Tolhuis. Inmiddels begon de toestand ter plaatse zich te wijzigen: toen men het nieuwe huis bouwde was het aangrenzende kasteel reeds ten doode opgeschreven en maakte men het plan voor een nieuwe bevestiging der stad met aarden wallen. De ingang van het kasteel aan de stadszijde, welke zich aan het Zuidelijk uiteinde van de Molenstraat bevond, kwam nu te vervallen; zoo deed zich de gelegenheid voor om het Tolhuis op die plaats te bouwen. Het is zelfs mogelijk, dat de rechthoekige toren van dat huis, die er aan de Westkant uitspringt, op de fundeering van genoemde kasteelpoort is opgetrokken; hierover kan echter alleen een nader onderzoek ter plaatse meer licht verschaffen.

Het herbouwde Tolhuis bleef niet lang staan; den 23sten April 1584 brandde het weer af, waarbij twee jongelieden omkwamen. Het tegenwoordige gebouw dateert van 1598; in hoeverre de muren van het vorige zijn blijven staan blijkt bij oppervlakkig onderzoek niet. Op een 1827 gedateerde teekening van het Tolhuis door Jelgerhuis (afb. 9) ziet men links boven het uiteinde van de gootlijst nog een stukje balustrade, dat blijkens den vorm van den geveltop aan het andere uiteinde zijn voortzetting tot aan dien top heeft gehad. Met dit laat-gotisch aandoend motief is die geheele gevel op zijn laatst in het midden der 16de eeuw te dateren; hiermede is echter nog niet de ouderdom van den aangrenzenden toren bepaald.

Den 1sten December 1814 werd het gebouw tot kazerné ingericht, waarbij het, getuige de teekening van Jelgershuis, niet aanstonds zijn ouden luister verloor. De hoofdvormen van het geheel zijn sedertdien dezelfde gebleven, maar alle decoratieve deelen der gevels zijn weggesloopt of onder de met de kwast aangebrachte kalklaag nagenoeg verdwenen. Hier en daar onderscheidt men nog een aardig decoratief kopje in de korboggen boven de vensters. Inwendig vindt men echter nog verscheidene goed

onder de verf bewaard gebleven balksleutels, rijk versierd met snijwerk en blijkens hun stijl ongetwijfeld reeds in 1598 aangebracht.

Het gebouw doet thans dienst als militair magazijn; een deel ervan is echter tijdelijk afgestaan ter huisvesting van de Openbare Leeszaal, Moge het Rijk er zorg voor dragen, dat dit nog in goeden staat verkeerende, maar met een ontsierende kalklaag bedekte gebouw niet verder wordt verminkt. Daar het Tolhuis aan het einde van de Molenstraat een mooie plaats in het stadsbeeld inneemt ware het zelfs te wenschen, dat zijn gevels, allereerst door verwijdering van de kalklaag, gerestaureerd werden.

C. DE DOELEN.

Van een schuttersgilde te Gorinchem hoort men het eerst wanneer Jan van Beieren den 20sten Juli 1423 den Ouden Schutters van St. Joris of van den Voetboog te Gorinchem een schenking doet van 25 schilden 's jaars. Dan blijkt in 1514 het gilde van St. Sebastiaan der Handboogschutters te bestaan, welk gilde echter reeds in 1578 niet meer in wezen was. Vervolgens verleent Karel V den 8sten September 1525 een vrijbrief aan de nieuwe schutters van St. Christoffel of van de Handbus (Colveniers). Het gilde van St. Joris had, zooals bij de beschrijving der Grootte Kerk nader aangeduid zal worden, een altaar aldaar.

Waar de Gorinchemsche schutters vóór 1499 oefenden is niet bekend; wellicht geschiedde het op het terrein buiten de Burgpoort, dat in 1517 nog de Doelen heette en hiervóór bij de behandeling der vestingwerken is genoemd. In het jaar 1499 kochten de schutters verschillende huizen ten Zuiden van het Manhuis in de Molenstraat om ze tot Doelen in te richten. Toen in 1589 de oude Kanselpoort met de daarbij staande O. L. V.-kapel gesloopt werd bestemde men de afbraak daarvan grootendeels voor den bouw van een nieuwen Doelen, op datzelfde terrein naast het Manhuis. De gilden van St. Joris en St. Christoffel besloten tot den bouw in gemeenschappelijk overleg; het desbetreffende bestek bestond nog in 1863 en werd toen door den heer D. Loeven woordelijk gepubliceerd (1).

Hier moge voor de daarin voorkomende nauwkeurige beschrijving van het nieuwe gebouw naar die publicatie en naar het door Van Goch in zijn werk daaruit gemaakte uittreksel worden verwezen. Slechts zij er op gewezen dat blijkens dit bestek een achttal schouwen in het gebouw heeft gestaan, waarvan thans geen spoor meer over is. Midden tegen den achtergevel stond een achthoekige traptoren, welks spits bekroond was met een opengewerkte peer en een in 1589 voor f 23 geleverde koperen windvaan, St. Joris met den draak voorstellend. Het torentje, dat men afgebeeld ziet op een bij Van Goch gereproduceerde tekening van den achtergevel (door C. Pronk?) is waarschijnlijk met de verbouwing van 1844 verdwenen. Ook het overige uitwendige en het inwendige van het gebouw hebben toen wellicht hun ouden luister verloren. Alleen de windvaan prijkt nog op het dak.

De Gorinchemsche Doelen was een der deftigste van Nederland. Het gebouw werd gesticht toen Gorinchem geen kasteel meer had en diende dan ook verschillende malen als herberg voor vorstelijke personen. Zoo logeerde graaf Willem Lodewijk van Nassau er in 1589, toen ook Prins Maurits er hof hield. Laatstgenoemde verbleef er nog den 27sten September 1618.

Den 21sten Juni 1695 bezocht de Keurvorst van de Paltz Gorinchem, waarbij hij met zijn moeder, zijn gemalin, zijn zuster en zijn nicht in den Doelen zijn intrek nam. Nog overnachtten hier den 13den Mei 1807 Koning Lodewijk en Koningin Hortense en den 31sten December 1815 Koning Willem I en Prins Frederik.

In 1840 verkochten de leden der vereenigde confrerieën van St. Joris en St. Christoffel hunne kostbaarheden, te weten bekers, halskragen, pistolen, insignes, enz.

(1) D. Loeven, De oude Schutters-doele te Gorinchem. Bouwkundige Bijdragen XIII (1863), blz. 21.

aan een Haagsch antiquair voor f 3000. Zooals in zulke gevallen meer voorkomt, verkocht die antiquair kort daarop de geheele verzameling naar Engeland voor f 17000, waar zij thans in Koninklijk bezit is. De 15de-eeuwsche schuttersketen bevindt zich echter te Londen in de Wallace-collectie (catalogus no. 508).

In 1844 werd in den Doelentuin aan het gebouw een koffiekamer en een schouwburgzaal aangebouwd. De laatste vier leden der vereenigde confrerieën van St. Joris en St. Christoffel verkochten den Doelen den 27sten December 1865 aan den heer Willem van Oosterwijk. Bij dezen verkoop werden genoemde confrerieën ontbonden.

In 1916 werden de zich nog in het gebouw bevindende oude schuttersportretten verkocht. Wel had men van bevoegde zijde kunnen vernemen, dat zij weinig kunstwaarde bezaten; niet ieder zal echter toegeven, dat zij daarom de ideëele waarde misten, die hun behoud voor Gorinchem wenschelijk had gemaakt.

D. DE VOORMALIGE GEVANGENPOORT.

Kemp vermeldt, dat Willem van Arkel in 1405 tegen zijn vader Jan een samenzwering beraamde „in 't huys van Kannevan een Borgoens' Edelman, hebbende een voor-puy met veel trappen opgaande, onder kelders, boven woningen, staande in de Kryt-straat achter de groote kerk tot Gorinchem, nu in mynen tijd 't Cypierhuys en Gevang-poort zijnde.” Dit huis stond als een poort over de breedte van de Hoogetorenstraat, wordt in 1547 vermeld als „huyzinge daer men met trappen op en inne gaat”, heette dan ook in 1575 „de Trappen” en werd den 14den Juni 1587 door de stad gekocht om voor gevangenis te dienen. Als zoodanig werd het in 1650 vernieuwd. Ten tijde van van der Aa diende het nog als Huis van Arrest; thans is het geheel verdwenen.

E. MILITAIRE GEBOUWEN.

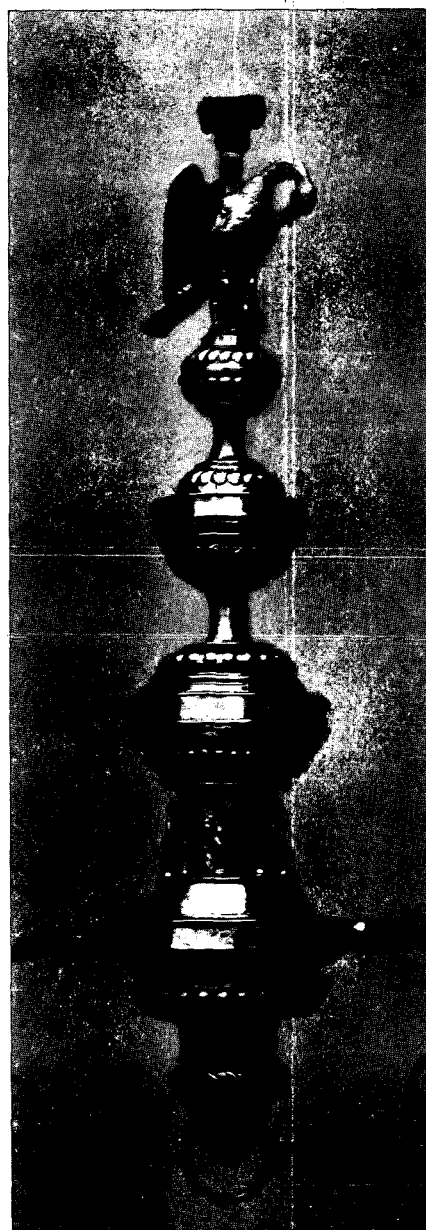
Behalve de eigenlijke vestingwerken en het als militair magazijn dienst doende Tolhuis bezit Gorinchem de volgende militaire gebouwen, die als monumenten van geschiedenis en kunst kunnen gelden.

1. Het *Rijkstwiigenhuis* in de Boerenstraat, en hecht en wel doortimmerd bouwwerk van 1754, in zijn soberheid een goed voorbeeld van militaire bouwkunst.
2. De voormalige *Hoofdwacht* aan de Groote Markt, een gebouw dat volgens van der Aa van 1784, volgens Emck van 1798 dateert.
3. De *Willemskazerne*, in 1826 door de stad gebouwd.

VI. KERKELIJKE GEBOUWEN.

A. DE VOORMALIGE GROOTE KERK.

Van de voormalige Groote Kerk te Gorinchem staat nog alleen de bijbehorende toren tegen het nieuwe bedehuis. De oude kerk is in 1844 gesloopt. Over den bouwtijd

Afb. 11. Middenstuk van een lichtkroon (1588) in de groote kerk te Gorinchem.

der verschillende deelen is men slechter onderricht dan in het geval van het voormalige Stadhuis; hier volge dan o.m. een poging om uit de betrekkelijk weinige, meest door Kemp aangebrachte gegevens daaromtrent eenige gevolgtrekkingen te maken.

Toen omstreeks 1230 de stad Gorinchem ter plaatse van het dorp Wolferen gesticht werd begon men ook met den bouw eener nieuwe kerk. Volgens Kemp zou daarbij de burchtoren van Wolferen tot kerktoren verbouwd zijn en verder het van de gesloopte kerk van Wolferen afkomstige bouw materiaal aan de Gorinchemsche kerk zijn toegepast. Nu is bij de slooping van laatstgenoemde wel gelet op de gebruikte steensoort, maar blijkbaar niets anders gevonden dan baksteen, zoodat eventueel secundair gebruikt materiaal toch niet afkomstig geweest kan zijn van een gebouw, dat veel ouder was dan de 13de eeuw. (1). Iets anders is, dat onder de fundamenteën lijken gevonden zijn op een diepte van twaalf tot vijftien voet onder den beganen grond; helaas wordt er niet bij vermeld hoe die lijken begraven waren en of er in hun nabijheid nog vondsten van eenig oudheidkundig belang zijn gedaan. De fundeering rustte op een zeer vaste kleilaag van twintig tot dertig voet diep; hieronder lag een zandlaag. Natuurlijk zijn de gegevens over het in den grond gevondene niet door systematisch onderzoek verkregen en daarom een wankele basis voor gevolgtrekkingen. Uit de vondst der lijken moet men echter wel opmaken, dat de plaats waar Gorinchem gesticht werd reeds lang tevoren bewoond was.

De bewering dat een burchtoren in den Gorinchemschen kerktoren verwerkt zou zijn klinkt niet waarschijnlijk. Immers zou in dat geval die toren juist de oriëntering gehad moeten hebben die hem voor dat doel bruikbaar had gemaakt. Het blijft echter natuurlijk ook mogelijk, dat de Gorinchemsche kerk los van dien toren gebouwd is. In ieder geval is het om technische redenen wel uitgesloten dat zich in den tegenwoordigen toren die, naar den stijl te oordeelen, niet ouder dan de 15de eeuw is, eenige rest van een ouderen bevindt. Een bouwwerk als dit, met zulke zware steunberen, is natuurlijk geheel nieuw gefundeerd.

Volgens Kemp is de Groote Kerk den 22sten April 1263 gewijd met 3 altaren en het kerkhof. Patronen der Kerk waren St. Maarten en St. Vincent, al heet de kerk doorgaans St.-Janskerk. Negen jaar later, in 1272, overleed Jan XI van Arkel, de Sterke genaamd; hij werd begraven in het O.L.V.-koor der kerk in een graf, waarin men volgens Aart Kemp afdaalde met een trapje. Dit graf was gedekt door een tombe, waarop de liggende figuren van Jan XI en zijn gemalin Bertha van Ochten afgebeeld waren. Deze figuren zijn tot op den huidigen dag bewaard; men kan ze bij gebrek aan vergelijkingsmateriaal niet nauwkeuriger dateeren dan eind 13de- begin 14de eeuw. Van Zomeren drukt zich over den tijd van ontstaan van grafkelder en O.L.V.-altaar onduidelijk uit, door te zeggen dat laatstgenoemd stond „in ons Lieve Vrouwe Choor, by de Graft-kelder des Heeren van Arkel, die omtrend den Jaare 1300 of iets eerder, dezelve gestigt heeft.”

Van Zomeren verhaalt, dat de kerktoren in 1361 door den bliksem getroffen werd, gedeeltelijk afbrandde en instortte. De bron dezer mededeeling noemt hij niet; Kemp zegt alleen, dat op 30 October van dat jaar vele kerktorens, molens en huizen door een storm vernield werden.

In 1378 stichtte de regeerende heer Otto van Arkel met zijn broer Jan, eertijds bisschop van Utrecht, toen bisschop van Luik, in de kerk een kapittel van twaalf kanunniken met een deken. Dit moet dan geschied zijn vóór 1 Juli, datum waarop bisschop Jan stierf.

Of de brand van 14 September 1388, die bijna de geheele stad verwoestte, ook de kerk verteerde is onbekend.

(1) Zie voor gegevens, die bij het sloopen der kerk verkregen zijn de verhandeling van L. J. F. Janssen, De Gorinchemsche muurschilderingen. Verhandelingen der Koninklijke Academie van Wetenschappen. Afdelingen Letterkunde, Deel I (1858).

Afb. 12. Liggende figuur van het graf van Wilhelmina van Paffenrode, zooals gevonden onder de vloer van de Grootte Kerk te Gorinchem.

Behalve de hier genoemde bezit men geen enkel schriftelijk gegeven, dat enig licht werpt op de geschiedenis van het gebouw zelf vóór de 16de eeuw. Een vage aanwijzing, dat men omstreeks het midden van de 15de eeuw met den torenbouw bezig was heeft men in de mededeeling van Kemp, dat in 1456 het huis van Ysbrand van der Eyke Ysbrandsz. stond bij de Kanselpoort, welke „Ysbrand Ysbrandsz. was een metselar, soo sterk, dat hij een ton Wee-as (potasch) in eenen Kalk-bak opnam, en droegh die op den Kerk-toorn tot Gorinchem.”

Zonder vermelding van eenigen datum is het bericht bij Kemp, dat om de kerk lange jaren na de stichting begonnen was „een nieuw werk van grauwen arduyn, doch

onvolmaakt weder afgebroken”. Het gebruik van „grauwen arduyn” is in het geval van een Hollandsche kerk een tamelijk zekere aanwijzing, dat men met werk onder Zuid-Nederlandschen invloed te doen heeft en niet ouder dan de tweede helft der 15de eeuw, toen ook Karel de Stoutte zijn Blauwen Toren te Gorinchem deed bouwen. Het opgeven van zulk een onderneming en het sloopen van het reeds aangevangene is symptoom van slechte tijden voor het kapittel; dit zal niet eerder geweest zijn dan de 16de eeuw.

In 1517 werd de toren der kerk voorzien van een achtkante spits, waarop pijnappel en kruis. Tevens werd daarnaast een spitsje op het traptorentje gemaakt.

De overige schriftelijke gegevens over de geschiedenis der kerk betreffen niet zoozeer het bouwwerk zelf als wel den inventaris; bij het beschouwen daarvan komen zij nog ter sprake.

Omtrent de gedaante der voormalige kerk geven helaas niet overveel afbeeldingen uitsluitsel. De plattegrond die tijdens de slooping gemaakt is, is te schetsmatig dan dat het op grond daarvan verantwoord is vérgaande gevolgtrekkingen te maken. Deze plattegrond is afgebeeld bij de hiervóór op blz. 66 in noot 1 vermelde verhandeling van L. J. F. Janssen over de Gorinchemsche muurschilderingen. Een door Emek gereconstrueerde plattegrond, die waarschijnlijk gedeeltelijk naar eerstgenoemde nagevolgd is en ook de omtrekken der belendende perceelen aangeeft, is hier afgebeeld in afb. 10.

Wat den opstand der kerk betreft, over den Noordelijken gevel is men vrij goed onderricht door de gravure van Philips in van Zomerens werk. Vergelijking met den

plattegrond doet echter zien, dat de aan deze gravure ten grondslag liggende teekening van een punt zoo dicht bij de kerk genomen is moeten worden, dat misteekening niet uit kon blijven. Het koor gaat geheel verscholen achter den Noordelijken transeptarm, de uitbouw tegen den Noorderzijbeuk — eertijds blijkbaar een portaal — is veel te groot uitgevallen en geeft den indruk van een tweede transept. Daarentegen is het eenbeukige gedeelte der kerk vlak achter den toren schijnbaar veel lager dan genoemde zijbeuk, terwijl dat toch niet het geval blijkt te zijn, wanneer men op stadspanorama's en -plattegronden de kerk van het zuiden uit ziet. Tenslotte ziet ook de toren er veel te gedrongen uit.

Van de geheele Oostzijde der kerk bezit men helaas geen goede afbeelding; op het geschilderde stadspanorama van 1568, dat van die zijde genomen is, ziet men helaas juist niet het belangrijkste deel: de koorsluiting. De Oostkant van den Zuidelijken transeptarm ziet men op den achtergrond op een 1750 gedateerde teekening van J. de Beyer, welke het oude Stadhuis voorstelt en zich in het Rijksprentenkabinet te Amsterdam bevindt onder de topografische afbeeldingen.

Wat de Zuidzijde der kerk betreft is men aangewezen op afbeeldingen op kleine schaal, namelijk op stadspanorama's en -plattegronden, waarvan de vroegste is de hier weergegeven plattegrond van Wydtmans van 1600. In hetzelfde jaar maakte Wydtmans ook een panorama der stad, gezien van het Zuiden. Misteekeningen komen bij deze afbeeldingen op kleine schaal veelvuldig voor; zoo misteekent o.a. Philips op zijn in van Zomerens werk opgenomen stadspanorama den Westelijken topgevel van den Zuidelijken zijbeuk zoo, alsof hij bij een Westelijk transept behoorde.

Van het inwendige der kerk bezit men een vóór de slooping gemaakte teekening van J. Vaarzon Morel, die bij van Goch afgebeeld is en genomen moet zijn in Noord-oostelijke richting uit den Zuidwestelijken hoek van den Zuiderzijbeuk. Verder een teekening door denzelfden meester van het in 1604 ingerichte graf der Arkels, gezien van het Noordoosten met nog net een kijkje in den Zuidelijken transeptarm.

Tenslotte vindt men bij gencemde verhandeling van Janssen een reeks afbeeldingen, die bij de slooping der kerk gemaakt zijn van muurschilderingen in den Noord-oostelijken hoek van den Noordelijken transeptarm en op het Westelijk uiteinde van den Noordelijken wand van het O.L.V.-koor. Waar men deze schilderingen naar den stijl dateeren kan heeft men een gegeven hoe oud de muur, waarop zij aangebracht zijn op zijn minst wezen moet.

De gegevens uit schriftelijke bronnen en afbeeldingen leveren althans eenige stof voor een reconstructie der bouwgeschiedenis. Ten eerste toch is het wel duidelijk dat het schip der kerk met zijn drie beuken van gelijke hoogte en nagenoeg gelijke breedte geen bouwwerk der 13de, maar eerder een der 15de eeuw is. Ook het transept welks Zuidelijke arm blijkens den plattegrond op het laatst gedeeltelijk was afgeschoten als kerkekamer, geeft met zijn overhoeks gestelde steunberen den indruk van 15de-eeuwsch werk. Nu is het echter opmerkelijk, dat het eenbeukige gedeelte der kerk vlak achter den toren, dat door Kemp „het engh” genoemd wordt en voor een stuk van het slot Wolferen aangezien, met het kleine eenig zichtbare venster (op de gravure van Philips) en zijn geblokte daklijst wel den indruk geeft van werk uit de 13de eeuw. Op de teekening van het inwendige door Vaarzon Morel ziet men dat althans de arkademuren aan de Zuidzijde van den middenbeuk aan den kant van den zijbeuk van boven afgesloten is door een bogenfries, welk fries ontbreekt boven den boog die dien zijbeuk van het transept scheidt en tevens aan den Noordelijken arkademuur aan de zijde van den middenbeuk. Gesteld dat de geblokte lijst op de gravure van Philips, hetzij een misteekening is, hetzij een vernieuwing van een boogfries, dan zou dat „engh” en de arkademuren aan weerszijden van den middenbeuk van het schip tot den middenbeuk van de 13de-eeuwsche kerk hebben behoord. Deze kerk zou zich dan op zijn minst

Afb. 13. Kinderfiguurtje afkomstig van het graf van Wilhelmina van Paffenrode.

tot aan de latere viering uitgestrekt hebben zonder transept; men houde echter ook rekening met de mogelijkheid, dat men bij latere verlenging der kerk in Oostelijke richting ter aanpassing aan het oude werk ook in de nieuwe traveeën van de zijbeuken boogfriezen heeft aangebracht. Of die 13d-eeuwsche kerk basilikaal dan wel eenbeukig aangelegd was blijkt niet; in ieder geval moeten de zijbeuksarkaden later ingebroken, dan ook de ronde pijlers gesteld zijn.

De muurschilderingen op het westelijk uiteinde van den Noordelijken

Afb. 14. Kinderfiguurtje afkomstig van het graf van Wilhelmina van Paffenrode.

wand van het O.L.V.-koor vertoonden, te oordeelen naar de afbeeldingen, een stijl, die op zijn vroegst laat-14d-eeuwsch, echter even goed begin-15d-eeuwsch kan zijn. De muur waarop zij aangebracht waren stond niet in één lijn met den Noordelijken muur van het schip, behoorde dus wel niet tot dezelfde bouwperiode. Principieel is men geneigd den aanleg van het schip met drie even hoge, nagenoeg even breede beuken later in de 15de eeuw te stellen dan het ontstaan van genoemde muurschilderingen. Het zou dus mogelijk zijn, dat de Noordelijke muur van het O.L.V.-koor behoort heeft tot een aanleg, waarbij drie koren tegen een transept waren aangebouwd, aan welk transept nog het oude 13d-eeuwsche schip eventueel met smalle zijbeuken aansloot. Zulk een koor-aanleg zou dan 13d-eeuwsch geweest kunnen zijn, althans terug hebben kunnen gaan op een aanleg uit dien tijd, getuige Kemps mededeeling dat de kerk in 1263 met 3 altaren gewijd werd. Bij gebrek aan vergelijkingsmateriaal in 13d-eeuwsche Hollandse kerken en aan gegevens die mogelijk nog door opgraving te verkrijgen zouden zijn, heeft het geen zin zich verder te verdiepen in het vraagstuk der oorspronkelijke gedaante van het koor der Gorinchemsche kerk.

De vraag rijst of er in de afbeeldingen geen spoor te vinden is van het door Kemp genoemde onvoltooid gebleven en weer gesloopte „werk van grauwen arduyn.” Naast dit bericht, dat toch wel niet op fantasie zal berusten, is het opmerkelijk dat men in het verslag over het bij de slooping gevondene van niets anders dan baksteen hoort. Het is wel een teeken, dat men geen grondig onderzoek heeft verricht: eenig spoor van het „nieuwe werk” zal er toch allicht gebleven zijn. Nu zijn er eenige opvallende afwijkingen in de regelmaat van het kerkgebouw. Ten eerste toch is de apsis, die tegelijk het hoofdkoor en het O.L.V.-koor afsluit, een unicum dat zeker niet tot de welstandigheid van het geheel zal hebben bijgedragen. Op den plattegrond bij de verhandeling van Janssen geeft de teekenaar met een stippellijn aan, dat die apsis vroeger waarschijnlijk nog verder Zuidwaarts uitgebouwd was om ook een derde koor in het verlengde van den Zuidelijken zijbeuk te omvatten. Er wordt niet bij vermeld of de stippellijn wijst op werkelijke sporen in den grond dan wel uitsluitend een denkbeeld illustreert. Op de plaats waar die lijn geteekend is stonden tot aan de slooping der

kerk eenige huizen. Ten tweede is het opvallend dat men bij het verbreedden van het schip het gedeelte vlak achter den toren eenbeukig heeft gelaten. In verband hiermede zij op twee sporen gewezen, die beide op de gravure van Philips te zien zijn. Eenerzijds ontwaart men een muizetand aan het onderste gedeelte van den Oostelijken steunbeer aan den Noordelijken torengevel, anderzijds een slechts ter halve hoogte opgemetselde steunbeer die eenigszins scheef, doch, indien men de gravure en den plattegrond bij Janssens verhandeling mag vertrouwen, niet geheel overhoeks staat tegen den Noordwestelijken hoek van het schip der kerk. Klaarblijkelijk heeft dat bouwdeel geen constructieve functie; immers staat er vlak naast de tot zijn volle hoogte opgemetselde meest Westelijke steunbeer van den Noordelijken kerkgevel.

Men vraagt zich af of het soms de bedoeling geweest kan zijn althans den Noordelijken zijbeuk aan de Westzijde in een halve apsis te laten eindigen, zooals dat reeds aan de Oostzijde het geval was met het O.L.V.-koor. Men zou dan een plattegrond hebben gekregen verwant aan dien van de kerk te Zalt-Bommel, waar weliswaar de zijbeuken aan weerszijden langs den toren doorschieten. Indien aan de Zuidzijde van het koor in den grond werkelijk sporen gevonden mochten worden van een halve apsis als afsluiting van het Oostelijk verlengde van den Zuidelijken zijbeuk, dan zou men kunnen aannemen, dat ook hier een dergelijk plan in uitvoering is geweest. Wellicht is dan het geheele werk blijven steken toen het O.L.V.-koor bereids zijn halve apsis had en het hoofdkoor, even lang als bij de slooping, nog met een eigen apsis was afgesloten. Om nu het in een overgangsstadium verkeerende bouwwerk na opgeving van het verbouwingsplan een eenigszins behoorlijken vorm te geven zal men de apsis van het hoofdkoor afgebroken hebben om daarvoor een halve apsis, aansluitend aan die van het O.L.V.-koor, in de plaats te stellen. Bij deze gelegenheid zal dan mogelijk het meest Zuidelijke koor geheel zijn verdwenen.

Dat men overigens ook het het trekken van conclusies op vermeende betrouwbaarheid van afbeeldingen en plattegrond voorzichtig moet zijn, blijkt, wanneer men de gravure van Philips en den plattegrond bij de verhandeling van Janssen met elkaar vergelijkt. Bij Philips heeft het schip nog twee traveeën Westelijk van den uitbouw met het traptorentje, op genoemden plattegrond slechts één.

De vraag rijst nu uit welken tijd de toren wel dateeren zal. Aan dezen toren vindt men geen enkel spoor van verandering van plan tijdens den bouw; alleen de spits met zijn achtkante steenen voet en het bovenste gedeelte van den traptoren die zooals gezegd van 1517 dateeren, zijn klaarblijkelijk niet volgens het oorspronkelijke plan en ook niet direct na het overige werk gebouwd. Men ziet dat aan de afwijkende soort baksteen en aan het metselwerk waarbij de natuursteen niet alleen, als daar beneden, voor sierende deelen en voor negblokken gebruikt is, maar in geheele lagen, ter afwisseling met de baksteen is toegepast.

Zooals gezegd kan de passage bij Kemp over den metselaar Ysbrand Ysbrandsz. doen vermoeden, dat omstreeks het midden der 15de eeuw aan den toren gebouwd werd. Wat het type betreft komt deze toren het meest overeen met den onderbouw van den Nieuwekerkstoren te Delft, die in 1396 begonnen werd. De geleding der torensteunberen is te Gorinchem echter verfijnder en minder fors dan te Delft of te Dordrecht, waar de toren der O.L.V.-kerk wellicht ook in het begin der 15de eeuw is gesticht. De fijnere geleding der steunberen te Gorinchem vindt men het eerst aan Zuid-Nederlandsche torens en wel van ongeveer het midden der 15de eeuw af. De afwezigheid van eenig motief van den z.g. flamboyanten stijl doet echter tevens veronderstellen, dat het ontwerp van laatstgenoemden toren niet veel jonger is dan 1450.

Op grond van bovenstaande beschouwingen kan men zich de bouwgeschiedenis der kerk als volgt voorstellen:

Omstreeks 1230 gesticht zijnde, werd zij gewijd den 22sten April 1263; de mid-

Afb. 15. Oostelijke geveltop van het voormalige Agnietenklooster te Gorinchem.

denbeuksmuren van het schip der kerk zijn in die der latere bewaard gebleven. Mogelijk is er nog in de 14de eeuw wijziging gebracht in de inrichting van het koor, bijvoorbeeld na 14 September 1388, toen de groote stadsbrand misschien ook de kerk verwoest had.

Tegen het midden der 15de eeuw kan het schip der kerk verbouwd zijn geworden tot de gedaante, die het nog bij de slooping in 1844 had. Tegelijk is toen althans de Noordelijke transeptarm verbouwd, hetgeen blijkt uit denzelfden vorm van steunbeer bij dit bouwdeel en bij het schip. Wellicht om het gevaar van zettingen aan den inmiddels sedert het midden der eeuw in aanbouw zijnden toren voor aangrenzende bouwdeelen af te wenden heeft men er van afgezien het uiterste Westelijke gedeelte van het schip te vernieuwen aler die toren voltooid was. Deze maatregel bleek niet overbodig te zijn; de toren is tamelijk veel naar het Noorden komen overhellen.

Toen de toren voltooid was is echter begonnen met de uitvoering van een gewijzigd bouwplan voor het schip, waarbij de zijbeuken aan beide uiteinden met halve apsiden zouden worden afgesloten. Aan weerszijden van het hoofdkoor en althans

aan het Westelijk uiteinde van den Noordelijken zijbeuk is men volgens dit plan werkzaam geweest. Wellicht in het begin der 16de eeuw heeft men van de verdere uitvoering van dat plan afgezien en aan de koorzijde als noodmaatregel de apsis haar ongewonen vorm gegeven.

Nadat de bovenste afdekking van den toren in 1517 naar gewijzigd plan voltooid was heeft het geheele gebouw tot zijn slooping toe geen ingrijpende veranderingen meer ondergaan. Slechts is de tegenwoordige ijzeren balustrade om den torenspits blijkens daarop voorkomend jaartal in 1594 aangebracht, waarschijnlijk tegelijk met de steenen hoekpijlertjes waar zij tusschen geplaatst is. Tevoren waren namelijk de torenhoeken met kleine spitsjes afgezet, gelijk op het stadspanorama van 1568 te zien is.

Van den inventaris der kerk vóór den beeldenstorm van 1566 weet men vrij veel dank zij de gegevens die van Zomeren er over verzameld en gepubliceerd heeft.

Rechts (dus ten Zuiden) van het hoofdaltaar, dat even oud geweest zal zijn als de kerk zelve, stond een sacramentshuisje dat omstreeks 1330 door Jan XIV van Arkel gesticht moet zijn geweest. Het rustte „op een verheven steene bazement, zijnde met kostelijke kopere tralien en konstig beeldwerk voorzien, hebbende boven op zijn Cap of dekzel een vergulde Pellicaan, die uyt zijn borst met eyge bloet zijn jonge laaft, zinspelende op de instelling van Christus' H. Avontmaal.”

Elizabeth van Bourbon, gemalin van Karel den Stouten, schonk volgens Kemp den 13den Juni 1465 voor dit sacramentshuisje „haren besten Tabaart, het gulden stuk, daar sy Caarlen in getrouwt had”; zij deed dien „breken, en daar af maken een huyve of deksel over 't H. Sacrament, met zijde quasten en vergulde letteren”.

Van Zomeren acht het waarschijnlijk, dat met „huyve of deksel” gordijnen zijn bedoeld.

In 1355 werd als relik uit Ravenna naar Gorinchem overgebracht de arm van St. Apollinaris, als geschenk van den Utrechtschen bisschop Jan van Arkel. Wellicht werd deze relik bewaard in de „zilveren Arm en Hand”, die in den hierna afgedrukten, in 1564 opgemaakten inventaris van het kerkzilver genoemd wordt.

Van de altaren weet Van Zomeren het volgende te vertellen.

In 1365 bestond reeds het altaar van het Heilige Kruis, in 1386 dat van St. Pieter, in 1400 dat van St. Catharina.

In 1423 werd het altaar van St. Joris aan de oude schutters geschonken; daarboven zag men „St. Joris, met zijn Speer te Paerd zittende verbeeld.”

In 1455 werd op bovengenoemd altaar van St. Catharina voor twintig Hollandse ponden een altaarstuk gemaakt, dat den marteldood dezer heilige voorstelde.

In 1465 stichtte het gilde der heelmeeesters het altaar van de Heiligen Cosmas en Damianus, dat in het jaar 1466 voorzien werd van „een konstige altaar-tafel . . . en een zilveren kelk . . . en meer andere Ornamenten.”

In hetzelfde jaar 1465 wordt ook voor het eerst vermeld het altaar van St. Agnes, dat, naderhand afgebroken en verplaatst, aan de Zuidzijde der kerk stond.

In 1489 wordt het eerst het altaar van St. Barbara vermeld, en wel als de beeldsnijder Adriaan Jansz. er „een deftig altaar-tafel . . . waar in St. Barbara en haare Marteldood verbeeld stonden” voor maakte.

In 1491, op den 6den Maart, beloofden de Gildemeesters van het O.L.V.-gild, dat het gelijknamige altaar bezat, nooit te zullen verkoopen „het kostelijke Tapijtkleed waarin onze Lieve Vrouw zeer konstig geborduurd stond”.

In 1496, op den 18den Juni, beloofden Jan de Sager, Jan van Santen en Arend Arendsz., dat zij onder het altaarstuk op het O.L.V.-altaar zouden doen maken „een gesneden Kooker, de stamme Jesse verbeeldende, welk werk zij aannamen voor het eerstkomende Feest van Paschen te volbrengen, heel sierlijk na het Patroon daar van gemaakt en het in konst eer beter als slegter uyt te voeren.” Hieruit blijkt wel duidelijk dat het beeldhouwwerk naar een uitvoerige teekening werd gemaakt. Er bestond in van Zomeren's tijd, „dog zonder grond” het verhaal, dat er van dien „Kooker” nog stukken over waren „bij eenige liefhebbers.”

In 1512, op den 10den September, stichtten de Jeruzalemsheeren of Romeinen het altaar van St. Pieter en St. Paulus.

Van 1515 dateert volgens Emck de gildebrieff der timmerlieden en schrijnwerkers, die het altaar der Drie Koningen hadden.

In 1562 bestond het altaar van St. Jan den Dooper, dat door het gilde der kleermakers, wantsnijders en droogscheerders werd gebruikt.

Verder noemt van Zomeren nog het altaar van de Tienduizend Martelaren, dat door het schippersgilde werd gebruikt, het altaar der zeven Weeën, en het Altaar van St. Cornelis. In het geheel moeten er volgens dezen schrijver drie- of vier en twintig altaren in de Gorinchemsche kerk zijn geweest, waarvan hij er dan (het hoofdaltaar meegerekend) vijftien noemt.

In 1564 werd op last der kerkmeesters al het kerkzilver gewogen, waarvan men blijkbaar beducht was dat het in handen van de Hervormden zou vallen. Van Zomeren publiceert er den volgenden, toen opgemaakten inventaris van.

„1. Een groote vierkante zilvere vergulde Monstrantie of Ciborie, met een Christalyne glas daarin staande, wegende vyftien Mark vier oncen.

2. Een beslote ronde zilvere vergulde Ciborie, wegende negen Mark.

3. Een zilvere witte Monstrantie met een Christalyne glas, den Engel in het omrantje staande, en 't zelve verguld, weegt zamen vijf Mark, vier Oncen en elf Engelsche, is in den Jaare 1563 door Adriaan van der Haar aan de Kerk gegeven.

Afb. 16. Drieluik (1558) van Matthys Aalbertsz. en Marytje Kolff in het Burgerweeshuis te Gorinchem.

4. Een besloote zilveren vergulde Ciborie, genaamt dat Viaticum, met zeker zilverwerk dat'er staat, weegt vier Mark vier en een halve Once.
5. Een diverse zilvere vergulde Monstrantie, die het Christalyne glas over divers staat, gevuld met Reliquiën, weegt zamen vier en een half Mark.
6. Een witte zilvere Monstrantie met een Christalyne glas, dat de Kerkmeesters des Zondags voorstellen, weegt drie Mark.
7. Nog een vierkante Ark daar die twaalf Apostelen omstaan, met een voetstel van Blik daar in gewerkt, weegt zamen zestien Mark vijf Oncen.
8. Een zilver wit Cruys op een houte voet, weegt met het geene dat'er in is, behalve de houte voet tien Mark.
9. Nog een zilveren Arm en Hand, wegende zes en een half Mark.
10. Een groote zilvere vergulde Kelk met drie Patellen, weegt zes Mark drie Oncen."

Wel terecht meent van Zomeren, dat dit alleen het tot het hoofdaltaar behoorend zilver is.

Een orgel in de kerk vond van Zomeren reeds vermeld in 1450. Omtrent een tweede orgel meldt deze schrijver het volgende:

„Een tweede Orgel is in den Jaare 1518 'er bijgevoegt, want op dees tijd wierd met goedvinden van den Drost, Borgermeesteren, Schepenen, en Kerkmeesters der Groote Kerke, een Posityf en een groot Orgel aanbesteed te maken aan Mr. Bemt, en Mr. Jan Graurok, zijn Swager, het model was genomen naar het groote Orgel in 's Gravenhage, en bedongen voor vijf honderd Guldens van veertig grooten 't stuk. De Kerkmeesters moesten leveren twee honderd pond Tin, en de Blaasbalken, het Posityf moest te Pinxtere, en het groot Orgel te Kermis klaar zijn, en zo goed als die van 's Gravenhage. Het bestek van dit werk was als volgt:

„Het groote werk zal zijn van twaalf voeten en vyftien Registers, hebbende een „goed scherp snydent werk van twaalf voeten, een Doos van twaalf voeten, een Cop- „peldoos super Octavi te bezigen in de doos, dan drie scherpe posten, en een Cymbale, „en een Excellente Fluyt, een nieuw Lade Pedaal ende Trommel. en een geluyd van „Vogelen byzonder Nagtegalen. Nog een andere Lade met stemme.

„1. Trompetten als den Bas, 2. De Trompetten Excelent, 3. Met Schalmyen, „4. Holfluyte van zes voeten, 5. Fluyten van drie voeten, 6. Excellente Fluyt, 7. Hoor- „nen, 8. Een klinkende Cymbale als klyne hommelkes: het Posityf van zes Registers.”

Uit dit bestek blijkt wel duidelijk hoezeer verfijnd reeds in het begin der 16de eeuw het orgelspel was.

De voormalige Groote Kerk te Gorinchem, heeft een zekere vermaardheid gekregen door de muurschilderingen, welke er eertijds de wanden bedekten en tevoorschijn zijn gekomen bij de slooping der kerk. Zij zijn door L. J. F. Janssen uitvoerig gepubliceerd met bijvoeging van afbeeldingen (1). Hoewel er overal in de kerk sporen van muurschilderingen gevonden zijn, zijn slechts die welke in den Noord-oostelijken hoek van den Noordelijken transeptarm en die welke op het Westelijk uiteinde van den Noordelijken wand van het O. L. V.-koor voorkwamen afgebeeld en beschreven. Eerstgenoemde stelden tafereelen uit de geschiedenis van den heiligen Christoffel voor; naar de niet zeer fraaie afbeeldingen bij Janssens artikel te oordeelen is hun stijl laat-15d-eeuwsch. Laatstgenoemde daarentegen konden nog uit het einde der 14de of anders het begin der 15de eeuw dateeren: de voorstellingen betreffen geschiedenissen uit het Oude en uit het Nieuwe Testament. Uit deze reeks heeft men een tafereel, Noachs dronkenschap voorstellend, als specimen van het geheel bewaard; het bevindt zich thans in het Rijksmuseum te Amsterdam. Zooals reeds gezegd is de dateering van laatstgenoemde reeks van belang voor de bouwgeschiedenis der kerk.

Uit den tijd van vóór de Hervorming zullen ook de meeste gebrandschilderde glazen in de kerk gedateerd hebben. Van deze glazen is niets bewaard gebleven. De oudste bekende vermelding betreft een glas, gegeven door den graaf van Egmond (wellicht Floris van Egmond, de in 1539 overleden stadhouder van Holland of zijn zoon Maximiliaan, met wien in 1548 de tak Buren-IJselstein van het geslacht in mannelijke lijn uitstierf), welk glas bij Vroedschapsbesluit van 29 Maart 1578 hersteld werd. Dit glas bevond zich „achter in den toren”, wellicht dus boven de kerkdeur aan de Westzijde van den toren. Een tweede bericht over glazen in de kerk vermeldt dat Abraham van Uft, glazenmaker, van 1 Mei 1674 tot 2 April 1675 repareerde de glazen van den koning van Spanje (dus zeker van Philips II) van den graaf van Hoorne (zeker een der heeren van Altena, hetzij uit het in 1540 in mannelijke lijn uitgestorven geslacht van Hoorne, hetzij Philippe de Montmorency, die als zoodanig opvolgde en in 1568 te Brussel volgens vonnis van den Bloedraad onthoofd werd), dat van den Drost van der Aa (hetzij Johan, die van 1510 tot zijn dood in Februari 1539, hetzij Philips, die van 1574 tot 1581 het drostambt bekleedde) dat van Goossen de

(1) De publicatie is hiervóór vermeld op blz. 66 in noot 1.

Bäck, dat van de broeders van Batenborch, dat van de 8 kapiteinen, dat van het Kramersgilde, dat van het Schoenmakersgilde, dat van het Snijdersgilde, dat van het Kuipersgilde, dat van het Speldenmakersgilde, dat met den profeet Ezechiël en dat met Hiskia. Een derde bericht (1) vermeldt, dat Willem Turck, zoon van Casper, den in 1573 door de Geuzen afgezetten drost van Gorinchem, aan de kerk aldaar een glasraam schonk, toen die reeds aan de Hervormden was gekomen. Men krijgt dus wel den indruk dat de Gorinchemsche kerk een mooie reeks gebrandschilderde glazen bezeten heeft; jammer genoeg weet men uit de 16de eeuw geen namen van aan deze glazen werkzame glasschilders.

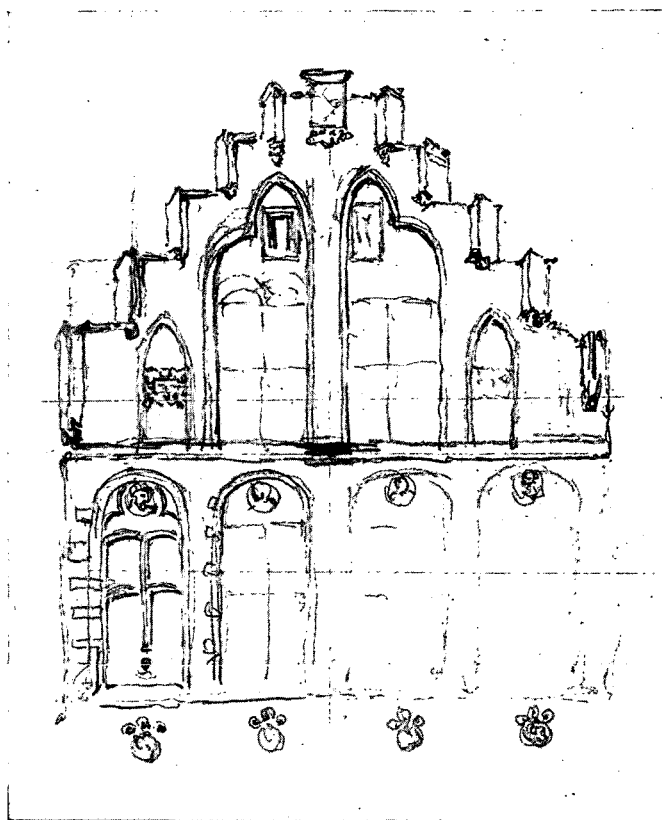
Het is niet bekend of een van de in de twee eerste berichten genoemde glazen uit den tijd van na de Hervorming dateerde en tot hoe lang na 1675 de kerk nog van die glazen voorzien was. Daar het derde der bovengenoemde berichten van na de slooping der kerk dateert is het aannemelijk, dat een of meer dier glazen vlak vóór die slooping nog aanwezig waren.

In de kerk hingen ten tijde van van Zomeren vijf lichtkronen, waarvan twee elk met vier en twintig en twee elk met zestien armen. De vijfde, die in het midden hing, was een bijzonder kunststuk; zij bestond, naar het heette, uit driehonderd vijf en zestig stukken en had vier en twintig armen. Gemaakt werd zij door Mr. Willem van den Burg te Gorinchem, van wiens hand ten tijde van van Zomeren nog zulk een kroon in Duitschland bestond. Het middelste gedeelte van die kroon bestaat nog en is verwerkt in een overigens zeer weinig fraaie gaskroon met wit gelakte armen, die midden in de tegenwoordige kerk hangt (afb. 11). Als zeldzaam voorbeeld van Hollandsche geelgieterskunst uit het laatst der 16de eeuw verdient dit fragment in eere te worden gehouden. De overige vier lichtkronen zullen ook wel uit den tijd na de Hervorming gedateerd hebben.

Zeker van na de Hervorming, uit het begin der 17de eeuw, dateerde de bij de slooping der kerk nog aanwezige preekstoel. Van deze zijn paneelen tot een kast verwerkt, die in de consistoriekamer der tegenwoordige kerk staat.

In 1720 heeft men ter afsluiting van het koor koperen hekken gemaakt op houten borstweringen, welke met het ophoogen der graven / 5750 kostten.

Den 29sten December 1759 stelde de stad / 7000 beschikbaar op 20-jarige renten voor de aanschaffing van een nieuw orgel in de kerk. Den 13den December 1761 werd het nieuwe orgel ingewijd, dat thans nog gedeeltelijk bewaard is gebleven in het tegenwoordige, dat van 1851 dateert.

Afb. 17. Voormalige geveltop in de Hoogstraat te Gorinchem. Teekening van J. F. Oltmans op het Rijksbureau voor Monumentenzorg.

(1) Van Dam van Brakel. De oorsprong van Loevestein en Monnikenland. Gorinchem, 856, blz. 50.

Tenslotte dient nog iets gezegd te worden van de grafmonumenten in de kerk (1). Verreweg het oudste en het vermaardste was dat van Jan XI van Arkel, bijgenaamd de Sterke, en zijn gemalin Bertha van Ochten, van welk monument de liggende figuren, die waarschijnlijk uit het laatste kwart der 13de eeuw dateeren en dan de oudste in hun soort in Noord-Nederland zijn, bewaard zijn gebleven, zij het ook in geschonden toestand (2). Onder deze tombe zijn tevens op één na alle heeren van Arkel begraven, die na Jan XI te Gorinchem geregeerd hebben en dan waarschijnlijk ook hunne echtgenooten. De laatste regeerende heer, Jan XVI, stierf in 1428, na reeds in 1412 uit zijn gebied te zijn verdreven; blijkbaar is hij niet te Gorinchem begraven. Wel was dat zijn zoon Willem, die nooit regeerend heer van Gorinchem is geweest en in 1417 in de Revetsteeg aldaar sneuvelde. Hoe het graf er oorspronkelijk uitgezien heeft is daarom moeilijk te zeggen, omdat het O.L.V.-koor, waarin het oorspronkelijk reeds was opgericht, na de 13de eeuw gewijzigd moet zijn geworden. Een tekening die bij van Goch afgebeeld is en den toestand van vóór 1604 heet voor te stellen, kan toch ook een terwille van de heraldische bijzonderheden tot op enkele hoofdzaken teruggebrachte voorstelling van het graf na 1604 zijn. In ieder geval kunnen de geslachtswapens op den achterwand van de nis, indien ook van vóór 1604, niet uit het laatst der 13de eeuw dateeren. Abraham Kemp heeft den toestand van het graf vóór 1604 gekend en deelt mede dat de tombe stond boven een kelder, waarnaar men afdaalde langs een kleine wenteltrap. Die vorm van trap is ongewoon voor een grafkelder; Kemp noemt haar echter uitdrukkelijk zoo. In 1604 dan is het graf vernieuwd; men verzamelde hetgeen men in den kelder aan gebeente vond en legde dat in een „verheven Tombe” in een nis in den muur tusschen O.L.V.-koor en hoofdkoor. Boven het graf werd in de nis een groot houten bord geplaatst, waarop vermeld stond wie in de tombe bijgezet waren. Er bestaan teekeningen door Vaarzon Morel van het geheele graf, zooals het er voor de slooping der kerk uitzag en van het bij die slooping uiteengenomen grafbord, welks onderste plank met opschrift over de stichting van stad en kerk in 1212(?) zich thans in het museum van „Oud-Gorinchem” bevindt. Eerstgenoemde tekening is bij Van Goch, laatstgenoemde alleen bij het hieronder in noot 2 vermelde artikel van De Lint afgebeeld. De tekening van het geheele graf doet zien dat er feitelijk niet meer van een „verheven Tombe” sprake was toen de kerk gesloopt werd; wellicht is dat het gevolg geweest van het ophoogen der graven (dus van de kerkvloer) in 1720. Men kan toen ook den inhoud der tombe gedeeltelijk verwijderd hebben. Toen men namelijk bij de slooping der kerk in 1845 de tombe opende, bevonden zich daarin slechts enkele beenderen en drie schedels. Kemp zegt nog gezien te hebben, dat het gebeente van Jan den Sterken dat van een reus was.

In de nieuwe kerk werd geen tombe voor het geslacht van Arkel meer ingericht. De liggende figuren van Jan den Sterken en Bertha van Ochten werden, omdat men er geen raad mee wist, onder den vloer van de nieuwe kerk in den grond gestopt; in 1916 zijn zij weer opgegraven en na voorzichtige restauratie in den Noordwestelijken hoek der kerk opgesteld.

De uitbouw aan de noordzijde van het schip der kerk, die eertijds een portaal geweest moet zijn, werd tot grafkapel van Wilhelmina van Arkel, echtgenote van Jhr. Jacob van Paffenrode, drost van Gorinchem, ingericht. De ruimte boven dat portaal, die langs een wenteltrap aan de Westzijde te bereiken was, moet volgens het op de gravure van Philips zichtbare opschrift gediend hebben als „Goud en Zilversmits Kéurkamer.” Wilhelmina van Arkel overleed in 1628, haar echtgenoot pas in 1652; vóór

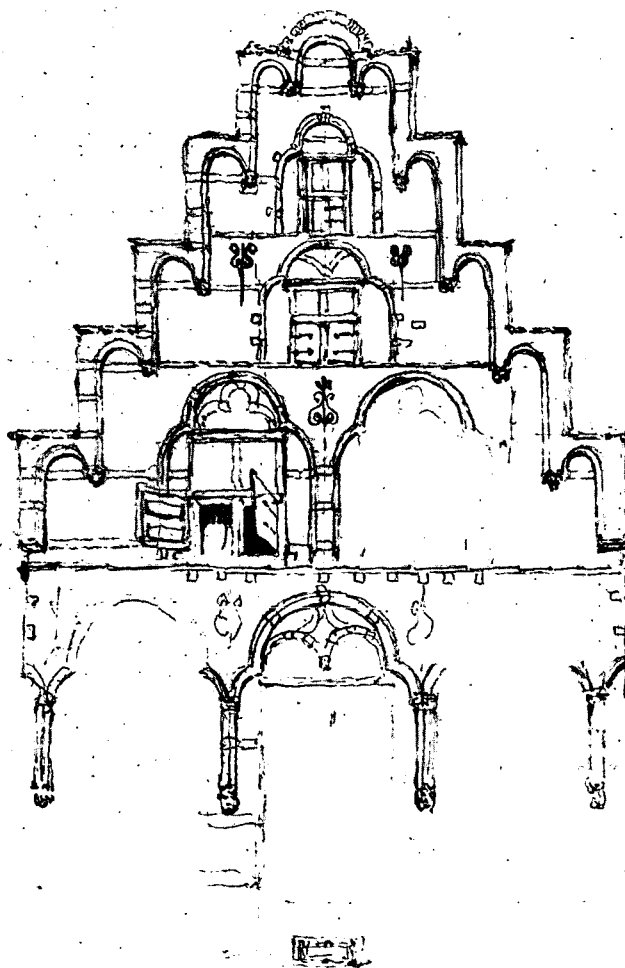
(1) Zie voor de grafschriften in de kerk Mr. P. C. Bloys van Treslong Prins, Genealogische en heraldische denkenwaardigheden in en uit de kerken der provincie Zuid-Holland, Deel I, (Utrecht, 1922), blz. 233—248.

(2) J. Kalf, De graftombe der Arkels te Gorinchem. Bulletin van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond, IIde serie IX (1916), blz. 262; J. G. de Lint, De oude graftombe der Arkels in de Grootte Kerk te Gorinchem. Oude Kunst II. (1916—1917), blz. 121.

haar vroegtijdigen dood zal de grafkapel met het praalgraf nog wel niet ingericht en gemaakt zijn geworden. Genoemd praalgraf was blijkbaar tegen den wand opgesteld; het werd geflankeerd door twee zuilen. Op een dekstuk van Namensche steen (als gewoonlijk per abuis „toetssteen” genoemd) lag de figuur van Wilhelmina op een paradebed, waarachter zich een groot grafbord verhief met schreiende kinderfiguurtjes aan weerszijden. In 1835, toen men de kapel afbrak, was of werd de tombe deerlijk geschonden; ook van deze tombe werden brokstukken onder de kerkvloer begraven. In 1924 heeft men dan weer teruggevonden de liggende figuur, (afb. 12) de twee kinderfiguurtjes (afb. 13 en 14) en de bovenkant van de omlijsting van het grafbord, alles van steen. Thans zijn deze resten in het museum van „Oud-Gorinchem” opgesteld.

Deze resten van de tombe van Wilhelmina van Arkel verdienen, hoewel helaas beschadigd, om hun goede kwaliteit alleszins de aandacht van kunstliefhebbers en kunstgeleerden. De liggende figuur der jongevrouw heeft zeer veel bekooring ondanks het feit, dat ook van het gelaat stukken verdwenen zijn. Het bovenlichaam is door een hoog kussen ondersteund, de knieën zijn eenigszins opgetrokken, de armen liggen langs het lichaam. Bijzonder rijk vallen de plooien van het ruime gewaad; daartegenover is het naakt van gelaat en handen zeer gevoelig behandeld. De treurende kinderfiguurtjes zijn ook zeer goed van uitdrukking; het typeert echter wel den Hollandschen zin voor schoonheid in het detail dat na de verdwijning der brokstukken onder den grond juist deze beeldjes de reputatie behielden van zoo „uitmuntend gebeiteld” te zijn. Van de liggende figuur was de roem als kunstwerk niet voort blijven leven.

Het is niet wel mogelijk het liggende beeld van Wilhelmina van Arkel of de twee kinderfiguurtjes onder te brengen bij het werk van een met name bekend of anders anonym meester. Niettemin kan men zeggen dat het karakter van dit beeld-

Afb. 18. Voormalige geveltop te Gorinchem. Teekening van J. F. Oltmans op het Rijksbureau voor Monumentenzorg.

houwwerk bijzonderlijk om de met de barokke vormentaal samengaande intimiteit van uitdrukking kennelijk Noord-Nederlandsch is, althans geheel verschillend van hetgeen in het tweede kwart der 17de eeuw in Zuid-Nederland is voortgebracht. De ligging der armen is nagevolgd naar die van de liggende figuur van Hendrik de Keyzers graf van Willem den Zwijger te Delft; ook in de wijze waarop de handen gelegd zijn ziet men opvallende overeenkomst. Anderzijds is vooral in de behandeling van het gewaad te bespeuren dat de meester van het Gorinchemsche grafmonument minder breed componeert dan de Keyzer; maar dan mist men in het werk van eerstgenoemde toch ook dien wat loomen en leegen stijl, welke anders zoo kenmerkend is voor minder be- gaafde meesters die het breede gebaar van een grooten voorganger willen nadoen. Vergeleken met het atelierwerk dat men rondom Hendrik de Keyzers eigen schep- pingen kan groepeeren maken de Gorinchemsche beelden geen slecht figuur. Ze zijn ongetwijfeld frisscher van opvatting dan eenig werk van Pieter de Keyzer bekend is, anderzijds kan men zich echter moeilijk een voorstelling maken van den stijl, die Hen- drik de Keyzers beste helper, Geraert Lambertzsz., als zelfstandig meester bezeten zal hebben, nadat hij de beelden der galerij van het kasteel Frederiksborg en wellicht ook de veelbesproken Amsterdamsche Dolhuisvrouw had helpen uitvoeren. Het is wel eigenaardig dat de Gorinchemsche figuur der liggende vrouw, hoewel ongetwijfeld later ontstaan dan de liggende figuur van Willem den Zwijger, in de wat bevangen houding den indruk geeft van een ouder werk.

Nog een andere grafkapel vond men in de voormalige Groote Kerk te Gorin- chem, en wel in den hoek tusschen het O.L.V.-koor en den Noordelijken transeptarm. Hier was de plaats, welke Burgemeesteren van Gorinchem den 15den December 1699 aan de familie van der Does aanwezen om er een familiegraf te stichten. Van de bij dat graf behorende tombe schijnen bij de slooping de kerk ook brokstukken onder de kerkvloer begraven te zijn geworden. Van de gedaante der tombe is niets bekend.

De toren bezit nog uit den tijd vóór de Hervorming een klok, die echter blijkens het daarop voorkomende wapen uit Bolsward afkomstig is. Deze klok, gegeven door „Her Foecla Feiitema persona toe Syndel” is in 1481 gegoten door Steven Butendiic en Jan van Vorseoten en dient thans voor het slaan van de halve uren. De brandklok in den toren is blijkens het daarop voorkomend wapen van Gorinchem oorspronkelijk voor deze plaats gegoten en wel door Hendrick van Trier in 1581.

In 1594 is blijkens aangebracht jaartal de ijzeren balustrade rondom den acht- kanten voet van de spits aangebracht. Toen zullen ook wel de steenen pijlers gemetseld zijn, waartusschen die balustrade staat; op het stadspanorama van 1568 ziet men ten- minste nog op de plaats daarvan kleine spitsjes.

Oudtijds had de toren nog geen uurwerk; pas in 1619 verzochten de bewoners van de Westwagenstraat om hetzij op dien toren, hetzij op de nieuwe Kanselpoort een uurklok aan te brengen. Zoo kreeg de toren der Groote Kerk in 1625 zijn uurklok, door Alardus Meurs gegoten en heden nog in wezen. In 1659 zijn nieuwe uurwijzers aan den toren gemaakt; in 1690 wederom. Den 16den Juni 1693 werd de torenspits door den bliksem getroffen, zoodat het uurwerk afliep en de klokken heele en halve uren sloegen. Weer werden in 1697 twee nieuwe uurwijzers aan den toren aangebracht

In 1775 besloten Burgemeesteren den kerktoren te doen repareren. De kosten werden geraamd op f 8000. In 1785 werd de zonnwijzer aangebracht die nog aan den Zuidelijken torengewel te zien is.

Tijdens de Fransche overheersching heeft van 17 December 1813 tot 17 Febru- ari 1814 de Fransche adelaar op den toren geprikt.

Den 26sten Januari 1860 besloot de Gemeenteraad het klokkenspel van den afgebroken Stadhuistoren over te brengen naar den toren der Groote Kerk. In 1873 zijn tegelijkertijd op dezen toren, het Stadhuis en den toren der Heilige-Geestkapel

bliksemaffleiders aangebracht. In 1886 zijn minuutwijzers aan het torenuurwerk aangebracht, in 1909 nieuwe wijzerborden. In 1913 zijn torenuurwerk en klokkenspel gerestaureerd, terwijl laatstgenoemd in 1925 nog werd gewijzigd volgens het systeem van den bekenden Mechelschen beiaardier Jef Denyn. Genoemd klokkenspel bestaat uit 25 klokken, die bijna alle met Melchior de Haze's naam en het jaartal 1687 prijken (1).

Nog hangt in den toren een klok, die in 1730 door J. A. de Grave gegoten is.

Sedert 1925 is men doende over de restauratie van het venster boven de portaaldeur in den toren. Moge het tempo, waarin dit werk zijn voortgang heeft, niet regel worden bij restauraties waarbij toch ook het Rijk betrokken is.

B. HET VOORMALIGE BAGIJNHOF.

Het Bagijnhof lag aan de Haarstraat, ongeveer daar waar nu het Gasthuis staat. De stichting dateert van 2 November 1391; de wijding der kerk geschiedde den 13den December 1402. Juist twintig jaar na die plechtigheid, den 13den December 1422 dus, werd de kerk tot parochiekerk verheven. Met de Hervorming ging het Bagijnhof te niet. In 1598 bracht men het Gasthuis naar het terrein van het Bagijnhof over, terwijl daarin 1602 ook een Pesthuis werd gebouwd. Dan werd in 1604 het Oude-Vrouwenhuis in het tot het Bagijnhof behorende patershuis gesticht.

C. DE HEILIGE-GEESTKAPEL.

Hoewel de Heilige Geestkapel aan de Oostzijde van de Arkelstraat tot het gelijknamige huis behoorde en dus bij de gebouwen van liefdadigheid zou moeten worden behandeld is zij toch wegens hare lange geschiedenis als zelfstandig bedehuis beter te rangschikken onder de kerkelijke gebouwen. Zij bestond volgens Kemp reeds in 1300 en diende vóór de Hervorming als plaats waar uitdeelingen aan de armen werden gehouden.

Op den toren, het eenige gedeelte van de kapel dat nog bestaat, werd in 1578 een nieuwe koperen haan geplaatst; den 28sten April 1581 werd dan besloten een uurwerk in dezen toren aan te brengen. Van dien tijd zal dan dateeren de dakkapel aan de Oostzijde van de spits, waarin de slagklok hangt; deze dateert overigens uit vroegeren tijd, is namelijk in 1500 door Willem en Jasper Moer gegoten. De steenen torenromp dateert vermoedelijk uit de tweede helft der 15de eeuw; de slanke, met een open peertje bekroonde spits is zeker niet ouder dan de 16de eeuw en komt reeds voor op het geschilderde stadspanorama van 1568. Toen de kapel in 1836 gesloopt werd heeft men den toren gespaard; deze is dan in 1912 gerestaureerd.

Na de Hervorming zijn in 1585 in de Kapel soldaten gelegerd; overigens bleef het Heilige-Geesthuis bestaan en zal de kapel daar wel aan gehoord hebben. Nadat in 1657 het Heilige-Geesthuis was opgeheven heeft men den 18den Januari 1675 besloten de kapel te herstellen teneinde haar weer voor den eeredienst geschikt te maken. In 1797 werd zij afgestaan aan de Waalsche gemeente, den 26den Februari 1799 echter toegewezen aan de Nederlandsch Hervormden. Deze hebben haar dan ook werkelijk als bedehuis gebruikt; althans wijdde den 19den Mei 1803 Ds. A. Mandt het door hem aan de kapel geschonken orgel in. Toen echter de Lutherschen hun tijdens het bombardement van 1814 wrak geschoten kerkje op den Havendijk verlaten moesten, kregen zij tijdelijk de beschikking over de Heilige Geestkapel. Als Luthersche kerk diende zij dan totdat daarvoor een nieuw gebouw den 13den Maart 1816 werd ingewijd. Onder tusschen schijnt de kapel toch ook na 1799 aan de Waalsche Gemeente in gebruik te zijn gegeven en wel totdat die Gemeente bij Koninklijk Besluit van 9 December 1824 werd opgeheven. Den 9den September 1825 kocht de stad de kapel van het kerkbestuur

(1) Zie voor verdere bijzonderheden A. Loosjes, De torenmuziek in de Nederlanden, Amsterdam, z. j., blz. 93—94.

der Nederlandsch Hervormde Gemeente; eerstgenoemde sloopte de oude kapel in 1836 en bouwde tegen den ouden toren het nog bestaande gebouw, dat in 1837 tot Vleeschhal werd ingericht. Deze Vleeschhal heeft echter niet lang bestaan; van 1844 tot 1851 deed het gebouw weder dienst als Nederlandsch Hervormde kerk, en wel tijdens de slooping van de oude en den bouw der nieuwe Groote Kerk. Den 11den Juli 1851 werd het gebouw toen tot bewaarschool bestemd.

D. DE VOORMALIGE O.L.V.-KAPEL BIJ DE KANSELPPOORT.

Volgens Kemp is reeds bij het maken van de eerste ommuring der stad bij de Kanselpoort een kapel gebouwd. Zij was gewijd aan Onze Lieve Vrouwe en dan ook de zetel van het O.L.V.-gild. Den 26sten Juni 1572 hebben in deze kapel de Gorinchemers op aanstichten van den geuzenkapitein Marinus Brand partij gekozen voor den opstand. In 1589 is de kapel waarschijnlijk tegelijk met de oude Kanselpoort gesloopt.

E. DE VOORMALIGE KAPEL BIJ DE LAAG-ARKELPOORT.

Kemp vermeldt nog onder de oudste gebouwen der stad „een kleyn Kapelleken met Renten verzien”, dat ten Westen van de Laag-Arkelpoort stond. Van dit kapelletje is verder niets bekend.

F. MET VOORMALIGE AGNIETENKLOOSTER.

Het Agnietenklooster of Zusterhuis heeft gestaan ter plaatse van het huizenblok ten Zuiden van de Groote kerk. Het werd den 14den Mei 1401 gesticht aan de langs de Westzijde van dat blok loopende Boerenstraat. Den 25sten Juli 1404 onderwierpen de zusters van dit klooster zich aan den derden regel van St. Franciscus. In 1407 werd het Agnietenklooster aan de Oostzijde uitgebreid met perceelen ter plaatse van het tegenwoordige Postkantoor; den 4den October van dat jaar werd de kapel van het klooster gewijd aan St. Andries, St. Johannes den Dooper en St. Agniet. De straat tusschen dit klooster en de Groote Kerk, tevoren een stuk van het kerkhof van laatstgenoemde, werd in 1417 aangelegd en heet thans nog Zusterhuis. In 1449 werd van dit klooster uit met 25 zusters een nieuw gesticht te Arkel, dat Mariënhage (of O.L.V. in den Hage) genoemd werd. Den 28sten October 1482 werd voor het Gorinchemsche klooster een nieuwe klok, St. Agnes genaamd, gewijd.

In 1572 werd het klooster bij het naderen van de Geuzen door een gedeelte der zusters verlaten. Nadat de Geuzen het klooster geplunderd hadden en de kloostergoederen verbeurd waren verklaard werd den 24sten November door de Staten van Holland bepaald, dat de overgebleven vrouwen uit de voormalige kloosters der stad onderhouden zouden worden uit de verbeurdverklaarde kloostergoederen. Bij besluit dier Staten van 12 Augustus 1583 werd echter machtiging verleend die goederen te verkoopen; in 1584 werd dan het Agnietenklooster gesloopt met uitzondering van de kerk en een gedeelte vlak ten Westen van het tegenwoordige Postkantoor. Dit gedeelte ziet men op de plattegronden van Wydtmans (1600) en bij Blaeu (1649) afgebeeld als een aanzienlijk en hoog gebouwd steenen huis; von dit huis is thans nog de Oostelijke topgevel, hoewel met cement besmeerd en in het nauwe steegje naast het Postkantoor nauwelijks zichtbaar, een in zijn soort zeldzaam geworden monument uit het begin der 15de eeuw (afb. 15). Hoewel thans moeilijk zichtbaar is deze topgevel het waard dat men hem van zijn cementlaag ontdoet. De kerk van het klooster werd nog tot 1592 als buskruitmagazijn gebruikt. Later werd zij tot Engelsche kerk ingericht, als hoedanig zij den 31sten Januari 1650 door de stad werd verkocht.

G. HET VOORMALIGE MINREBROEDERKLOOSTER.

Het Minrebroederklooster, genaamd O.L.V. in Bethlehem, heeft gestaan aan de Westzijde van de Arkelstraat; aan de Oostzijde dier straat moet de nog bestaande

Broerensteeg recht op het klooster aangelopen hebben. Het klooster werd den 1sten Februari 1454 gesticht door de uit de orde der Franciskanen voortgekomen Observanten. Volgens van Zomeren hebben deze slechts een bestaand Franciskanenklooster verbouwd en wel wat het koor en het Noorderpand der kerk betreft. Van Zomerens lezing over de stichting wint aan waarschijnlijkheid doordat te Gorinchem reeds in 1404 de zusters van St. Agniet den derden regel van St. Franciscus aannamen. Dit wijst namelijk op een vroegeren invloed van de Franciskanenorde in die stad.

Van Zomeren, die zelf de kerk van het klooster niet meer gezien heeft, maar wel „eenige kloosterschriften” van dit convent onder oogen heeft gehad, zegt van die kerk het volgende: „In het jaar 1455 wierd het Hoofd Altaar, in het nieuwe Choor gezet, dat een fraay en deftig Pronkstuk was, de Altaar-tafel verbeelden de afneming van 't gezegende lichaam van onzen Zaligmaker van 't Kruys, staande de Moeder Christi met den H. Johannes en meer andere daarbij, en van ter zijden den H. Franciscus, knielende met uytgestrekte armen, om het H. Lichaam te omhelzen. In het zelve Choor stonden twee Standbeelden, levens groote, het eene St. Franciscus, en het anderen den H. Bonavontura. Den Buyk der Kerke, die vrij groot was, pronkte aan weerszijde met twee Altaaren, dog de namen zijn mijn onbekent, verder was deze Kerk van binnen met zeer fraje Ornamenten en vercierzelen, tot verwondering van alle Aanschouwers, opgecied, zo dat het een aanzienlijk klooster is geweest.”

In 1541 werd aan de Minrebroederkerk de toren hooger opgetrokken en een koor bijgebouwd.

De broeders van dit klooster vluchtten bij de komst der Geuzen in 1572 in het kasteel „de Blauwe Toren”, waar zij den 27sten Juli door die Geuzen gevangen werden genomen en naar den Briel gevoerd. Hier werden zij ondanks het bevel van den Prins van Oranje om hen te sparen in den nacht van den 8sten op den 9den Juli op last van Graaf Lumey van der Marck na marteling ter dood gebracht. Het zijn de bekende Gorinchemsche martelaren. Het klooster werd evenals dat van St. Agniet geplunderd. Bij brieven van 6 November en 13 December 1576 gelastten de Staten van Holland aan Burgemeesteren van Gorinchem om tot te staan, dat het Minrebroederklooster werd afgebroken en de opbrengst van het daarvan komende materiaal gebruikt zou worden voor de herstelling van de Grootte Kerk. Nadat aldus geschied was besloot de vroedschap den 2den Juni 1580 om op de plaats van het voormalige Minrebroederklooster de beestenmarkt te vestigen.

H HET VOORMALIGE GEUZENHUIS.

In 1566, dus vóór de komst van Alva hier te lande, hadden de Hervormden hun eerste uit hout opgetrokken kerk op het Groothoofd buiten de Hoofdpoort. Dit gebouw stond bekend als het Geuzenhuis en zal maar kort bestaan hebben; het komt althans niet meer voor op het geschilderde stadspanorama van 1568. Verder is over dit Geuzenhuis helaas niets bekend.

I. DE VOORMALIGE REMONSTRANTSCHER KERKEN.

De Remonstranten hielden tot 1652 kerk aan de Westzijde van de Oude Vischmarkt in het vierde huis van de Burgstraat af. Den 28sten December 1645 werd hun door de Vroedschap voor dat doel aangewezen het oude Lazarushuis op den Zuidelijken hoek van Arkelstraat en Haarstraat, waar van 1629 af de rederijderskamer „'t Segelbloemken” had gespeeld. Pas in 1652 betrokken zij het nieuwe perceel, dat tot 1801 kerk bleef. Ondertusschen schijnen zij in de 18de eeuw ook dienst gehouden te hebben in het hierna te noemen kerkje op den Havendijk. Omstreeks 1795 is de Remonstrantsche Gemeente te Gorinchem opgeheven en zijn hare lidmaten ingelijfd bij de Neder-

landsch Hervormde Gemeente. Het kerkje aan de Haarstraat werd toen weer tot woonhuis vertimmerd.

J. DE ROOMSCH-KATHOLIEKE KERKEN.

De Roomsch-Katholieken hebben na het overgaan van Gorinchem naar de Geuzen langen tijd geen eigen bedehuis gehad. In 1650 stichtte Pater van der Meer S. J. een schuilkerk in het huis „het Kruisje” op den Langedijk, halverwege tusschen de Kerksteeg en de Kraansteeg. Den 15den Mei 1732 werd deze Jezuïetenkerk gesloten, omdat aan Pater Corluy het verblijf in deze stad door de Vroedschap ontzegd was. Thans is het perceel de winkel van Stufkens.

Den 17den Juni 1669 verbood de Vroedschap aan de Roomsch-Katholieken het gebruik van een andere schuilkerk, namelijk het kerkje „In Abrahams Schoot” op den Langedijk in het blok huizen tusschen de Weessteeg en de Bornsteeg. Dit kerkje is later geworden het kerkje der Oud-Katholieken; toen in het begin der 19de eeuw de Oud-Katholieke Gemeente te Gorinchem ophield te bestaan, kochten den 7den Augustus 1815 de Lutherschen het kerkje en verbouwden het. Ook in 1842 werden eenige veranderingen aangebracht; thans is het gebouw nog Luthersche kerk. De gedaante der huizen, die vóór 1815 aan den Langedijk vóór het kerkje stonden, en van het tegelijk met die huizen gesloopte achterpoortje der kerk aan de Molenstraat ziet men op oude, bij Van Goch afgebeelde teekeningen. Gencemd poortje was laat-gotisch met eenig Renaissance-ornament, namelijk met schelpvormige vullingen in het boogfries boven de opening. Een dergelijk ornament ziet men ook aan den kerktoren van Woudrichem; de tijd van ontstaan ligt wellicht tusschen 1520 en 1530.

Tot in het tweede kwart der 19de eeuw gebruikten de Roomsch-Katholieken een in 1758 vernieuwd schuilkerkje, gelegen tusschen de Haarstraat en de Oude Lombardstraat, welk kerkje van beide straten uit door een poortje bereikbaar was. Op de plaats van dit kerkje werd naar plannen van den Gorinchemschen architect J. van Nune in 1836 de tegenwoordige Roomsch-Katholieke Kerk gesticht, welke den 16den October 1838 gewijd werd.

K. HET VOORMALIGE KERKJE OP DEN HAVENDIJK.

Eertijds stond aan den Havendijk, tusschen de Burgstraat en de Balensteeg, een burgerwoning in welker voorgevel vier later onherkenbaar geworden wapenborden stonden. Dit huis werd tot Doopsgezinde kerk ingericht en wel waarschijnlijk reeds in de eerste helft der 17de eeuw, omdat er gebrandschilderde glazen in waren met het wapen van het geslacht van Houten en het jaartal 1648. De Doopsgezinde Gemeente van Gorinchem werd in het midden der 18de eeuw opgeheven; het kerkje op den Havendijk deed toen achtereenvolgens dienst voor de Remontsrantsche en de Waalsche Gemeente, terwijl in 1795 naast de Waalsche ook de Luthersche Gemeente het gebruiken mocht. In 1797 kreeg de Waalsche Gemeente de voormalige Heilige-Geestkapel in gebruik; het kerkje aan den Havendijk werd daarop in 1798 op Paaschdag als eigen gebouw der Lutherschen ingewijd. Nadat bij het bombardement der stad door de geallieerden, dat van 28 December 1813 tot 30 Januari 1814 duurde, de Luthersche kerk op den Havendijk zwaar gehavend was, betrokken op 11 Juli 1814 de Lutherschen de voormalige Heilige-Geestkapel. Daarna kochten zij, zooals boven reeds gezegd is, den 7den Augustus 1815 de vroegere Oud-Katholieke kerk „In Abrahams Schoot”. Vervolgens werd het kerkje aan den Havendijk aan de Joodsche Gemeente overgedaan, die den 20sten Juni 1817 het herstelde gebouw als Synagoge inwijdde. De toestand van het gebouw bleef echter slecht; omstreeks 1837 verklaarde de Gemeente-architect dat het buiten dienst moest worden gesteld. Zoo werd in 1841 aangevangen met den bouw van de tegenwoordige Synagoge in de Kwekelstraat, waarvan de inwijding den 20sten Mei 1842 kon plaats hebben. Het gebouw op den Havendijk werd daarop verkocht en tot korenpakhuis verbouwd.

Hetgeen over de geschiedenis van de tegenwoorige Luthersche kerk en van de tegenwoordige Synagoge te zeggen was is hiervoor reeds medegedeeld, onderscheidenlijk bij de behandeling van de oorspronkelijk Roomsche-Katholieke kerk „In Abrahams Schoot” en van het kerkje op den Havendijk. De overige kerkgebouwen van Gorinchem zijn jonger dan 1850 en beantwoorden dus niet aan de officieele qualificatie van monumenten van geschiedenis en kunst.

VII. GEBOUWEN VAN LIEFDADIGHEID.

A. HET VOORMALIGE HEILIGE-GEESTHUIS.

Zooals bij de bespreking van de Heilige-Geestkapel gezegd is moet het Heilige-Geesthuis reeds in 1300 bestaan hebben. Het diende voor de verpleging van arme weezen en vondelingen, was dus een voorlooper van het in 1557 gestichte Weeshuis. In 1657 gingen dan ook de 29 kinderen, die toen in het Heilige-Geesthuis verpleegd werden, naar het Burgerweeshuis over; eerstgenoemd hield daarmede op te bestaan. Aan dezen overgang herinnert een der schilderijen in laatstgenoemde inrichting.

Reeds in 1480 werd een gedeelte van het Heilige-Geesthuis tot Latijnsche school ingericht, welke school het laatst gevestigd is geweest in de Krijtstraat en in 1879 werd opgeheven.

B. HET VOORMALIGE GASTHUIS.

Het voormalige Gasthuis stond ten Noorden van de Groote Kerk, waar tusschen de Groenmarkt en de Gasthuisstraat nog een steegje den naam Gasthuis draagt. Het bestond volgens Kemp reeds in 1300; het zou toen aan St. Elizabeth gewijd zijn geweest, een eigen kapel hebben gehad en een „bouwhuys”, terwijl het diende voor de verpleging van oude mannen en vrouwen. Het „bouwhuys” moet een boerderij geweest zijn, van waar uit het Gasthuis van zuivel- en andere landbouwproducten werd voorzien; later werd dit gebouw ingericht tot een „beyaard” of verblijfplaats voor arme vreemdelingen. Terwijl het Gasthuis mede is gaan dienen voor de verpleging van zieken, werden na de Hervorming, toen het gerecariseerd was geworden, in het jaar 1586 de „beyaard” voor zieke soldaten gebruikt. In 1589 werd het koor der Gasthuiskerk ingericht tot zoutpakhuis der Staten. Den 13den Juni 1598 besloot de Vroedschap het Gasthuis over te brengen naar het terrein van het Bagijnhof; vervolgens werd in 1599 en 1600 het oude gebouw tot burgerwoningen vertimmerd. In 1604 werd volgens van Zomeren ook de „beyaard” tot burgerwoningen verbouwd.

Aan het oude gesticht herinnert thans behalve de straatnamen alleen nog maar het laat-gotische, wellicht uit het begin der 16de eeuw dateerende poortje aan de Groenmarkt over het Zuidelijk uiteinde van de steeg genaamd Gasthuis. Het jaartal 1391, dat op het steentje boven het poortje aangebracht is, duidt zeker niet op den tijd waarin dat poortje is gebouwd.

Of het in een schepenbrief van 10 December 1547 genoemde gasthuis van St. Kathrijnen in de Gasthuisstraat met het hierboven genoemde vereenzelvigd moet worden blijkt niet.

C. HET TEGENWOORDIGE GASTHUIS.

Het naar het terrein van het Bagijnhof aan de Haarstraat verplaatste Gasthuis werd blijkens een fundatiesteen in 1617 verbouwd; in 1684 werd er een nieuwe regentenkamer aan toegevoegd. Nog in 1797 was er op het terrein van het Gasthuis een kerkhof aanwezig. In 1808 werd de uitgang van het gebouw blijkens een gevelsteen vernieuwd. In 1850 werd de tegenwoordige oude vleugel van het gebouw gesticht.

Gebrandschilderde ruitjes, welke zich destijds in dat Gasthuis bevonden hebben, zijn thans in het museum van „Oud-Gorinchem”. Twee ervan zijn 1629 gedateerd en in 1906 gerestaureerd door J. L. Schouten; twee andere dragen het jaartal 1638, één het jaartal 1671.

D. HET VOORMALIGE PESTHUIS.

Het oudste Pesthuis stond buiten de Laag-Arkelpoort; daar kocht de stad namelijk in 1523 een huis om er pestlijders in te kunnen opnemen. Wegens het snelle en doodelijke verloop der ziekte heette deze inrichting ook wel „het haastige zieckhuis”. In 1572 werd het Pesthuis afgebroken, wellicht terwille van een eventueele verdediging der stad. Waarheen de inrichting toen overgebracht is blijkt niet, alleen weet men dat de verplegingskosten in dit „zieckhuis” den 31sten Juli 1588 bepaald werden op 6 stuivers per dag. Den 6den September 1598 werd het pas in de Bagijnkerk gevestigde Gasthuis tijdelijk gebruikt als Pesthuis; den 21sten September van dat jaar besloot de Vroedschap een nieuw Pesthuis te bouwen buiten de Laag-Arkelpoort, welk besluit echter, waarschijnlijk in het belang van de verdediging der stad, niet ten uitvoer is gelegd. Daarentegen werd in 1602 op een aan de Katerstraat gelegen gedeelte van het Bagijnhof een nieuw Pesthuis gesticht. Van 1681 tot 1819 werden in dit Pesthuis ook krankzinnigen verpleegd; daartoe werd hier in 1744 een nieuw Dolhuis gemaakt. In 1819 werd het Pesthuis ingericht tot kazerne; den 4den Augustus 1820 werden Pest- en Dolhuis formeel opgeheven en het beheer der fondsen aan Vaders en Regenten van het Gasthuis opgedragen.

E. HET VOORMALIGE LEPROZENHUIS.

Het Leprozenhuis heeft oudtijds gestaan in de voorstad buiten de Kanselpoort; daar ziet men het ook met name aangegeven op den plattegrond van van Deventer van tegen 1560. In 1572 is het waarschijnlijk weer terwille van de verdediging van de stad afgebroken; vier arbeiders braken toen de „Lazaruskerk” af voor 7 gulden. De melaatschen kwamen toen waarschijnlijk binnen de stad te wonen; het huis dat, gelijk hiervoor gezegd is, van 1627 tot 1645 het speelhuis was van de rederijkerskamer „t Segelbloemke”, dan na 1652 Remonstrantsche kerk, heette namelijk reeds in 1611 het Leproohuis. Ondertusschen was reeds in 1613 een nieuw Leprozenhuis buiten de Kanselpoort gebouwd; blijkbaar bleek het niet doenlijk de melaatschen binnen de stad te huisvesten. Den 17den Juni 1632 verhuurde de stad het Leprozenhuis buiten de Kanselpoort; waar de melaatschen toen gebleven zijn is niet bekend.

F. HET OUDE-MANNENHUIS.

Het Oude-Mannenhuis staat in de Molenstraat ten Noorden van de Doelen; het is met de Groote Kerk en het Burgerweeshuis de eenige stichting te Gorinchem van vóór de Hervorming, die nooit verhuisd is en, zij het ook vernieuwd, nog bestaat. Het werd den 5den Augustus 1442 gesticht en in 1490 vergroot door de schenking van het aangrenzend perceel waar (volgens Kemp) „nu de zaal getimmert is.” In 1498 werd nog een aangrenzend huis geschonken, dat tot kerk verbouwd werd. In de 19de eeuw was het gebouw voor zijn doel te groot geworden; derhalve werd het Noordelijke gedeelte aan de Gorinchemsche Bank verkocht. Blijkens een gevelsteen is het tegenwoordige gebouw van het Oude-Mannenhuis van 1593; het heeft echter niet veel van zijn oude karakter meer over.

G. HET OUDE-VROUWENHUIS.

Het Oude-Vrouwenhuis werd in 1604 gesticht in het patershuis van het Bagijnhof in de Haarstraat. Den 11den Februari 1606 werd het in gebruik genomen. In den

loop der jaren werd het te klein, zoodat als noodmaatregel woninkjes in den tuin gebouwd moesten worden. De gevel van het gebouw in de Haarstraat wordt beschreven als te hebben gehad een fronton met beeldhouwwerk; dit doet vermoeden dat die gevel wat jonger geweest zijn zal dan 1604—1606. Boven de poort bevond zich een opschrift. In 1865 werd het fraaie 18d-eeuwsche huis van den oud-burgemeester W. A. Viruly Verbruggen aan de Groenmarkt aangekocht en de stichting daarheen overgebracht. Het oude gebouw in de Haarstraat werd toen gesloopt.

H. HET BURGERWEESHUIS.

Het Burgerweeshuis staat aan de Oostzijde van de Molenstraat ten Noorden van de Weessteeg. Hier werd het, nadat Karel V reeds den 17den April 1551 octrooi had verleend tot het oprichten van een Weeskamer, gesticht door Matthys Aalbertsz. en zijn echtgenoot Marytje Kolff. Genoemd echtpaar schonk ter inrichting als Weeshuis hun woonhuis „gelegen . . . in de Molenstraat, met eenen uytgang daar benevens, of bezyden aan leggende . . . strekkende voor van der Straten agter tot een Watergang toe, met ook alle den Inboedel, Huysraad, ende anders, te weten als na de dood ende aflyvigheid van de langstlevende van hen beyden, daar inne bevonden zal worden, . . . mits conditien dat zy Comparanten het nieuw Voorhuys tot den middel gevel toe, met al dat 'er in is, rustelyk ende vredelyk gebruyken, ende bezitten zullen haarer beyder leven lang gedurende, ende langer niet." Het Burgerweeshuis was in zijn oudste gedaante dus geen bijzonder voor zijn doel ingericht gebouw.

Den 26sten Augustus 1558 kwam het belendende perceel van Cornelis Michielsz. Schimmelpenning in het bezit van het Weeshuis om daar bij te worden gevoegd. Vóór de Hervorming had die stichting ook een kapel, waarin een altaar stond; voor dit altaar nam Jan Anthonisz., schrijnwerker den 6den Februari 1565 aan een voetbank te maken. In 1591 kocht de stad een huis aan om daarmee het Burgerweeshuis te vergrooten. Den 9den Januari 1592 werden daaraan nog twee achter de stichting gelegen huisjes vermaakt; dan werd den 17den Februari van dat jaar besloten de Weessteeg over het erf der stichting aan te leggen.

Het gebouw heeft thans een gevel van 1743, waarin zich echter nog een gevelsteen van 1558 bevindt. In de regentenkamer bevinden zich de volgende schilderijen.

Drieluik met opschrift van na 2 April 1558. Middenpaneel: Laatste oordeel. Binnenzijde der vleugels: de stichters Matthys Aalbertsz. en zijn echtgenoot Marytje Kolff. Buitenzijde der vleugels: familiewapens der stichters. Het geheel is in 1929 door Luytwieler gerestaureerd (afb. 16).

Portretgroep van de weesmoeder Hilleke de Roy (1586 of 1587) met 4 weezen. Op den achtergrond mogelijk een voorstelling van het Gorinchemsche Stadhuis vóór de verbouwing van 1591 (zie hiervoor bij de bespreking van dat Stadhuis).

Portretgroep van een weesmoeder met 4 weezen (17de eeuw).

Portretgroep van de regenten Johan Brouwer Jr., Daniël Heinsius Wzn. en Matthijs van Hoey Gzn.; hunne echtgenooten, den weesvader, de weesmoeder en de 29 Heilige-Geestkinderen, die bij opheffing van het Heilige-Geesthuis in het jaar waarin dit stuk geschilderd werd (1657) in het Burgerweeshuis kwamen.

Mansportret (1626).

In een ander vertrek van het huis vindt men drie gebrandschilderde glazen van uitmuntende kwaliteit, voorzien van het jaartal 1627 en betrekking hebbende op drie gevangenen op Loevestein: Hugo de Groot, Rombout Hogerbeets en Erpenius. Deze glazen en een kast uit het eerste kwart der 17de eeuw met draaibaar achterschot, achter welk schot Hugo de Groot zich na zijn vlucht uit Loevestein in 1621 eenigen tijd schuil gehouden zou hebben, zijn afkomstig uit het op het poortje na afgebroken huis van Daetselaer op de Grootte Markt, waarheen de Groot in de boekenkist uit Loevestein gebracht werd.

J. HET DIACONIE-ARMHUIS.

Aan de Noordzijde van de Westwagenstraat, tusschen de Haarstraat en de Oude Lombardstraat, staat het Diaconie-Armhuis. Het werd hier in 1753 gesticht in een huis, dat den 8sten April 1752 met dat doel door Diakenen der Hervormde Kerk van Bernardus Specht gekocht was. Het was een dubbel huis, dat in 1826 zijn tegenwoordigen, later gecementen gevel kreeg. In 1823 werd achter het Armhuis een schoollokaal gebouwd, dat behalve als Diaconieschool tot 1857 als kosteloze Gemeenteschool dienst deed.

VIII. PARTICULIERE GEBOUWEN.

Van de particuliere gebouwen van Gorinchem verdienen uit oudheidkundig oogpunt diegene de aandacht, welke een bepaald type van topgevel vertegenwoordigen.

Uit de middeleeuwen is te Gorinchem alleen de hiervóór genoemde, uit het begin der 15de eeuw dateerende topgevel van het Agnietenklooster bewaard gebleven. Van het huizentype der middeleeuwen is overigens ook niet uit afbeeldingen eenig voorbeeld bekend.

Wellicht uit het tweede kwart der 16de eeuw dateerde de nu verdwenen topgevel, die blijkens een fotografie van 1875 stond in de Gasthuisstraat, vlak ten Oosten van het nog bestaande huis no. 7 en 9. Oltmans maakte van dien verdwenen gevel een tekening, die op het Rijksbureau voor Monumentenzorg berust (Afb. 17). De top van dezen gevel is nog ingedeeld door lisenen op soortgelijke wijze als de geveltop van het Agnietenklooster. In de de met driepassen gevulde korfbogen boven de vensters der eerste verdieping ziet men medaljons met koppen vervat, die met de medaljons onder die vensters de eenige Renaissance-motieven aan den gevel zijn. Nu behoefs het feit, dat het geheele bouwschema nog gotisch is op zichzelf geen bewijs te zijn, dat de gevel uit het tweede kwart der 16de eeuw dateert; zooals men namelijk aan de tusschen 1593 en 1615 gedateerde gevels te Woudrichem ziet, bepalen zich ook daar de Renaissance-motieven tot details. Het onderscheid tusschen dezen verdwenen gevel en de Woudrichemsche ligt echter in de nog zuiverder gotische vormgeving, die vooral aan den top met zijn overhoeks gemetselde trappen en zijn geheel doorlopende lisenen te zien is. Een dergelijken top vindt men aan geen enkel Hollandsch bouwwerk van na 1550 meer; overigens ziet men aan de hierna te noemen gevels van 1563 en 1566 hoe zich bijzonderlijk de Gorinchem het geveltype der Renaissance ontwikkeld heeft.

Laatstgenoemde gevels zijn de belangrijkste monumenten der Renaissance-bouwkunst in Gorinchem. Die van 1563 staat in de Burgstraat, no. 30 (oud B 633); die van 1566 behoort tot het bekende huis „Dit is in Bethlehem” (Gasthuisstraat 25, oud C 12). Eerstgenoemd huis is thans eigendom van de Vereeniging „Hendrik de Keyzer”, laatstgenoemd, in 1911 door Ad. Mulder gerestaureerd, bevat het museum van „Oud-Gorinchem”. De gevels zijn ook daarom zoo belangwekkend omdat zij in tegenstelling met de bovengenoemde Woudrichemsche en de daarmede in stijl overeenkomende ongedateerde Gorinchemsche, nog hunne toppen bezitten. Beide zullen zij nog uitvoeriger besproken worden bij de behandeling van de pastorie van Schel-luinen.

Van het huis Gasthuisstraat 25 zijn de volgende bijzonderheden van belang. In het jaar dat op den gevelsteen staat, 1566, was eigenaar Hessel van Est Willemsz. Bij dezen aan huis werden de kerksieraden van het Minrebroederklooster Bethlehem geborgen, toen de Geuzen in 1572 de stad naderden. De naamgeving van het huis staat dus wellicht in verband met de betrekkingen, die van Est reeds in 1566 met genoemd klooster kan hebben gehad; minder waarschijnlijk is het daarentegen, dat de gevelsteen in kwestie vóór 1572 aan het Minrebroederklooster was aangebracht.

De naam Bethlehem voor het huis Gasthuisstraat 25 komt nog niet in de 16de eeuw voor.

Wat Gorinchem overigens aan Renaissance-gevels bezit dateert op zijn vroegst nit het einde der 16de eeuw; ook van afbeeldingen zijn geen andere exemplaren bekend, die vroeger gedateerd zouden moeten worden. Van die latere Renaissance-gevels dan, die met de gedateerde Woudrichemsche vergeleken kunnen worden, zijn die van de huizen Hoogstraat no. 7 (oud A 3) en Gasthuisstraat no. 30 (oud D 522) de voornaamste, doch beide helaas ongedateerd. Zij vertegenwoordigen een na omstreeks 1590 traditioneel geworden Hollandsch type, dat ook verwant is met het Dordtsche; bij al hun schilderachtige kwaliteiten zijn het toch geen individueele scheppingen als de gevels van 1563 en 1566. Verwant is de wat bescheidenere gevel Gasthuisstraat nos. 7 en 9 (oud C 4). Alle uit het laatst der 16de of het begin der 17de eeuw daterende gevels te Gorinchem hebben, zooals gezegd, thans hun toppen verloren. Van zulk een top bestaat nog een tekening van Oltmans op het Rijksbureau voor Monumentenzorg (Afb. 18). Het is interessant dezen te vergelijken met dien op afb. 17.

In Gorinchem is thans geen gevel meer bewaard gebleven, die invloed van Hendrik de Keyzers stijl vertoont. Als zoodanig hebben kunnen gelden de voormalige huizen Oude Kalkhaven B 383, 384 en 385, die in 1911 gesloopt zijn.

De stijl Lodewijk XIV is het best vertegenwoordigd door twee gevels, wier onderpuien helaas geheel vernieuwd zijn: het huis Appeldijk no. 3 (oud B 210) van omstreeks 1725 en het huis Gasthuisstraat nos. 23—25 (Oud C 26—27) van 1727.

Alles bijeengenomen kan men zeggen dat te Gorinchem na de 16de eeuw geen bouwwerk meer gesticht is, dat uit een oogpunt van kunstgeschiedenis meer dan plaatselijk belang heeft.

IX. FRAGMENTEN, VARIA.

Een interessant bouwfragment is een sterk verweerd gebeeldhouwd steenen fries, dat eenmaal boven de pui van een gevel moet hebben gezeten en thans ingemetseld is op een muurtje achter het huis „Bethlehem”, in de Tinnegietersteeg. Het fries dat, hoewel smal, in hoog relief zeer rijk bewerkt is, geeft de voorstelling van een ruitergevecht. Op dit punt herinnert het aan een fries met een dergelijke voorstelling, dat behoort tot de bewaard gebleven fragmenten van het van 1556 daterende voormalige huis „De Keizer” te Utrecht, thans ondergebracht in het Centraal Museum dier stad. De rijke decoratieve stijl van het Gorinchemsche exemplaar getuigt van denzelfden geest als die van den gevel van „Bethlehem”; men kan dit fragment gevoelig in de jaren zestig der 16de eeuw dateeren.

Aan de Grootte Markt ziet men onder no. 23 een in 1928 van de verflaag ontdaan en van een nieuwe deur voorzien hardsteenen poortje, dat bekend staat als Hugo de Groot-poortje. De gang achter dit poortje wordt reeds in 1614 genoemd „Adriaen Daetselaers ganck”; door dit poortje heeft Hugo de Groot als metselaar verkleed het thans gesloopte huis van Daetselaer verlaten, nadat hij daarheen in de befaamde boekenkist uit Loevestein gebracht was. Het poortje vertoont zeer veel stijlovereenkomst met het hierna te noemen de Witt's-poortje te Woudrichem, dat 1611 gedateerd is. Voor voorwerpen uit het huis van Daetselaer zie hiervóór, bij de behandeling van het Burgerweeshuis.

Voor de gevelsteenen te Gorinchem zij verwezen naar de Voorloopige Lijst. Hier zij slechts genoemd die welke in 1549 aangebracht werd aan een huis aan de Revetsteeg om de plaats aan te duiden waar Willem van Arkel in 1417 sneuvelde.

Een aardige in den straatwand op den hoek van een steeg verwerkte pomp met jaartal 1607 bevindt zich in de tegen dat jaar aangelegde Pomp- of Tonteenstraat.

Over de Schuttersgracht bevindt zich bij de Kriekenstraat een brug, welke gesmede ijzeren leuning (stijl Lodewijk XVI?) in haar eenvoud zeer decoratief is.

X. HET MUSEUM VAN „OUD-GORINCHEM”.

Het in 1911 gerestaureerde huis „Dit is in Bethlehem” werd ingericht tot museum der Vereeniging „Oud-Gorinchem”. Van de in dit museum aanwezige voorwerpen die van monumenten van geschiedenis en kunst in de stad deel hebben uitgemaakt of op een andere wijze daarop betrekking hebben zijn verschillende in de hier voorafgaande bladzijden genoemd. Waar in Gorinchem zoovele dier monumenten verdwenen zijn biedt deze verzameling den oudheidkundige een welkome gelegenheid om zich te oriënteren.

III. DE PASTORIE DER NEDERLANDSCH HERVORMDE KERK TE SCHELLUINEN.

De pastorie der Nederlandsch Hervormde Kerk te Schelluinen (1) is volgens een nergens bevestigde overlevering gebouwd op een gedeelte der grondslagen van een huis „Schalluiner berg”, dat een jachtslot der heeren van Altena geweest zou zijn. Waarschijnlijk is alleen dat het tegenwoordige huis wat zijn oorsprong betreft ouder is dan de tijd, waarin de hierna te noemen Renaissance-deelen aan het gebouw aangebracht zijn; overigens is de bouwgeschiedenis van het geheel, ondanks de werkzaamheden die tijdens de laatste restauratie verricht zijn, niet volkomen duidelijk geworden. De verbouwing tót een buitenhuis in Renaissance-stijl heeft blijkens een alliantiewapen Snoeck-van Zevenbergen plaats gehad nadat uit eerstgenoemd geslacht Jan Snoeck Jansz. in 1533 in het huwelijk getreden was met Anna van Zevenbergen. Genoemde Jan Snoeck, die ook burgemeester van Gorinchem geweest is, stierf in 1585, zijn vrouw een jaar later. Waar geen ander huwelijk tusschen leden van beide families bekend is kan het wel niet anders, of de pastorie van Schelluinen dateert wat haar Renaissance-deelen betreft van tusschen 1533 en 1585. Geen enkel geschreven document stelt in staat het tijdstip van den bouw nader te bepalen; alleen kan men met vrij groote zekerheid zeggen dat dit tijdstip ligt vóór het begin van den Tachtigjarigen Oorlog in 1568, toen althans voor een twintigtal jaren de omstandigheden in de Nederlanden zoo ongunstig werden, dat er geen enkel niet-militair bouwwerk van eenig belang verrees en wel allermint op het onveilige platteland. Dat het gebouw na die eerste twintig jaren zou dateeren, gelijk gemeend wordt in het in de noot vermelde artikel van Dingemans, is, ook afgezien van het feit dat het alliantiewapen een lateren tijd van ontstaan schijnt uit te sluiten, niet aannemelijk, en wel niet alleen omdat de veronderstelling dat er het jaartal 1595 op aangebracht is onhoudbaar blijkt te zijn, maar ook omdat de stijl van het gebouw niet past bij de Nederlandsche Renaissance-bouwkunst van na de jaren tachtig der 16de eeuw.

Te Schelluinen ziet men de eerste schuchtere pogingen om het rolwerk, dat ook bij buitenarchitectuur oorspronkelijk als vullingsornament werd gebezigd — het vroegste voorbeeld in Noord-Nederland zijn de pilasters van den van 1547 dateerenden gevel van het voormalige Stadhuis te Utrecht — een tectonische functie te geven. Namelijk bevestigt men er als het ware door middel van rolwerkooren de medaljons met koppen — een motief, dat overigens in de Nederlandsche Renaissance-bouwkunst van na de jaren zestig der 16de eeuw niet meer voorkomt — aan de natuursteen cordonbanden, die op regelmatige afstanden het metselverband in baksteen onderbreken. Daarentegen is het rolwerk in de frontons boven eenige vensters nog geheel als vullingsornament gebruikt. Eerstgenoemd rolwerk vertoont vormen, die aan metalen beslag ontleend zijn; men ziet dit soort ornament ontstaan in de ornamentprenten der jaren vijftig van de 16de eeuw, maar nog nergens aan vóór 1560 dateerbare buitenarchitectuur. Op deze wijze is het ornament aan de pastorie van Schelluinen reeds gedateerd in de jaren zestig der eeuw, en dat nog wel zonder dat er men vergelijkingsmateriaal uit de naaste omgeving bij betrokken heeft.

Het vergelijkingsmateriaal uit die periode ligt voor de hand; het zijn de Gorinchemsche gevels von het huis Burgstraat 30 (1563) en van het huis „Bethlehem” (1566). Eerstgenoemde vertoont het rolwerk in zijn tectonische functie nog zeer bescheidenlijk toegepast aan de cartouchevormige gevelsteen, welke op tamelijk onorganische wijze boven vensters als vullingen van korfbogen gebezigd zijn. Zij herinneren in hun functie

(1) Zie over dit bouwwerk vooral W. J. Dingemans, De pastorie van Schelluinen en andere mededeelingen uit de omgeving van Gorinchem. Bulletin van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond, IIde serie V (1912), blz. 203.

aan de medaljons met koppen in de nog van gotische driepassen voorziene korfbogen, welke aan een onder de particuliere gebouwen behandelden, thans gesloopten gevel uit het tweede kwart der 16de eeuw in de Gasthuisstraat te Gorinchem te zien waren. Aan den gevel van 1563 zijn ook medaljons met koppen aangebracht, echter nog zonder omlijsting van rolwerk; daarentegen hebben aan den drie jaren jongeren gevel van „Bethlehem” de rolwerk-cartouches in de korfbogen ooren gekregen en omvat die boven het benedenste topvenster zelfs een medaljon, dat zeer verwant is aan de medaljons te Schelluinen. Overigens is aan „Bethlehem” de toepassing van rolwerk bij de architectonische vormgeving verder doorgevoerd dan aan de Schelluinsche pastorie; als louter vullingsornament met naturalistische motieven verbonden vindt men het niet meer. In verband hiermede is de pastorie van Schelluinen zeer waarschijnlijk iets ouder dan het in 1566 gebouwde huis „Bethlehem”; het staat stylistisch tusschen dit en het in 1563 gebouwde huis Burgstraat 30.

Hoewel door een zeer noodzakelijke restauratie uit de laatste jaren wat erg „nieuw” gemaakt behoort de pastorie van Schelluinen met de beide Gorinchemsche gevels tot het meest persoonlijke werk, dat van Nederlandsche bouwkunst uit de jaren zestig der 16de eeuw bewaard is gebleven. Dit werk in verband te brengen met den persoon van Cornelis Bloemaert, die in die jaren te Gorinchem gewoond heeft en Hendrik de Keyzers leermeester moet zijn geweest, is verleidelijk; echter bevestigt geen enkel document een vermoeden in deze richting. Overigens doen ook deze drie scheppingen het betreuren, dat na 1568 de Renaissance-bouwkunst op Nederlandschen bodem wel twintig jaar lang door oorlogsomstandigheden nooit in een bouwwerk van eenig belang belichaamd is kunnen worden.

IV. WOUDRICHEM.

I. GESCHIEDENIS.

Woudrichem wordt het eerst vermeld met den naam Uualricheshem in een waarschijnlijk omstreeks 900 door bisschop Radboud van Utrecht opgestelde goederenlijst zijner kerk. De eerstvolgende vermelding vindt men dan pas in een oorkonde van 9 April 1178, waarbij bisschop Godfried van Utrecht o.a. tienden te „Waldrichem” schenkt. Het stadje is dus in ieder geval ouder dan Gorinchem, welks naam het eerst in 1224 wordt vermeld. Echter vertoont het thans geen enkel spoor van zulk een hoogen ouderdom; van de nog bestaande en verdwenen bouwwerken is er geen enkel, dat zelfs in zijn oorspronkelijke stichting vroeger bekend is dan de late middeleeuwen.(1)

Woudrichem behoorde oudtijds tot de heerlijkheid Altena; als zoodanig was het evenals Zalt-Bommel een deel van de gouw Teisterbant. Toen de laatste heer uit het geslacht Altena, Dirk genaamd, in 1155 overleed, kwam de heerlijkheid aan zijn neef Willem van Hoorne, zoon van Margaretha, die erfdochter der Altena's was. Altena was een leen van de graven van Kleef totdat Willem III van Holland er in 1332 den grondeigendom van kocht; zoo werd Altena een Hollandsch leen. In 1450 verhiel Koning Frederik III Jacob II van Hoorne in den gravenstand. Toen graaf Jacob III van Hoorne in 1531 zonder nakomelingen gestorven was trad zijn broer en erfgenaam Jan van Hoorne, die proost te Luik was, uit den geestelijken stad en huwde hij Anna van Egmond, weduwe van Joseph de Montmorency, heer van Nivelles, enz. Toen Jan van Hoorne in 1540 kinderloos overleed kwam de graafschap aan zijn voorzoon Philippe de Montmorency, den bekenden graaf van Hoorne, die den 5den Juni 1568 na Alva's komst te Brussel onthoofd werd, samen met den graaf van Egmond. Tot eenige erfgename van zijn inmiddels verbeurd verklaarde goederen maakte hij zijn weduwe, Walburg van Neuenahr, die later hertrouwde met haar neef graaf Adolf van Neuenahr en Meurs. Een deel van genoemde goederen, waaronder de heerlijkheid Altena, werden na de Pacificatie van Gent (1576) aan Walburg teruggegeven. In 1589 ten tweeden male weduwe geworden droeg Walburg den 2den October 1590 „bevindende haer selven seer belast met schulden en dat hare goederen meestendeel by de vyanden waren aangeslagen en geconfisqueert”, hare rechten op de stad Woudrichem en het land van Altena voor 90.000 gulden aan de Staten van Holland over. Tot 1798 is het land van Altena met Woudrichem aan Holland gebleven. Nadat het onder de Bataafsche Republiek tot het Departement van den Dommel, tijdens het Koninkrijk Holland tot het Departement Maasland en onder de Fransche overheersching tot het Departement van de monden van den Rijn had behoord kwam het bij het herstel onzer staatkundige onafhankelijkheid weer aan Holland, om echter den 10den Februari 1815 aan de provincie Noord-Brabant te worden toegevoegd, waaraan het sedert is gebleven.

Van het stadje zelf zijn de lotgevallen die van belang zijn voor de geschiedenis van zijn monumenten de volgende.

Begin Maart 1405, omstreeks Vastenavond, besloten de Gorinchemers, die toen nog onder hun laatsten heer van Arkel, Jan XVI, stonden, om eenige hunner

(1) Over Woudrichems monumenten in het algemeen vindt men gegevens in de volgende werken. M.Z. Boxhorn, *Toneel ofte Beschryvinghe des lands ende steden van Hollandt ende West-Vrieslant*. Amsterdam 1634, blz. 299 (alwaar ook de hierna te noemen plattegrond der stad); *Tegenwoordige Staat der Vereenigde Nederlanden*, Deel VII (Vervolg de beschrijving van Holland, Amsterdam 1749) blz. 297—302; A. J. van der Aa, *Aardrijkskundig Woordenboek van Nederland*, Deel XII (Gorinchem 1849) blz. 631—641; J. L. G. Kingmans, *Oud-Woudrichem*, 3de duizendtal, Gorinchem z. j. (1929). Over de kerkelijke stichtingen te Woudrichem zie L. H. C. Schutjes, *Kerkelijke Geschiedenis van het bisdom 's-Hertogenbosch*, Deel V ('s-Hertogenbosch 1876, blz. 950—960; over graf-schriften in de kerk Mr. P. C. Bloys van Treslong Prins, *Genealogische en heraldische gedenkwaardigheden in en uit de kerken der provincie Noord-Brabant*, Deel II (Utrecht 1924), blz. 251—252.

medeburgers, die door graaf Willem VI van Holland te Woudrichem gevangen waren gezet, te ontzetten. Zij verrasten daartoe, als kooplieden verkleed, laatstgenoemde plaats, plunderden en verbrandden haar, bevrijdden hunne medeburgers en voerden met eenige gijzelaars een grooten buit naar Gorinchem terug. Dat de stad toen werkelijk in brand gestoken is blijkt uit het feit, dat kort na deze gebeurtenis de poorters der stad verklaarden dat zij door ongeval van brand hunne handvesten en andere oorkonden verloren hadden.

Den 13den November 1511 namen in den oorlog tusschen de Gelderschen en de Hollanders eerstgenoemden de stad bij verrassing in. Dadelijk ondernam graaf Hendrik van Nassau van Loevestein uit pogingen om de stad te hernemen, hetgeen hem echter pas na een lang beleg den 3den Maart 1512 gelukte.

Veel had Woudrichem in het begin van den Tachtigjarigen Oorlog te lijden. Het begon er mee dat, naar Hooft aan het slot van het zevende boek zijner Nederlandsche Historiën zegt, de Gorinchemers in 1573, na in 1572 de partij der Watergeuzen gekozen te hebben, ter belemmering van operaties van een eventueel uit de richting van Brabant opdagenden vijand niet alleen de voorsteden hunner eigen stad, maar ook Woudrichem verbrandden. Niettemin kreeg het zwak bevestigde stadje zijn bezetting, die echter op last van den Prins van Oranje bij uitersten nood de plaats mocht ontruimen en scheep mocht gaan op daartoe gereedliggende vaartuigen. Toen nu in 1574 de door Requesens met een troepenmacht naar Woudrichem gezonden „Chiappin Vitelli” (Chiappini Vitellio) van de Maaszijde de plaats beschoten en haar driemaal bestormd had trok de bezetting van vijf vendelen met achterlating van een honderdtal dooden af.

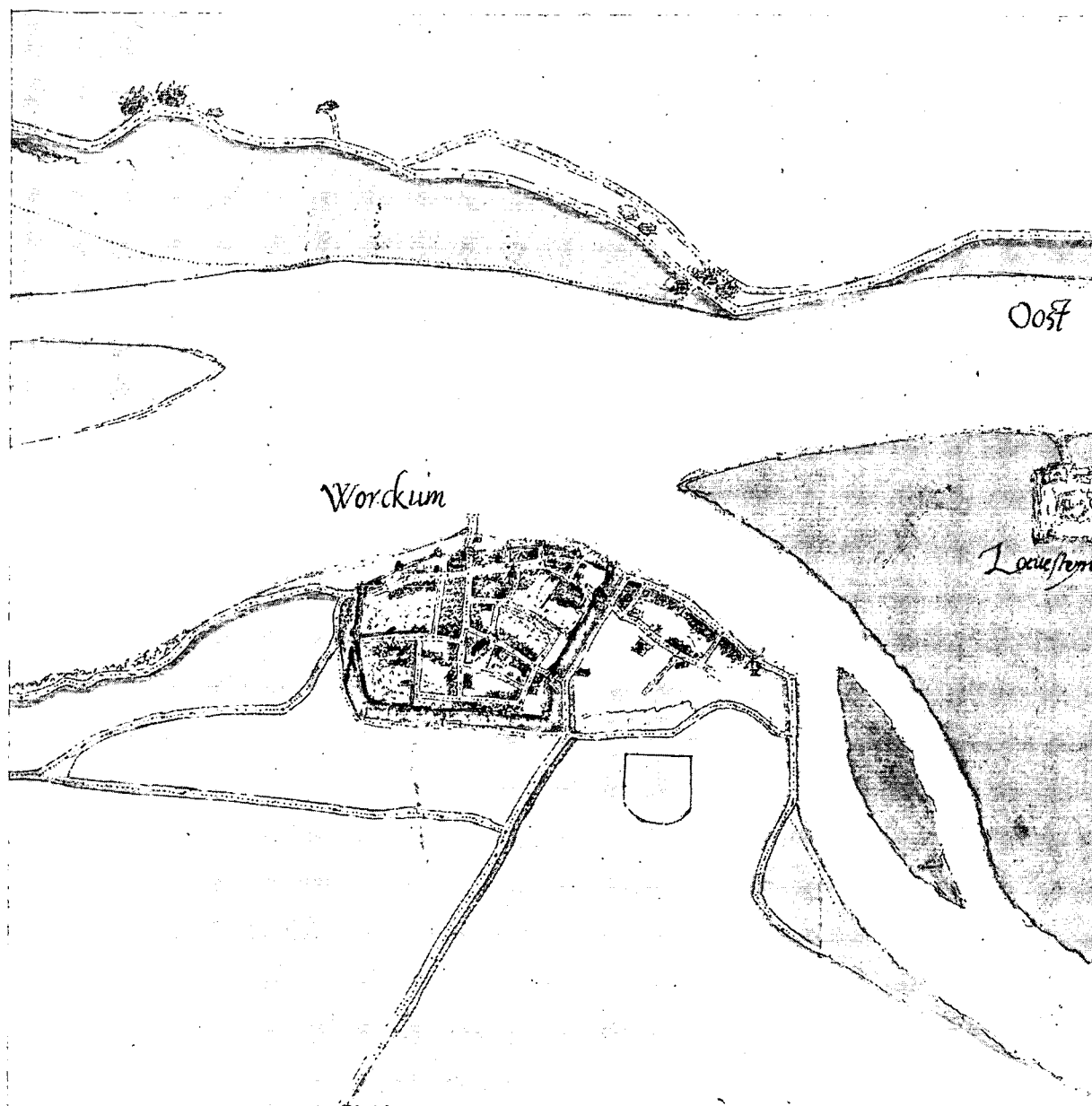
Eenigen tijd nadien moet Woudrichem weer in handen van 's Prinsen troepen gekomen zijn, getuige het plan om wellicht in verband met de versterking van het nabijgelegen Gorinchem, het voor 10.000 gulden van vestingwerken te voorzien. In 1589 en 1599 zijn er vergeefsche pogingen van Spaansche zijde gedaan om door verrassing de stad terug te winnen.

Of de Franschen in 1673 schade aan Woudrichem hebben toegebracht, is niet bekend. Ook van 21 Januari 1795 tot 15 December 1813 hielden zij de stad bezet. Na hun vertrek op laatstgenoemden datum is van Woudrichem uit het nog door de Franschen bezette Gorinchem tot 20 Februari met artillerievuur bestookt, waarbij dan op Woudrichem teruggeschoten werd en aanmerkelijke schade werd aangericht. Ook heeft het stadje in die twee wintermaanden veel geleden doordat het een overmatig groote bezetting had en bij gebrek aan brandstof veel van huizen en meubels afkomstig houtwerk opgestookt is geworden.

In oorlogstijd heeft Woudrichem dus mede door de nabijheid van het grootere en op den van den landsvijand afgekeerden oever gelegen Gorinchem meer een passieve dan een actieve rol gespeeld. Blijkens het verhaal van de verrassing der stad door de Gorinchemers in 1405 was in dat jaar de riviertol nog te Woudrichem gevestigd; in 1425 was deze echter reeds naar Gorinchem verplaatst, gelijk hiervóór vermeld is bij de behandeling van het Tolhuis in die stad. Zoo heeft Gorinchem Woudrichem geheel overvleugeld; laatstgenoemd geeft nog heden ten dage een veel armoediger indruk dan eerstgenoemd, wat weliswaar zijn schilderachtigheid niet benadeelt.

II. DE VESTINGWERKEN.

Volgens Boxhorn is Woudrichem pas in 1460 ommuurd. Het verhaal van de verrassing der stad door de Gorinchemers in 1405, waarbij eerst nog de tollenaar overrompeld moest worden, doet echter met recht vermoeden dat reeds toen de stad ommuurd was en van poorten voorzien. De middeleeuwsche bevestiging der stad zonder bolwerken of rondeelen — het bericht dat er zulke in 1460 aangelegd zouden

Afb. 1. Plattegrond van Woudrichem met Loevestein, door Jacob van Deventer (tegen 1560).

zijn is als anachronisme zeker onjuist) — vindt men afgebeeld op den plattegrond der stad, welke tegen 1560 door van Deventer samen met dien van Gorinchem op één kaart geteekend werd (Afb. 1). Vergelijkt men dien plattegrond met een uit de 19de eeuw in de Gemeente-atlas van Kuyper, dan valt dadelijk op dat de plaatselijke toestand in en om de stad aanmerkelijk veranderd is, in het bijzonder dat zich binnen de tegenwoordige vestingwallen een gebied bevindt dat iets kleiner is dan dat binnen de middeleeuwsche muren. Men is geneigd te zoeken naar een plattegrond, die wellicht voor deze verandering een nadere verklaring zou kunnen geven en vindt dien bij Boxhorn, die oogenschijnlijk zeer nauwkeurig is. Waar echter het beloop der straten binnen de stad op den plattegrond van van Deventer en op dien bij Kuyper tamelijk

wel met elkaar overeenkomen blijkt bij Boxhorn alles genormaliseerd weergegeven te zijn met rechte, vrijwel haaks op elkaar staande straten in een vrijwel vierkanten en ten opzichte van de van Noord naar Zuid loopende as symmetrischen aanleg van de vesting. Zulk een toestand, het is duidelijk, kan nooit bestaan hebben; men noteert ondertusschen dat Boxhorn buiten de kerk het gebouw met toren (later Hoftoren genoemd) aan het Noordoostelijk uiteinde van de Molenstraat als Stadhuis aanduidt maar geen andere openbare gebouwen als zoodanig aangeeft, ook niet het reeds bij van Deventer geteekende en nu nog aanwezige tegenwoordige Stadhuis. De Waterpoort vertoont geen bovenbouw; deze is bij het bestaande bouwwerk trouwens van jongeren datum dan de onderbouw.

Op het carton van den plattegrond, door van Deventer vervaardigd, ziet men vier als zoodanig door het woord „porta” aangeduide stadspoorten en één poort, niet met dien naam aangeduid maar wel aangegeven. Thans bestaat van deze poorten alleen nog de Waterpoort aan de Merwede, een vierkant, torenachtig bouwwerk met een spietorentje op den Noordoostelijken hoek. De onderbouw is van groote baksteen en opgetrokken en dateert vermoedelijk uit de 15de eeuw; boven de poortopening zijn aan de waterzijde drie spitsbogige nissen uitgespaard, die wellicht eenmaal beelden bevatten. De bovenbouw is blijkens het formaat en de gele kleur der gebruikte baksteen van jongeren datum; hij ontbreekt dan ook op den plattegrond der stad bij Boxhorn. De andere op den plattegrond van van Deventer aangeduide poorten zijn er een aan de Westzijde, aan het uiteinde van de Molenstraat, en twee, op het carton zelfs drie, aan de Oostzijde, namelijk een aan het uiteinde van de Hoogstraat, een aan het uiteinde van de Landpoortstraat (ongetwijfeld dus Landpoort geheeten) en daartusschen een, alleen op het carton aangegeven, aan het uiteinde van den Visschersdijk, terplaatse van de Loevestijnsche poort in de latere omwalling. Buiten de poort aan het uiteinde van de Hoogstraat bevond zich in van Deventers tijd een tamelijk dicht bebouwde voorstad, die zich langs de Maas uitstrekte.

Nu bevindt zich in de kaartenverzameling van het Algemeen Rijksarchief te 's Gravenhage onder no. 3212 een 30 October 1586 gedateerde memorie van den hiervóór als ontwerper der Gorinchemsche vestingwerken genoemden Adriaan Anthonisz. Als bijlagen zijn daaraan bevestigd kaarten der vestingwerken van Woudrichem en Tiel. Uit de memorie blijkt, dat men op genoemd tijdstip al eenigen tijd bezig was met het opnieuw bevestigen van eerstgenoemde plaats. Er is sprake van een beer (in de vestinggracht) waar eertijds de Landpoort stond, welke beer daar niet gelegd was op de plaats die daarvoor „bij zijne Excellencie hooger memorien” was aangegeven. Bedoeld is ongetwijfeld, dat de in Juli 1584 vermoorde Prins Willem van Oranje aanwijzingen had gegeven hoe Woudrichem bevestigd moest worden; dat moet dus geweest zijn nog vóór dat op 11 Augustus van laatstgenoemd jaar het eerste accoord tusschen de Staten van Holland en Gorinchem aangaande de versterking dier stad werd gesloten.

De bijgevoegde plattegrond van Woudrichem geeft binnen de vestingwerken alleen de als ruïne geteekende kerk aan, als poorten de Waterpoort aan de rivierzijde, de Oosterpoort (blijkbaar dezelfde als de ook genoemde Brugpoort) aan het Oostelijk uiteinde van de Hoogstraat en de Westerpoort aan het Westelijk uiteinde van de Molenstraat. Men ziet den beer op de plaats van de voormalige Landpoort. Buiten de vestinggracht ziet men aan de Oostzijde met stippellijnen buitenwerken aangegeven op de plaats waar van Deventer nog de voorstad teekent. Overigens geeft Adriaan Anthonisz. van voorgenomen werken aan het Zuidelijk en Westelijk front der vesting alleen met een stippellijn aan hoe hij zich blijkbaar een buitengracht denkt, tusschen welke en de oorspronkelijke gracht dan langgerekte eilandjes gespaard zouden worden. Ook het versterkte hoofd buiten de Waterpoort en de haven bij de Noord-

westelijke punt der stad, beide bij Boxhorn te zien. teekent Adriaan Anthonisz niet; wel hebben op zijn plattegrond de bolwerken op de vier hoeken der stad ten naaste bij denzelfden vorm als die bij Boxhorn. Bij Boxhorn ziet men het geheele rivierfront der vesting onmiddellijk aan de rivier sluiten; Adriaan Anthonisz. teekent daar nog een strook land met een steiger en een haventje buiten de Waterpoort.

Uit de memorie van Adriaan Anthonisz. blijkt ondertusschen dat in October 1586 de vestingwerken der stad zelf nagenoeg voltooid waren. Men was nog bezig met het verhoogen van het bolwerk bij de Brugpoort (dus waarschijnlijk het Noordoostelijke der stad) en met het maken van het tot bescherming van de haven dienende halve bolwerk ten Westen van het hoofd buiten de Waterpoort. Even binnen de vleugels van het Noordelijke vestingfront sloten namelijk zulke halve bolwerken aan tegen de groote hoekbolwerken; uit de memorie blijkt nu ook, dat de strook land langs de rivier ten Westen van het hoofd het terrein van de haven was. Overigens diende er volgens Adriaan Anthonisz. nog een ravelijn gemaakt te worden vóór de Brugpoort, waarschijnlijk dus het werk dat hij op zijn plattegrond met stippellijnen aangaf. Dit werk zou nog 4000 gulden kosten; overigens zouden de vestingwerken in het aanstaande seizoen, dus in 1587 gereed komen.

Bij Boxhorn is de Brugpoort afgebeeld met een bovenbouw met dakkoepeltje; omdat zij in vorm overeen schijnt te komen met de voormalige (nieuwe) Kanselpoort en de Dalempoort te Gorinchem is het niet onwaarschijnlijk dat zij ongeveer tegelijk met deze door Adriaan Anthonisz. ontworpen is. Overigens ziet men bij Boxhorn dat de brug over de vestinggracht vóór de Brugpoort tot dam is gemaakt en dat de beer ter plaatse van de vroegere Landpoort is verdwenen. Dit is dus blijkbaar geschied naar den wensch, dien genoemde vestingbouwkundige in zijn memorie uitte.

Uit het feit dat het bovenbedoelde ravelijn vóór de Brugpoort nog niet voorkomt op den plattegrond bij Boxhorn moet men opmaken, dat dit niet is uitgevoerd. Van hetgeen Adriaan Anthonisz. buiten het Zuidelijk vestingfront met stippellijnen aangeeft is bij Boxhorn ook niets te zien, daarentegen wel een nieuwe poort aan het Zuidelijk uiteinde van de Kerkstraat (de Koepoort) en daarbuiten een ravelijn. Evenmin is bij Boxhorn iets te zien van hetgeen Adriaan Anthonisz. buiten het Westelijk vestingfront met stippellijnen aangeeft; alleen is daar dan de Westerpoort vervallen en op die plaats een beer in de vestinggracht gelegd. De halve bolwerken binnen de vleugels van het Noordelijk vestingfront zijn zoo misteekend, dat het er uit ziet alsof de hoekbolwerken aldaar zwaluwstaartvormig zijn. De haven is bij Boxhorn duidelijk aangegeven buiten den Noordwestelijken hoek van de vesting; het hoofd buiten de Waterpoort is nu eveneens versterkt terwijl de Merwede overigens vlak langs den Noordelijken stadsmuur stroomt. Uit alles kan men opmaken, dat Woudrichems vestingwerken tusschen 1586 en 1634 opnieuw ter hand genomen zijn; om een of andere reden is de Westerpoort buiten gebruik gesteld en de Koepoort met haar ravelijn nieuw gemaakt. Deze Koepoort is bij Boxhorn afgebeeld als een hoog en tamelijk breed gebouw met een dakkoepeltje.

Na Boxhorns tijd heeft men dan blijkens den plattegrond in den atlas van Kuyper toch werken buiten het Oostelijk vestingfront gemaakt die echter reeds daarom een anderen vorm kregen dan de oorspronkelijk bedoelde omdat de Maas toen veel dichter langs de Oostzijde der stad, ter plaatse van de door van Deventer aangegeven voorstad is komen te stroomen. Daarom zal ook de Brugpoort hebben moeten vervallen en meer Zuidwaarts, aan het Oostelijk uiteinde van den Visschersdijk, de Loevesteinsche poort moeten zijn gemaakt. Ook heeft de Merwede voortdurend meer land aan [de Noordzijde der stad weggespoeld, zoodat daarom de Noordelijke hoekbolwerken hun oorspronkelijken vorm niet hebben kunnen behouden. De haven was reeds verdwenen ten tijde dat zij in 1749 in den Tegenwoordigen Staat werd genoemd; vermeld wordt dat ouden van dagen zich toen nog resten van die haven

Afb. 2. Voormalige Hoftoren te Woudrichem, gezien uit het. Z.
Teekening van J. F. Oltmans.

Oostzijde is de Hoogstraat ingekort tot op de lijn van het steegje ten Oosten van het huizenblokje ten Oosten van het Stadhuis. Aan de Zuidzijde is de Kerkstraat ingekort over de helft haren lengte, die zij nog bezuiden de kerk had; aan de Westzijde heeft de Molenstraat ruim een derde van haar lengte verloren. Dit alles wijst er op, dat bij de vernieuwing van Woudrichem als vesting toch niet verwacht werd, dat het oude stadje zelf zijn oude aanzien zou terugkrijgen. Bor vermeldt overigens dat ten tijde van de mislukte verrassing der stad in 1599 deze slechts door „Huysluyden en Waertgelders” bezet was, „die slappe wacht hielden”. Woudrichem werd toen blijkbaar niet als een gewichtige vesting beschouwd; het is dat ook nooit geworden. De Tegenwoordige Staat vermeldt in 1749, dat de gouverneur van Heusden tevens die van Woudrichem was, welke plaats slechts een Compagnie Invalides als bezetting had. Bij het bombardement van Gorinchem in 1813—1814 is Woudrichem gebruikt als artilleriestelling; men beschouwde het toen al meer als een schans dan als een vesting.

III. HET VOORMALIGE KASTEEL.

Reeds op den plattegrond van van Deventer is van een kasteel geen spoor te vinden. Schutjes echter vermeldt in 1876 dat zich in het Westelijk deel der stad een oud slot bevond, dat reeds in het einder der 13de eeuw genoemd wordt. Van dat slot zou volgens hem in het begin der 19de eeuw resten te vinden geweest zijn onder de benaming van „het slotje”, en in zijn tijd het terrein daarvan als boomgaard gediend hebben. Het feit, dat de stad in 1284—1286 de plaats was waar tusschen de afgezanten van den hertog van Brabant en van de graven van Gelder en Holland werd onderhandeld, doet vermoeden dat daar een voor de onderhandelingen geschikt huis gestaan heeft. Dan wordt van Jacoba van Beieren bericht, dat zij den 13den Februari

konden herinneren. Een der afbeeldingen in den Tegenwoordigen Staat vertoont nog de buitenpoort in het hoofd buiten de Waterpoort, welke buitenpoort in 1898 gesloopt is.

De stad zelve, die bij het maken der nieuwe vestingwerken in de jaren tachtig der 16de eeuw waarschijnlijk nog geheel in puin lag, is bij het uitvoeren dier werken in haar omvang besnoeid aan alle zijden behalve aan de Noordzijde, waar dan ook de oude Waterpoort is blijven staan. Men ziet dat wanneer men den toestand uit van Deventers tijd met den huidige vergelijkt, waarbij dan een kaartje op den binnenkant van den omslag van het in de noot genoemde werkje van Kingmans van dienst kan zijn. Aan de

1419 samen met haar gemaal Jan van Brabant te Woudrichem een verdrag sloot met haar oom, den Luikschen bisschop Jan van Beieren, en wel op het kasteel, dat zij daar bezat. Als gravin van Holland had Jacoba namelijk de heerlijkheid Altena als leen.

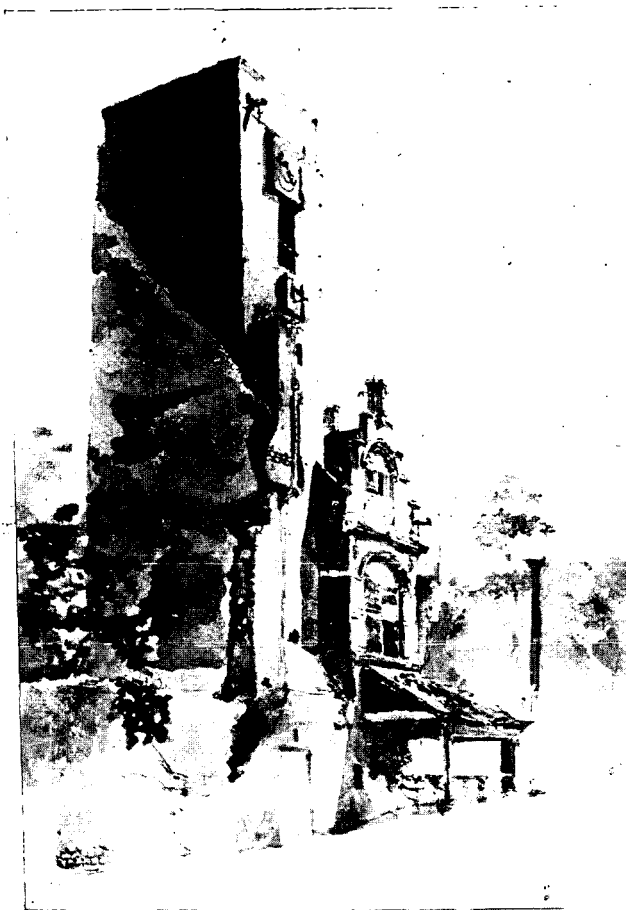
Van de verdere lotgevallen van het kasteel weet men zeer weinig. Alleen wordt vermeld, dat een geschil tusschen den graaf van Hoorne en de stad Gorinchem den 15den Augustus 1567 te Woudrichem werd beslecht o. a. met de bepaling, dat indien de graaf goed vond zijn huis te Woudrichem van nieuws te timmeren, de stad Gorinchem aan hem leveren zou 100.000 goede „IJsselsche dubbele steenen” of 100 hoed kalk naar 's graven verkiezing. Daar echter de graaf kort daarna te Brussel gevangen werd genomen en zijn leven op het schavot eindigde is van een herbouwen van het huis te Woudrichem nooit meer iets gekomen.

De hierna te noemen voormalige Hoftoren heeft waarschijnlijk niets met een kasteel te Woudrichem te maken gehad.

IV. BURGERLIJKE OPENBARE GEBOUWEN.

A. HET STADHUIS.

Aan het eind van het breede gedeelte van de Hoogstraat staat het Stadhuis op een plaats, waar reeds op den plattegrond van van Deventer een bijzonder gebouw aangegeven staat. De voorgevel van dit Stadhuis is weinige jaren vóór dat de beschrijving der stad bij van der Aa (1849) verscheen „smakeloos gemoderniseerd”; slechts een gevelsteen met 1592, een dubbele trap met twee wapenschilddragende leeuwen en overwelfde kelders in den onderbouw herinneren aan den vroegeren toestand. Mogelijk is dus dit gebouw, na in 1573 met de stad verbrand te zijn geworden, althans in 1592 als Stadhuis herrezen. Het kan echter ook waar zijn, dat het pas in lateren tijd zijn tegenwoordige bestemming kreeg, toen namelijk het hierna te noemen, aan den z.g. Hoftoren grenzende gebouw, dat nog op den plattegrond bij Boxhorn, dus na den herbouw der stad, als Stadhuis aangegeven is, gesloopt was. Mogelijk is ook dat bij Boxhorn ten onrechte het gebouw aan dien hierna te bespreken Hoftoren als Stadhuis staat aangegeven. In den Tegenwoordigen Staat wordt vermeldt, dat er „volgens eene oude aftekening der Stad” een vierkant torentje nog in het begin der 17de eeuw op het stadhuis stond, welk torentje echter in 1749 reeds „buiten geheugen van menschen” verdwenen was. Het is niet uitgesloten, dat met die „aftekening” de plattegrond bij Boxhorn bedoeld is, waarop echter niet het tegenwoordige Stadhuis, maar een naast den Hoftoren staand gebouw als zoodanig is aangegeven.

Afb. 3. Voormalige Hoftoren te Woudrichem, gezien uit het Z. W. Teekening van J. F. Oltmans.

B. DE VOORMALIGE ZOOGENAAMDE HOFTOREN.

Op den Noordoostelijken hoek van de Molenstraat, vlak bij de Waterpoort, stond de zoogenaamde Hoftoren, die in 1852 werd gesloopt (Afb. 2 en 3). Deze toren was vierkant, zonder eenige versiering, plat afgedekt en voorzien zoowel van een uurwerk met wijzerplaten als van een zonnewijzer. Tegen den oostkant van dezen toren stond de hierna te noemen Vischmarkt; blijkens een der twee teekeningen van Oltmans vertoonde de toren aan de Westzijde een moet, die er op wees dat hier eertijds een tamelijk hoog gebouw aansloot. Van dezen toren weet men, dat zijn wijzerborden in 1608 voor 26 gulden geschilderd en verguld werden, waarbij het afhalen en weder aanbrengen dier borden 2 gulden 15 stuivers kostte. Ook werden toen de trappen van dien toren schoongemaakt. In 1613 werd het uurwerk op den toren gerepareerd. Den 14den Juli 1807 geschiedde de aanbesteding „wegens het repareeren en vernieuwen van eenige werken aan den kleinen toren”, waarmede ook wel deze toren bedoeld zal zijn. Dat werk werd toen aangenomen voor f 379, waarvoor dan ook twee nieuwe wijzerborden en een bord voor den zonnewijzer geleverd moesten worden. Nadat van Gemeentewege een commissie benoemd was om een onderzoek naar den toestand van den toren te doen en deze gerapporteerd had dat geen onmiddellijk gevaar voor instorting bestond, besloot de Gemeenteraad niettemin den 28sten Mei 1852 tot slooping van dat bouwwerk. De afbraak bracht f 245 op; de klok werd later verkocht voor f 207, terwijl het uurwerk voor f 150 werd overgedaan aan de kerkvoogden der Nederlandsch Hervormde Gemeente te Dussen, waar het nog in den kerktoren aanwezig is. Op de plaats van den Hoftoren en de eveneens gesloopte Vischmarkt verrees het woonhuis dat er nu nog staat.

Wat was de Hoftoren oorspronkelijk? De naam gaf aanleiding te veronderstellen dat hij tot een hof of kasteel gehoord heeft; het is echter ook mogelijk dat die veronderstelling den naam heeft doen ontstaan. Anderen meenen, dat de toren deel uitgemaakt heeft van het hierna te noemen klooster der Kruisbroeders; voor een kerktoren is het echter een zeer ongewoon geval, dat hij blijkens de hierboven genoemde moet aan de Oostzijde van een gebouw heeft gestaan. Waar op den plattegrond van van Deventer nog op de plaats van den Hoftoren een vrij omvangrijk gebouw staat aangegeven kan men veronderstellen, dat dit het Stadhuis was van vóór de verbranding der stad in 1573, na welke verbranding dan alleen de toren — in vorm niet ongelijk aan dien van het voormalige Stadhuis van Gorinchem — hersteld zou zijn. Wellicht hoorde tot dat oude Woudrichemsche Stadhuis ook het huis Westelijk van dat, op welks plaats eertijds de Hoftoren stond. Bedoeld huis is blijkens het formaat van zijn baksteen en nog middeleeuwsch, zij het dan ook dat het na den brand met door korfbogen gedekte vensters in den stijl van omstreeks 1600 voorzien is geworden. Een oude, in 1903 gemaakte foto van het Rijksbureau van Monumentenzorg doet dit huis nog zien met een hoogen trapgevel aan de Westelijke zijkant; thans is die gevel van zijn top beroofd en het daar aan sluitende dak verlaagd.

De klok van den Hoftoren werd geluid bij het doen van huwelijksafkondingen en bijzondere gelegenheden. Aan den toren bevond zich het officieele aanplakbord der stad.

C. DE VOORMALIGE VISCHMARKT.

Aan de Oostzijde tegen den Hoftoren stond een blijkens zijn stijl van omstreeks 1600 dateerend huisje met topgevels aan Oost- en Zuidzijde, om welk huisje een op kolommen rustend afdak liep. Dit gebouwtje was de Vischmarkt, welke als instelling het eerste genoemd wordt in een handvest van den graaf van Hoorne van 18 December 1476. Het vischrecht der stad werd reeds bepaald in een oorkonde van 3 Juni 1362.

V. KERKELIJKE GEBOUWEN.

A. DE KERK.

De kerk van Woudrichem was aan St. Maarten gewijd en hoorde vóór de Hervorming aan de proostdij van St. Salvator te Utrecht. Of Siutbertus, een der metgezellen van Willibrord, werkelijk de stichter van de eerste kerk te Woudrichem was is twijfelachtig, omdat diens heiligenleven een in Holland gemaakte vervalsching uit de 14de of 15de eeuw blijkt te zijn.

Tijdens de oorlogen met de Gelderschen in het begin der 16de eeuw brandde de kerk af, waarna zij ook met hulp van in Holland ingezameld geld herbouwd werd. Op een schetsmatige afbeelding der stad van omstreeks 1550 (1) ziet men den kerktoren nog zonder spits.

Met de stad moet de kerk in 1573 andermaal afgebrand zijn, waarbij ook de toren zijn hooge spits verloor. Op den hiervóór genoemden plattegrond der vestingwerken, welke in 1586 door Adriaan Anthonisz. geteekend is, ziet men de kerk nog als een ruïne aangegeven. Bij het weder opbouwen der stad verleenden de Gecommitteerde Raden voor den herbouw der kerk een subsidie van f 1500 en tevens toestemming tot het voor datzelfde doel houden van een collecte in de Hollandsche steden. De geheele opbrengst dier collecte was 3892 gulden, 7 stuivers en 12 penningen. Alleen de stad Delft had reeds f 1020 opgebracht. Een der trekbalken in het schip der kerk draagt het jaartal 1621, zoodat toen de herbouw althans ten naaste bij voltooid moet geweest zijn. Toen de kerk een ruïne was en tijdens den herbouw is er kerk gehouden in het hierna te noemen Gasthuis.

Den 1sten September 1717 verloor de toren bij een storm andermaal zijn spits, die lager was dan de oorspronkelijke van vóór 1573 en waarschijnlijk dateerde van na 1634. Immers is op den plattegrond bij Boxhorn ter plaatse nog alleen een klein huisje, wellicht een militaire uitkijkpost, te zien. In 1717 dan veroorzaakte het vallend gevaarte schade aan het dak der kerk. Wederom kreeg de kerk voor herstelling der schade eenige honderden guldens subsidie; de spits is echter nooit herbouwd, doch door een plat dak vervangen.

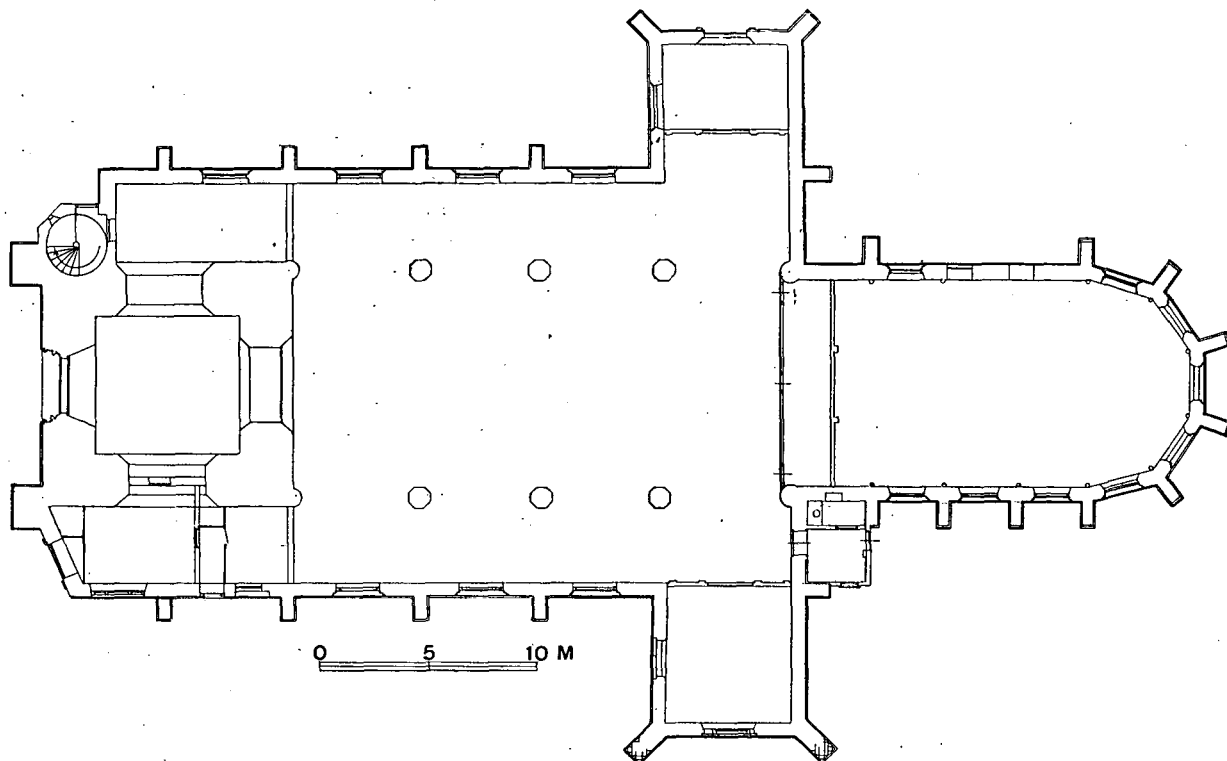
In 1841 werd de kerk voor meer dan de helft op Rijkskosten „hersteld”, waarbij echter de geheele oude inventaris werd opgeruimd. Het voormalige koor dient sedert dien als bergplaats.

In 1922 werd met subsidie van het Rijk en van de Synode der Nederlandsch Hervormde Kerk een nieuwe bekapping aangebracht, waarbij de 80 jaar vroeger aangebrachte zoldering van stuc verviel en het vlakke houten tongewelf boven den middenbeuk weer zichtbaar werd.

Sedert een jaar is men nu bezig met het herstellen van den toren, waarvan reeds in 1849 bij Van der Aa gezegd werd dat hij zeer bouwvallig was. Wederom heeft het Rijk een zeer aanzienlijke bijdrage voor deze herstelling gegeven, welke echter, mede omdat de toren ook oorspronkelijk niet zoo deugdelijk van constructie was, van zeer ingrijpenden aard zal moeten zijn wil men niet binnen afzienbaren tijd voor de noodzakelijkheid staan opnieuw herstellingen te verrichten. Dat zuinigheid de wijsheid bedriegen kan bewees de treurige toestand, waarin het ettelijke malen opgelapte bouwwerk bij het begin der restauratie aangetroffen werd.

Van de bouwgeschiedenis vóór de 16de eeuw bezitten wij geen enkel document; daarbij zal althans de romp van het gebouw bij den brand van 1573 ook de meeste details verloren hebben, waarnaar men het volgens den stijl nader had kunnen dateeren. De plattegrond (Afb. 4) doet vermoeden dat het gebouw nooit op overwelling in steen berekend is geweest; de middenbeuk is daarvoor te breed in verhouding tot de zwaarte

(1) Afgebeeld bij C. H. Peters, De Nederlandsche Stedenbouw, Leiden, z. j., blz. 76.

Afb. 4. Plattegrond der Nederlandsch Hervormde Kerk te Woudrichem.

der zijbeukmuren. De zijbeuken loopten in Westelijke richting aan weerszijden van den toren door, ook al zijn zij thans, evenals de portaalruimte onder den toren, van de kerkruimte door wanden afgesloten. Vooral aan de Noordzijde ziet men duidelijk dat zijbeuk en toren niet tegelijkertijd opgetrokken zijn; men ziet namelijk dat de Westelijke muur van eerstgenoemde tegen den daar aansluitenden traptoren is aangebouwd. Het feit, dat die traptoren in den Westelijken steunbeer van den Noordelijken torengewel is ingebouwd — en niet, zooals bij den toren van Gorinchem, in den Oostelijken steunbeer, wat voor het silhouet van den vrijstaanden torenhoek bevorderlijker is — wijst er op, dat bij den torenbouw al dadelijk gerekend is op zijbeuken aan weerszijden daarvan (zooals bij den toren van Zalt-Bommel). De aesthetisch onbevredigende toestand van de Westelijke uiteinden der zijbeuken ten opzichte van den toren is wellicht grootendeels toe te schrijven aan den herbouw uit het begin der 17de eeuw. Meerdere conclusies omtrent den oorspronkelijken toestand van die bouwdeelen zal men eerst kunnen maken, wanneer bij voortgezette restauratie van den toren het metselwerk ter plaatse nader zal zijn onderzocht.

Wat de dateering van het geheel betreft, de ingewikkelde, doch louter om het decoratieve effect bewerkstelligde geleding van de overhoeks gestelde steunberen van het transept doet veronderstellen, dat men hier reeds met werk uit de 16de eeuw te doen heeft. Dan ook is de door de geheele lagen doorlopende afwisseling van baksteen en natuursteen aan den toren een motief, dat nauwelijks ouder dan de 16de eeuw kan zijn. Men vindt dit motief juist aan den onderbouw, namelijk aan de steunberen.

Tijdens den bouw van den toren is men van plan veranderd, en wel toen het werk gevorderd was tot aan de lijn van de bovenkanten der lessenaarsdaken van de zijbeuken. Tusschen de steunberen worden de torenmuren er opeens veel dunner dan blijkens de constructie van den onderbouw oorspronkelijk bedoeld kan zijn; dan gaan de

aan de torenhoeken paarsgewijs loodrecht op elkaar staande steunberen over in enkele, overhoeks gestelde. Het is die overgang die met een voor de 16de-eeuwsche gotiek in Noord-Nederland kenmerkende zorgeloosheid bewerkstelligd is; men ziet aan den Zuidwestelijken torenhoek, dat de overhoeks gestelde steunbeer aan zijn Zuidoostelijken kant even uitspringt buiten het bovenvlak van den daaronder loodrecht op den Zuidelijken torengewel staanden. Men kan den bovenbouw van die toren nu ook dateeren aan de veelvuldig daaraan voorkomende medaljons met koppen, medaljons zooals er in ons land aan buitenarchitectuur nergens bekend zijn vóór de jaren dertig der 16de eeuw. Aan dien bovenbouw voorkomende boogfriezen zijn gevuld met kleine schelpvormige tympanen, gelijk die ook gezeten moeten hebben aan het voormalige poortje van het kerkje „In Abrahams Schoot” te Gorinchem. Overigens is de geleding der overhoeks gestelde steunberen te vergelijken met die aan het Noordelijk transept der kerk; het is daarom niet onwaarschijnlijk dat kerk en toren gelijktijdig begonnen zijn, waarbij dan de onderbouw van den toren het eerst opgetrokken is.

Van den inventaris van vóór de Hervorming zal waarschijnlijk reeds bij den brand van 1573 weinig over zijn gebleven; die van het begin der 17de eeuw is in 1841 uit de kerk verwijderd.

Vóór de hervorming bezat de kerk volgens bescheiden eener kerkvisitatie van 1571 twaalf altaren, waarvan alleen gewijd waren die van Jodocus, Eligius, Job en Onze Lieve Vrouwe (laatstgenoemd van het visschersgild). Verder waren er altaren van Catharina, Anna, Jacobus, Barbara, het Heilige Kruis, het Sacrament, O. L. V. van Smarte, en O. L. V. in het Grootte Koor (in een afzonderlijk kapelletje). Van der Aa noemt nog het St. Maartensaltaar, dat dan wellicht het hoofdaltaar geweest is. Van dit alles is geen spoor meer te vinden.

In 1490 schonk Maximiliaan van Oostenrijk 50 Vlaamsche ponden van 40 grooten aan de kerkmeesters van Workum — bedoeld zal zijn deze stad en niet de Friesche — teneinde daarmede een gebrandschilderd venster te bekostigen. Natuurlijk is ook hier niets meer van over.

Het tegenwoordige orgel, van 1680 dateerende, heeft een kast met buitengewoon mooi snijwerk; het is uit de Kloosterkerk van 's Gravenhage afkomstig, waaraan het door den stadhouder Willem III was geschonken. Het werd in 1865 door de kerk van Woudrichem gekocht en in 1908 inwendig geheel vernieuwd.

B. HET VOORMALIGE BAGIJNHOF.

Aan een Bagijnhof te Woudrichem herinnert alleen de naam Begijnestraat. Deze straat loopt ten Zuiden van de Molenstraat evenwijdig aan deze; een spoor van een Bagijnhof is echter noch ter plaatse, noch in geschreven bronnen bekend, terwijl ook op den plattegrond van van Deventer niets van dien aard is aangegeven. Het door van Deventer op zijn carton met „Sorores” aangeduide gebouw ten Zuiden van die straat is het hierna te noemen Dominicanessenklooster.

C. HET VOORMALIGE DOMINICANESSENKLOOSTER.

Den 7den April 1458 schonken Aernt van Heerler en zijn echtgenoot Alit aan de zusters te Woudrichem een huis en hof in de Achterstraat, o. a. onder voorwaarde, dat die zusters den regel van St. Dominicus zouden aannemen (1). Er bestond

(1) Zie over dit klooster Jacobus Brouwer O. P., *Chronicon conventus Buscoducensis ordinis Praedicatorum et Historia monasterii Worcumensis*. Bewerkt door G. A. Meijer O.P. Uitg. Prov. Genootsch. van Kunsten en Wetenschappen in Noordbrabant (1908).

dus waarschijnlijk reeds vóór dat jaar een congregatie van nonnen te Woudrichem. Het klooster stond in den Zuidwestelijken hoek der stad, op een rechthoekig, door een sloot van het omliggende stadsdeel afgescheiden terrein. Aldus vindt men het aangeduid met den naam „Sorores”, op het carton van den plattegrond van van Deventer. Bij de verrassing der stad door de Gelderschen op 13 November 1511 heeft het klooster geleden; immers blijkt uit een aflaatbrief van 10 Januari 1517, dat het door den vijand verbrande en deels geplunderde klooster hersteld moest worden. In 1546 is het klooster nogmaals afgebrand; dientengevolge gaven Schepenen van Woudrichem den 6den Januari 1547 aanbevelingsbrieven tot het inzamelen van aalmoezen ten behoeve van het afgebrande convent. Uit een kwitantie van 15 October 1530 blijkt dat het klooster 30 Rijsche guldens had gekregen voor het maken van een gebrandschilderd glas in de nieuwe kloosterkerk.

Toen de stad in 1573 verbrand werd moet ook het Dominicanessenklooster weer verwoest zijn; in 1578 waren de zusters te 's Hertogenbosch, waar zij nog in 1584 ten getale van negen vertoefden. Van het klooster is thans geen spoor meer over.

D. HET VOORMALIGE KLOOSTER DER KRUISBROEDERS.

In 1474 werd te Woudrichem het klooster der Kruisbroeders gesticht, welk klooster volgens een niet te controleeren bericht oorspronkelijk buiten de stad „in Galylea prope Woudrichem” zou zijn gevestigd. Ook weet men niet of het klooster soms identiek is met het in 1471 vermelde Regulierenklooster in die stad. Aangezien de andere op den plattegrond van van Deventer aangegeven gebouwen binnen de stad te identificeren zijn kan het wel niet anders of het klooster der Kruisbroeders heeft bestaan ten Zuiden van het Oostelijk uiteinde van de Hoogstraat.

De Kruisbroeders te Woudrichem kregen den 15den Februari 1572 verlof zich in 's Hertogenbosch te vestigen; nadat in 1573 hun klooster met de stad verbrand was, werd hun toegestaan de kloostergoederen te Woudrichem aan de Bossche Kruisbroeders over te dragen.

E. DE ROOMSCH-KATHOLIEKE KERK.

In 1836 werd te Woudrichem een R.K. parochie opgericht, waarbij dienst gehouden werd in een kamer van het huis van mevrouw Macaine, weduwe Machen. Den 20sten Maart 1838 werd de eerste steen gelegd van het tegenwoordige kerkje aan den Visschersdijk, dat den 5den September daaraanvolgende in gebruik genomen werd. Thans wordt de parochie Woudrichem van Gorinchem uit bediend.

VI. HET GASTHUIS.

Volgens bescheiden eener kerkvisitatie van 1571 bestond er toen te Woudrichem een Gasthuis, waarin drie behoeftigen verpleegd werden. In het gasthuis hielden de Hervormden hunne godsdienstoefeningen, totdat omstreeks 1621 de kerk weer in bruikbaren staat was gebracht.

Dit Gasthuis zal gestaan hebben bij de Gasthuissteeg, nu Schoolstraatje genaamd, en wel op den Noordwestelijken hoek aan de Hoogstraat, waar volgens den plattegrond van van Deventer een gebouw stond. Thans is daar niets meer van het oude gebouw te vinden.

VII. PARTICULIERE GEBOUWEN.

A. HET DE WITT'S-POORTJE.

Ten Zuidwesten van het Stadhuis staat aan de Hoogstraat een hardsteenen poortje met jaartal 1611 en een alliantiewapen. Men noemt het het de Witt's-poortje

en brengt het alliantiewapen in verband met de Dordtsche familie De Witt, wier wapen er echter anders uitziet. De identiteit van dit alliantiewapen is nog niet vastgesteld; opvallend is alleen, dat Johan de Witt, burgemeester van Woudrichem en voorzaat van den Raadpensionaris, juist in 1611 huwde met Adriana van Hedikhuizen.

Wellicht zijn de wapens op het poortje door een lateren eigenaar opgebracht; men zou zich daarvan kunnen overtuigen door voorzichtige verwijdering van den verflaag van het poortje, een bewerking die, gezien het resultaat bij het Hugo de Groot-poortje te Gorinchem, alleszins loonend zou zijn. Met genoemd poortje vertoont het Woudrichemsche veel overeenkomst; het ongedateerde Gorinchemsche is daarmee naar den stijl te dateeren.

B. ANDERE PARTICULIERE GEBOUWEN.

Behalve het reeds met den Hoftoren genoemde huis in de Molenstraat (A 71 en 72), dat, hoewel in de 17de eeuw hersteld, toch nog muren heeft uit de middeleeuwen, dateeren alle particuliere gebouwen te Woudrichem van na den brand van 1573. Alle oude huizen vertoonen zoo ongeveer eenzelfde stijl; verschillende der mooiste exemplaren zijn gedateerd, zoodat men hun bouwtijd kan stellen tusschen 1590 en 1620. Van latere gevels draagt er een (A 3) het jaartal 1708.

Bedoelde laat-16d- en vroeg-17d-eeuwsche huizen kenmerken zich alle door een bijzonder fijne en schilderachtige toepassing van baksteenmozaïek. Overigens is het type aan het z.g. Dordtsche zeer verwant. Geen enkele der Woudrichemsche gevels heeft een complete top. De oudste gedateerde gevel, die van het Stadhuis (1592), is, zooals gezegd, geheel verknoeid. In leeftijd volgt dan een viertal naast elkander staande huizen aan de Zuidzijde van de Hoogstraat: „In den vergulden Helm” (A 328, gevelsteen 1601), „Int Hert” (A 329, gevelsteen 1601), „In den gulden Engel” (A 330—331, gevelsteen 1593) en „In den Salamander” (A 332, gevelsteen 1606). Dit is het mooiste rijtje huizen in Woudrichem; er zijn maar weinige plaatsen in ons land waar men uit zulk een vroegen tijd vier exemplaren van deze kwaliteit bijeenvindt. Ook zeer mooi is een rijtje aan de overzijde van de Hoogstraat, namelijk A 48 (gevelsteen 1615), A 49 (met een gevelsteen waarop een arend) en A 50 (met steen waarop versje en 1608). Andere huizen van het type der bovengenoemde, hoewel meerendeels eenvoudiger, zijn aan de Zuidzijde van de straat A 335 en aan de Noordzijde A 24 en A 25.

Een opmerkelijken gevelsteen met een rijschaaf, een dissel en het jaartal 1605 heeft het gepleisterde topgeveltje A 19 aan de Noordzijde van de Hoogstraat.

Het laat-18d-eeuwsch gebouwtje aan de Zuidzijde van de Hoogstraat (A 344) dat thans als kantoor van den Rijksontvanger dienst doet, is wellicht de door van der Aa bedoelde kazerne.

V. LOEVESTEIN

Over den hoogen ouderdom van Loevestein als bewoonde en versterkte plaats bestaan gissingen, doch geen enkele positieve aanwijzing. Het kasteel wordt pas in de 14de eeuw genoemd; tevoren vindt men de plaats niet in bronnen vermeld. Hoe oudtijds de rivierenloop was op het punt waar thans Maas en Waal samenvloeien is een vraag, die zeker niet in de eerste plaats met hulp van schriftelijke gegevens kan worden beantwoord. Voor het verkrijgen van meerdere gegevens zou het noodig zijn dat men het betrokken terrein ook wat zijn hoogteligging betreft nauwkeurig in kaart gebracht, grondboringen verrichtte en ten slotte op plaatsen, waar men resten van oude bewoning zou kunnen verwachten, opgravingen ondernam. Dat althans andere methoden om achter de oudste geschiedenis van Loevestein te komen weinig uitkomst hebben gegeven bewijst de litteratuur dienaangaande. (1)

In de 14de eeuw dan behoorde het kasteel evenals Woudrichem tot de heerlijkheid Altena. In 1397 werd bij een beleg waarschijnlijk de Noordelijke hoektoren van den voorburch tot instorting gebracht; daarbij is dan ook een deel van den aangrenzenden muur vernield.

In tegenstelling met wat wel eens gedacht wordt heeft Loevestein in 1570 weinig geleden bij de verrassing door Herman de Ruyter en het daarop volgende beleg door de Spanjaarden. Hierbij toch kon de zwakke bezetting der Geuzen slechts betrekkelijk kort weerstand bieden tegen overmachtige troepen onder Spaansche aanvoering. Herman de Ruyter stierf den heldendood door wapengeweld; met het in brand steken van door hem uitgestrooid buskruit bracht hij zijn vijanden wel brandwonden toe, echter zonder het kasteel in de lucht te laten vliegen. Ook latere bekende geschiedkundige voorvallen hebben het kasteel geen veranderingen doen ondergaan; aan de gevangenschap van Belgische officieren, die met den Tiendaagschen Veldtocht krijgsgevangenen waren gemaakt, herinnert een tweetal wandschilderingen zonder kunstwaarde in de zaal boven de ridderzaal.

Het slot bestond oudtijds uit den nu nog vrijwel intacten hoofdburcht en een Oostelijk daarvan liggenden voorburcht, die thans op den in de 17de eeuw opnieuw hooger opgetrokken Zuidoostelijke hoektoren na gesloopt is. De omwalling van het geheel, waardoor Loevestein een fort werd, dateert van omstreeks 1576; nog steeds is dat geheel een aan het Rijk behoorend militair werk, waarvan echter het hoofdgebouw als monument van geschiedenis en kunst gaandeweg gerestaureerd wordt. Hierbij worden in het bijzonder de deels vermolmde balklagen vernieuwd en de pleisterlagen van de wanden afgenomen. Bij laatstgenoemd werk komen dan sporen van dichtgemetselde deuropeningen te voorschijn; het blijkt nu, dat zich in de dikte der naar de binnenplaats gekeerde muren van de twee torens van den hoofdburcht trappen bevonden hebben. Waarschijnlijk zal men nog zulk een trap ontdekken tusschen de bovenste verdiepingen van den Zuidelijken toren (den z.g. Maastoren). Behalve de groote vertrekken, die men aanwijst als de gevangenissen van verschillende beroemde personen, bevat het gebouw de z.g. ridderzaal, aan welker Noordelijken wand in 1928 een altaarnis

(1) Hoe het Westelijke punt van den Bommelerwaard, waarop Loevestein staat, van de 13de eeuw af tot de 19de eeuw toe van vorm veranderd zou kunnen zijn demonstreert, hoofdzakelijk met gegevens uit geschreven bronnen, W. van Dam van Brakel in zijn werkje *De oorsprong van Loevestein en Monnikenland* (Gorinchem 1856). Hoe onvruchtbaar voortgezet onderzoek in deze is zonder behoorlijke kennis van den bodem bewijst de polemiek tusschen J. C. W. Quack en F. N. M. Eyck van Zuylichem, gevoerd in den Gelderschen Volksalmanak voor de jaren 1869, 1870, 1871, 1872, 1874 en 1876. De litteratuur over Loevestein vindt men zeer goed bijeengesteld in de door de vereeniging „Gelre” uitgegeven *Bibliografie van Gelderland van Gouda Quint*. Een opsomming der geschiedkundige gebeurtenissen, die op Loevestein plaats hebben gehad (zonder bijkans ooit betrekking te hebben op lotgevallen van het monument zelf) geeft het populair gestelde boekje van P. J. Verlee, *Loevestein onze Staatsgevangenis*, 7de druk, Gorinchem 1929.

is ontdekt, die tevens door een gat met luik verbinding geeft met het ten Noorden daarvan gelegen vertrek. In de nis vindt men twee fresco's, een Kruisiging en een Heilige Katharina, waarvan laatstgenoemde het best bewaard is gebleven en naar den stijl te oordeelen uit de eerste helft der 15de eeuw dateeren moet. Onder de trap is naast de ridderzaal een folterkamer; boven aan die trap bevindt zich nog een cel met steenen brits, waarin de ter dood veroordeelden moeten gebracht zijn. In den Noordelijken toren (den z.g. Waaltoren) is het onderste vertrek tot Nederlandsch Hervormde kerk ingericht; nog predikt daar eens per jaar de predikant van Poederoyen voor zijn gemeente. Een kastje in den muur bevat het Avondmaalszilver. In het vertrek ten Noorden van de ridderzaal zijn boven de schouw aangebracht de wapens van Albrecht van Saksen-Meissen en van Philips den Schoonen. Deze wapens, die in 1853 opnieuw gevonden zijn, moeten zijn aangebracht tusschen 1494, het jaar waarin laatstgenoemde de regeering aanvaardde, en 1500, het sterfjaar van eerstgenoemde. In den tusschen beide torens loopenden Oostelijken afsluitingsmuur van de binneplaats staat de ingangspoortoren, waarvan het bovenste gedeelte in het laatste kwart der 18de eeuw herbouwd is. Het klokje van het in dien toren geplaatste uurwerk is in 1784 door Andreas van den Gheyn gegoten.

VI. ZALT-BOMMEL.

I. INLEIDING.

Zalt-Bommel is ten opzichte van Gorinchem een oudere stad, waarin wat meer monumenten van geschiedenis en kunst bewaard zijn gebleven, zij het ook dat deze, met uitzondering van de Grootte Kerk, minder aanzienlijk zijn dan die te Gorinchem, omdat Zalt-Bommel ook een kleinere stad is. Zalt-Bommel is minder gemoderniseerd, heeft, hoewel er vele der oude huizen verdwenen zijn, nog veel van zijn oude karakter bewaard, wat wel ten deele toe te schrijven is aan het feit dat het al in de laatste drie eeuwen een minder bloeiende plaats is geweest dan Gorinchem.

Met de plaatselijke geschiedschrijving is het hier veel slechter gesteld dan te Gorinchem. Terwijl voor die stad Kemp in de 17de en van Zomeren in de 18de eeuw in hunne werken monumenten van burger trots gesticht hebben, was Zalt-Bommel in die eeuwen een te zeer ingeslapen stadje dan dat het een schrijver bezielen kon iets over den eerwaardigen ouderdom der bestaande en verdwenen gebouwen en instellingen te boek te stellen. De locale trots der 17de en 18de eeuw had niet den sterken romantischen inslag van die der 19de en 20ste; de belangstelling richtte zich toen nog meer naar wat er van de dingen geworden was dan naar wat zij eens geweest waren. De oude stedebeschrijvers gaven over het algemeen meer van zelfgenoegzaamheid blijk dan van een levendig verlangen naar een schoon verleden. Onder hen is een romantisch aangelegd man als Kemp een voor het tweede kwart der 17de eeuw — hij schreef omstreeks 1630 — typeerende uitzondering, die vooral opvalt wanneer men na zijn werk dat van van Zomeren — het Hollandsche klassicisme in zijn wat burgerlijke nuchterheid — leest.

Geen roemruchtig geslacht als dat der Arkels heeft een Bommelschen Kemp kunnen inspireeren; de romantiek van het stadje ligt in zijn gebouwen zelf meer dan in zijn geschiedenis. Wel hebben de blokkade der stad in 1574¹⁾ en het beleg in 1599²⁾ hunne beschrijvers gevonden; de historici met oudheidkundige belangstelling voor de middeleeuwen komen echter pas in de 19de eeuw, gelijk voor Bommel de predikanten en latere hoogleeraren N. C. Kist en J. G. R. Acquoy.

Echter: vóór dat deze verdienstelijke mannen hun belangstelling voor deze stad hebben kunnen betoonen, geschiedde er tengevolge van volkomen verdwijning der belangstelling voor het grijs verleden iets onherstelbaars: men ruimde van Gemeentewege het oud-archief op. De middeleeuwsche charters der stad, die op het raadhuis berust moeten hebben, zijn thans alle zoek; slechts nu en dan wordt nog een stuk van vóór 1600 „opgevischt”, zooals het necrologium van het kapittel, thans in bewerking voor uitgave, en een stadsrekening van 1543—1544. Wat er nog aan gemeentelijk oud-archief is overgebleven wordt thans op het Rijksarchief in Gelderland geordend en beschreven. Te Zalt-Bommel zelf is bewaard gebleven het cartularium van het Gasthuis, dat voor de topografische kennis over de middeleeuwen verscheidene gegevens bevat; hetzelfde kan gezegd worden van het door de Fremery uitgegeven cartularium de abdij Mariënweerd, waarin vele Bommelsche schepenbrieven te vinden zijn. De oorkonden van vóór de 14de eeuw, waarin Zalt-Bommel genoemd wordt, vindt men bijeen in Sloets Oorkondenboek van Gelderland.

De geschied- en oudheidkundige litteratuur over Zalt-Bommel getuigt van ernstige pogingen om het verlies van het oude stadsarchief eenigszins goed te maken door publicatie der alsnog gevonden gegevens. Waar Zalt-Bommel een Geldersche stad is levert het den geschied- en oudheidkundigen veel gemak doordat die litte-

(1) Dr. H. F. M. Huybers en J. Kleynjens S. J., De blokkade van Zalt-Bommel. Werken uitgegeven door Gelre, no. 16. Arnhem 1925. (2) H. Beckering Vinckers. Het beleg van Bommel in 1599. Gelre XII, blz. 383.

ratuur op voorbeeldige wijze bijeenvermeld is in de bibliografie van Gouda Quint, welke in de Werken van „Gelre” verschenen is en in supplementen wordt bijgehouden.

Wat de algemeene litteratuur over de Bommelsche monumenten van geschiedenis en kunst betreft, de Voorloopige Lijst daarvan is te vinden in die van de provincie Gelderland, in 1917 verschenen. Daarenboven kan binnen afzienbaren tijd van de hand van den heer F. A. J. Vermeulen de officieele Geïllustreerde Beschrijving der monumenten van de geheele Bommelerwaard (dus zoowel van Zalt-Bommel als van het slot Loevestein) tegemoet worden gezien. De hier volgende beschrijving is mede met het oog daarop ingesteld op zaken, die niet op het programma van de officieele Geïllustreerde Beschrijvingen staan, in de eerste plaats dus op de geschiedenis en de beschrijving van verdwenen monumenten (1).

II. ONTWIKKELING DER STAD IN DE MIDDELEEUWEN.

Zalt-Bommel is gebouwd op een plaats waar eertijds de Waal zich in verschillende takken moet hebben gesplitst, daarbij eilandjes (weerden) zal hebben gevormd. De verschillende Rijnarmen, die nog gedurende het eerste duizendtal jaren onzer jaartelling onbedijkt door ons land heen stroomden, voerden zand en slib met zich mede. Daardoor ontstonden telkens nieuwe verlandingen, welke onophoudelijk wijziging brachten in het beloop van den stroom, maar dan ook aan weerszijden van deze zandige en zavelige strooken land deden ontstaan, die beter dan het omliggende drassige terrein voor bewoning geschikt waren. Mede omdat de rivieren de eenige natuurlijke verkeerswegen waren ontstonden dus in de Rijndelta de eerste vestigingen langs de oevers der groote rivierarmen. Sedert kort heeft men nu ook kunnen vaststellen, dat deze op het vaste oeverland der rivieren gestichte vestigingen door de bewoners tegen overstroming werden beschermd door ophooping van het terrein; zoo ontstonden dus ook in dit deel van ons land waarschijnlijk reeds voor de komst der Romeinen terpen. De Romeinen hebben op deze terpen hunne grensvestingen gebouwd en waarschijnlijk tevens van de aanwezigheid van strooken vaste grond langs de rivieroevers gebruik gemaakt, door er hunne heirwegen op aan te leggen. Men zal zich wel moeten voorstellen, dat ook deze wegen op een kunstmatig opgehoogden ondergrond zijn aangelegd; de eerste dijken dus dienden voor het verkeer, niet als waterkeeringen.

De tijd van de eerste stichting van Zalt-Bommel is onbekend; in een oorkonde van 12 Augustus 850 vindt men voor het eerst vermeld goederen „in Bomala”. Maar dan schenkt blijkens een oorkonde van 11 April 999 keizer Otto III aan de Utrechtsche kerk o.a. het rechtsgebied over de „villa Bomele” in de gouw Teisterbant, met den tol, de munt en de gruit. Een plaats waar een riviertol stond, munt geslagen werd en bieraccijns werd geheven moet wel van eenige beteekenis zijn geweest; in een oorkonde van 1104 bevestigt keizer Hendrik IV ook het tarief van den Rijntol te Koblentz, die o.a. van schepen „de Boumela” geheven werd. In 1196 wordt Bommel voor het eerst als oppidum vermeld; een niet nader te controleren kroniekbericht vermeldt dan nog, dat graaf Otto II van Gelre in 1227 aan die plaats stadsrecht verleende. Een lijst van tienden van geestelijke inkomsten uit de jaren 1276—1281 bevat de oudst bekende vermelding van een „ecclesia de Bomle”, die onder de proostdij van Tiel stond. Uit dat jaar 1276 is dan ook de oudste bekende schepen-

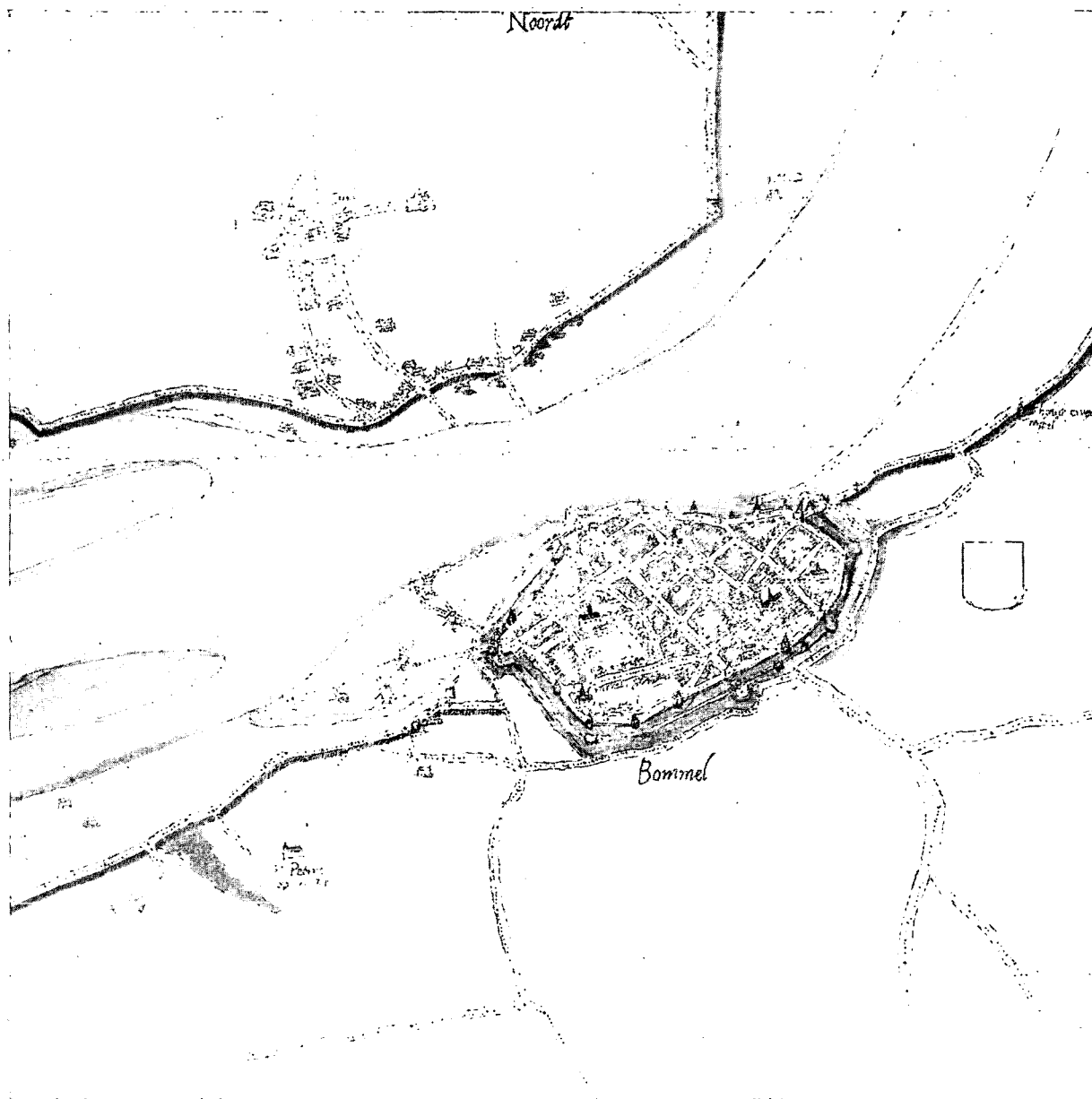
(1) Bij het samenstellen van dit artikel heb ik velerlei voordeel gehad van de groote welwillendheid van den heer H. Beckering Vinckers te Zalt-Bommel, die mij desgevraagd op menig punt inlichtingen heeft verstrekt, waarvoor het hier de plaats is hem hartelijk dank te zeggen. Waar de algemeen oriënteerende litteratuur over Zalt-Bommel nog zoo veel te wenschen laat, is zijn (niet in den handel verkrijgbaar) boekje met den tekst der rede, uitgesproken ter gelegenheid van de heropening van de Oudheidkamer in 1925, mij van groot nut geweest.

brief van het „opidum” Bommel, dat in 1286 voor het eerst als een versterkte plaats wordt vermeld. In een schepenbrief van 25 Maart 1299 vindt men de plaats het eerst als „Sautbomel” vermeld; deze nieuwe benaming, die ongetwijfeld haar aanzijn te danken heeft aan den zouthandel, zal in gebruik gekomen zijn om de plaats te onderscheiden van het inmiddels opgekomen Maasbommel. In 1303 werd de kerk te Zalt-Bommel, die tevoren slechts door één priester werd bediend, tot kapittelkerk verheven. In 1315 verleende graaf Reinaud van Gelre opnieuw stadsrecht aan die plaats en wel waarschijnlijk omdat koning Hendrik in 1310 op den Rijksdag te Spiers alle vrijheden en voorrechten had herroepen, die door den graaf van Gelre of zijn voorvaderen zonder toestemming van keizer of koning verleend waren. Met 's konings toestemming konden die vrijheden en voorrechten nu opnieuw worden verleend. Zoo is Bommel tusschen 1310 en 1315 weer een „villa” geweest.

Bij de verleenng van stadsrechten in laatstgenoemd jaar vindt men de volgende bepaling „Op dat onse borgeren voirschreven onse Stat des to gevuechliker stercken ind bemueren mogen, soe geven wij hen oerloff oeren gemeynte to verdeylen, des fuegen dat de selve gemeynte by raede Johans van Apeltern en Gijsberts van Haeften onsen leven getrouwen ind de Schepenen der voirschreven Stadt tusschen den rijcken ind den schemelen borgen aldæ nae advenant, na dat sy guet vynden sullen, verdeylt worden; ind wat van de voirschreven gemeynte de voirschreven stadt komt, dat de selve tot vestenisse onser voirschreven stadt aengelecht werde”. Zoo moest dan de opbrengst van de verkoopng der gemeene weiden, heden nog de Bommelsche Weiden genaamd, dienen tot het bouwen van stadsmuren, die dan wellicht het beloop zullen gehad hebben dergenen, welke men nog ziet op den platten grond van Jacob van Deventer van omstreeks 1560. (Afb. 1.) Hoewel nog aanmerkelijk versterkt, is de stad sindsdien niet meer uitgelegd geworden en ook thans nog binnen de oude veste gebouwd.

Bchalve van de kerk vindt men vóór de 14de eeuw van geen bouwwerk te Zalt-Bommel melding gemaakt; van genoemde kerk dateert thans het oudste gedeelte uit de 14de eeuw. Als overblijfselen uit vroegere eeuwen zijn in de Bommelerwaard alleen eenige voorwerpen uit Romeinschen en Frankischen tijd bekend, welke er op wijzen, dat toen reeds deze streek bewoond geweest moet zijn. Uit de benaming Burchwal, die men in een oorkonde van 1408 vindt voor een stuk land ten Zuiden van de stad, tusschen de gasfabriek en het R.K. kerkhof, zou men kunnen afleiden, dat zich daar één vesting, mogelijk nog een Romeinsche, bevonden zal hebben. Meerdere zekerheid kan men hieromtrent slechts verkrijgen, wanneer men ten eerste in Zalt-Bommel en naaste omgeving waterpassingen verricht en daarnaar een kaart teekent met hoogtelijnen voor een terreinpeilverschil van 25 c.M., vervolgens boringen verricht naar welke uitkomsten men het juiste beloop van verlande rivierarmen zou kunnen vaststellen, ten slotte op verschillende plaatsen, die daarvoor blijkens de verkregen gegevens bijzonderlijk in aanmerking komen, stelselmatige opgravingen onderneemt om te zoeken naar eenig spoor van terpvorming en naar dateerbare culturresten. Waar de stad ook in haar oudste gedeelte niet zeer dicht bebouwd is heeft men veel kans om een onomwoeld stuk grond te vinden, waar sporen van terpvorming eventueel nog duidelijk te zien zouden zijn.

Tot in de 19de eeuw liep de Zuidelijke Waaldijk door de stad en wel van de Oenselsche poort langs Heksenwal, Bloemendaal, Gasthuisstraat, Markt en Gamerschestraat. Of deze dijk eerst aangelegd is als waterkeering, dus dan ongetwijfeld na de 10de eeuw, of wel reeds eerder bestond als Romeinsche heirweg, is niet uit te maken zonder de gegevens, die alleen door een opgraving verschaft kunnen worden. Het stadsdeel ten Noorden van dezen dijk vormde dus een uiterwaard, totdat in de 19de eeuw de omwalling der stad tusschen Oenselsche en Gamersche poort tot een dijk werd verzaard. Dwars op den oorspronkelijken dijk loopt in het Oostelijk deel der stad

Afb. 1. Plattegrond van Zalt-Bommel door Jacob van Deventer (tegen 1560).

de Kerkstraat vrijwel precies in de lijn der beide zijportalen van de Grote Kerk. Deze straat was althans vóór de 14de eeuw de hoofdstraat der stad, die toen slechts het Oostelijk deel der tegenwoordige moet hebben ingenomen.

De grens tusschen het oude Oostelijke en het nieuwere Westelijke deel der stad heeft waarschijnlijk geloopt tusschen de tegenwoordige Strikstraat en de Boschstraat, evenwijdig aan deze beide. Eerstgenoemde straat ontleende haar naam misschien aan een „strickwere” of borstwering, die hier de Oostelijk daarvan gelegen stad tegen het water en wellicht ook tegen een van het Westen komenden vijand moest beschermen. Nog heden ten dage geldt voor Bommelaars het oude, Oostelijke deel der stad als het deftigste.

Verschillende Bommelsche straatnamen hebben historische waarde. De Heilige-Geeststraat, zoo geheeten naar het verderop te noemen Heilige-Geesthuis, heette vroeger Volrestraat. Deze naam wijst er op, dat te Zalt-Bommel oudtijds lakens geweven werd; inderdaad vindt men dan ook dit laken, „kersey” genaamd, vermeld in een 15d-eeuwsch Düsseldorfsch accijnsboek naast het Amsterdamsche, Leidsche en Engelsche. De Oliemolenstraat, later Oliestraat, tenslotte Molenstraat geheeten, ontleende haar naam aan een oliemolen; later vond men zulk een molen aan het einde van de Nonnenstraat. De Karstraat zal zijn naam gekregen hebben van de karren, die daar tijdens de markt neergezet werden. Andere straatnamen herinneren aan oude Bommelsche geslachten, zooals de Maesstraat (oudtijds Vermosensteghe geheeten), de Aert Robberstraat, de Koninckstraat, de de-Ruyterstraat (vroeger Jan Haeckenstraat geheeten) de de Kommerstraat (naar het geslacht Cumhaer). De stad heeft zich in haar oudsten omvang Noordwaarts wellicht slechts tot den dijk, dus tot de tegenwoordige Gasthuisstraat uitgestrekt. De plaats van het driehoekige huizenblok ten Noorden van laatstgenoemde en ten Oosten van de Steigerstraat behoorde dan eertijds tot het gebied van de haven. Zeker is dat die haven oorspronkelijk tusschen de Oenselsche poort en de Steigerpoort lag en dat behalve deze beide ook de later verdwenen, maar in de stadsrekening van 1543—1544 nog genoemde Maaspoort aan het einde der Maasstraat tot die haven toegang gaf. In het laatst van de 16de eeuw werd de haven meer stroomafwaarts tegen het nieuwe Westelijke deel der stad verlegd; toen verloor de Oenselsche poort haar belang als havenpoort, verdween de Maaspoort en werd ook de Steigerpoort tijdens het beleg van 1599 dichtgemetseld.

De Waterpoort, gelegen in de nieuwere, van Noord naar Zuid door de Boschstraat loopende as der stad, werd nu de voornaamste toegang tot de haven. In 1403 wordt nog genoemd een „Veltpoort”, waarvan later niets meer teruggevonden wordt. Wellicht was dit de poort aan de landzijde, toen de stad nog haar oorspronkelijken omvang had, en was zij gelegen in het Zuidelijk verlengde van de Strikstraat, in de lijn van den tegenwoordig nog aanwezigen ouden stadsmuur. Het is namelijk opvallend dat tegenover de latere poort aan de landzijde, de Boschpoort, geen weg landinwaarts loopt, de weg buiten de poort daarentegen eerst nog een eind in Oostelijke richting den buitensingel volgt om dan op een punt, gelegen in het verlengde van de Strikstraat, landinwaarts om te buigen. Ook ziet men op den plattegrond van van Deventer en op het in de raadszaal op het Raadhuis hangende schilderij van de blokkade van Bommel van 1574, dat op de plaats waar men veronderstellen kan dat de Veltpoort gestaan heeft, een toren in de stadsmuur staat, die naar zijn vorm te oordeelen een dichtgemetselde poort zou kunnen zijn. Oostelijk van den landinwaarts buigenden weg ligt het land dat in 1408 Burgwal heet; men kan zich voorstellen, dat de oudste stad Bommel met haar kerk, die toen, kleiner van omvang dan de tegenwoordige, wellicht op het marktplein der stad stond, zich bevonden heeft op het Noordwestelijk gedeelte van een wellicht eenigszins kunstmatig opgehoogd terrein, welks Zuidelijk en Oostelijk gedeelte als Burchwal buiten de latere stadsommuring is komen te liggen. Ook hier kunnen slechts opgravingen meer zekerheid brengen.

Bij de in de 14de eeuw te stellen uitlegging heeft de stad, zooals gezegd, haar tegenwoordigen omvang gekregen. Deze uitlegging was een der symptomen van toenemenden bloei der stad, gelijk ook de verheffing van de kerk tot kapittelkerk en de stichting in die eeuw van eenige kloosters en godshuizen binnen de stad. Oorzaak van dien opbloei kan geweest zijn de omstandigheid, dat door de toenemende verzanding der riviermonden de vloed minder ver stroomopwaarts ging, derhalve de van ouds nog belangrijker handelsstad Tiel voor zeeschepen niet meer zoo goed toegankelijk werd. Zoo heeft bij voortgang van dat proces en het grooter worden der zeeschepen op haar beurt ook de stad Bommel haar belang als handelsstad weer verloren ten voordeele van plaatsen als Gorinchem en vooral Dordrecht. De bloei van

Afb. 2. Plattegrond van Zalt-Bommel in den stedenatlas van Blaeu (1649).

Bommel duurde echter nog voort tot in de 16de eeuw, toen de stad tevens haar belang ontleende aan het feit, dat zij de dichtst bij Holland gelegen Geldersche stad was, begeerlijk voor de in Holland heerschende Habsburgers, die de stad dan ook bij vredesverdrag in 1505 van Karel van Gelder verkregen en behielden, totdat zij in 1511 door verrassing weer aan de Gelderschen is gekomen. Den 24sten Juni 1524 werd het door een zwaren brand geteisterd, die 900 huizen verwoestte. Gespaard bleven slechts het Nonnenklooster, het Zusterhuis, de Groote Kerk en eenige huizen aan het kerkhof en aan de Gasthuisstraat. Zoo weet men, dat buiten genoemde gebouwen (waarvan nu ook alleen de Groote Kerk over is) alles binnen de stad van na 1524 dateeren moet. Bommel werd nu een strategisch belangrijk punt en is dan ook in de 16de eeuw herhaaldelijk versterkt. Nadat echter het in 1629 door Frederik Hendrik genomen 's-Hertogenbosch tot grensvesting was gemaakt, verminderde van Zalt-Bommel het belang als zoodanig en dan ook het garnizoen. Tenslotte heeft zich in 1700 een zandplaat vóór de haven gevormd: Bommel werd een dood stadje. Nu over eenige jaren zal ten Oosten van de stad de Waalbrug in den straatweg Utrecht—'s-Hertogenbosch gereed zijn en het veer te Bommel overbodig zijn geworden. Wordt de stad zoo van het Noorden uit gemakkelijker te bereiken, zij zal tevens het doorgaande verkeer moeten missen en daardoor nog stiller worden.

III. DE VESTINGWERKEN.

Den toestand waarin de vestingwerken der stad in 1500 verkeerden, leert men eenigzins kennen uit een van 1500 dateerend schrijven van den schout Jan Roeloffs aan zijn heer, hertog Karel (1). Hij wijst er op dat Karel te Bommel de teugels uit zijn handen laat glippen en dat de stad haar muren en torens vervallen laat.

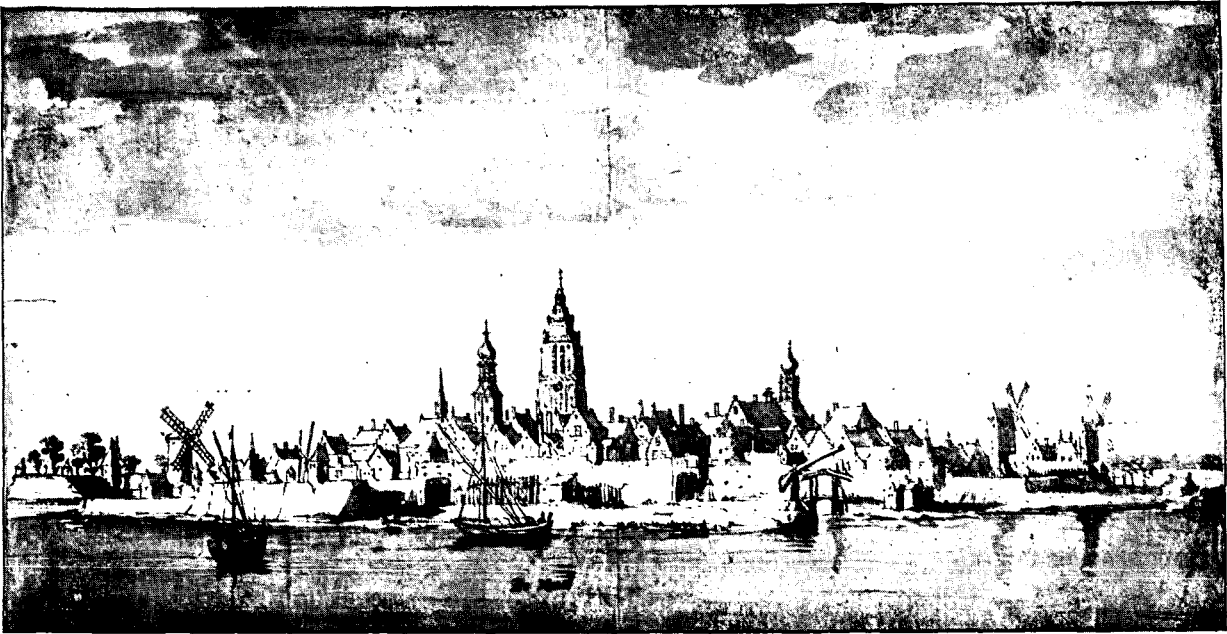
In genoemd schrijven zet Roeloffs ook uiteen, hoe de hertog van het Tolhuis, dat ter plaatse van de tegenwoordige Societeit even ten Westen van de Waterpoort aan den vestingmuur stond, met weinig kosten zou kunnen inrichten tot zijn versterkt verblijf. „Genedige heer, zegt Roeloffs, die woning sal Uwe G. beter behagen dan Uwe G. meynen, want dat is dat hoichste huis, dat in der stat is, ind leet soe lustich op den sconen stroom ind een suverlike, lostige wanderinge op dat sant langes dat water, oick Uwer G. peerden te weteren ind te beriden, die sceep op ind neder te sien vaeren, die aldair vertollen, dair menich scyp verbiveert, dat Uwer G. ghift de tol meer dan XXX enckele gulden. Oick besiet men aldair dat veerstat, wie dair oever ind weder overvaeren, ind als men boven gheet, soe siet men twe of dri milen rondomheer in Hollant, in Sticht, in Brabant. Item soe ist een cleyn plaets, die mit luttel cost the bewaeren is”. Wat verder zegt Roeloffs: „Item dair steet een fiin tornken beneven dat tolhuis, dair men die gphantse graft uyt besiet tot beyden siden, meer Dirck Auwriin, miin neef, die helt dat voir sii. Nochtant steet dat in Uwer G. stat muer Item als wij wael gelt hebben, soe moet over die graft enen stynen torn geleet siin”.

Deze geheele passage geeft ons een zeer levendig beeld van het karakter van het laat-middeleeuwsche Tolhuis, dat eigenlijk reeds het karakter had van een stads-kasteeltje. Aan zijn hoogte ontleende het zijn militaire waarde; het was echter juist daardoor ook voorbestemd om bij den snellen vooruitgang der militaire techniek in de eerste helft der 16de eeuw spoedig verouderd te geraken. Het geheel was als woning verre van onaantrekkelijk, althans volgens Roeloffs, die den hertog voor deze residentie winnen wil niet alleen met overwegingen van militairen aard, doch ook met een schildering van het aangename verblijf aan het Waalstrand, waar Zijne Genade paard kan rijden en tevens getuige kan zijn van de loonende opbrengst van zijn tol.

Tot inrichting van het Tolhuis tot hertogelijk verblijf schijnt het echter niet gekomen te zijn. Hertog Karel verkeerde in die dagen niet in zulke goede omstandigheden; vijf jaar later moest hij zelfs de stad Bommel tegen den zin der bevolking afstaan aan Philips den Schoonen. En ondertusschen bleek al spoedig dat zulke hoge kasteelen niet meer bestand waren tegen het vuur der voor dien tijd moderne artillerie, om welk te trotseeren men gedwongen was lagere, breedere vestingen te bouwen. Zoo kwam dan de massale blokhuisen in zwang, die zelf ook geschikt waren voor de opstelling van artillerie.

Zulk een blokhuis nu liet Philips de Schoone bij de aan de Westzijde der stad staande Gamersche poort bouwen teneinde daarmede de pas verworven stad in bedwang te houden. Die stad kwam echter, zooals gezegd, in 1511 weer door verrassing aan de Gelderschen, zoodat het blokhuis nu een bezetting kreeg vanwege hertog Karel. Toen deze echter op het laatst van zijn leven van plan scheen om zijn landen aan den koning van Frankrijk over te geven kwamen zijn onderdanen tegen hem in verzet. Zoo maakten de Bommelaren zich in 1537 van het blokhuis meester en slechtten het. Daarbij moet er toch wel eenige rest van overgebleven zijn; bij ge-

(1) Een verdediging van de aan hertog Karel door den magistraat van Zalt-Bommel onthoudene rechten, medegedeeld door Dr. J. S. van Veen. Gelre XVI, blz. 183. In Gelre XXII, blz. 29 toont H. Beckering Vinckers aan, dat het stuk van 1500 is.

Afb. 3. Zalt-Bommel van de rivierzijde. Teekening van V. Clotz. (Rijksprentenkabinet Amsterdam).

legenheid van de blokkade van Bommel in 1574 wordt het namelijk genoemd als standplaats van geschut. Mogelijk hebben de burgers in 1537 van het blokhuis alleen de stadszijde geslecht om aldus het overblijvende deel in de bevestiging der stad zelve op te nemen. Iets dergelijks geschiedde in 1576 met de citadel van Antwerpen, toen der burgers der stad er zich meester van gemaakt hadden na de Spaansche Furie en dan ook met het kasteel Vredenburg te Utrecht na de inneming door de burgers in 1577. Wellicht moet men te Bommel in het uitspringen van de stadsommuring bij de Gamensche poort, gelijk men dat op den plattegrond van van Deventer ziet, een rest van het blokhuis zien.

In 1531 had hertog Karel bij het verleenen van zekere voorrechten aan de stad bedongen, dat buiten de Boschpoort een rondeel zou worden aangelegd. Zulk een rondeel is een versterking die het midden houdt tusschen den middeleeuwschen waltoren en het een tiental jaren later ook in de Nederlanden in gebruik gekomen bolwerk, halfronde als eerstgenoemd, breed en laag als laatstgenoemd.

Uit de Bommelsche stadsrekening van 1543—1544 krijgt men een indruk wat de stad toen voor versterkingen had en hoe zij die onderhield (1). Als poorten worden genoemd de Oenselsche poort in het Oosten, de Maaspoort, de Steigerpoort en de Waterpoort in het Noorden, de Gamersche poort in het Westen en de Boschpoort in het Zuiden. Aan een rondeel buiten de Waterpoort werd nog gebouwd; als waltorens worden genoemd Fonckert, Beesdt, de Duiventoren en Moorenburgh. Elders vindt men nog vermeld de Grimmert.

De plattegrond van van Deventer doet zien, dat langs de geheele landzijde van den stadsmuur tusschen Oenselsche en Gamersche poort een aarden wal met enkele kleine rondeltjes buiten de blijkbaar oorspronkelijke stadsgracht loopt. Deze wal is van een dergelijke gedaante als die, welke Karel V in 1517 aan de burgers van Gorinchem verlof gaf te graven aan de Oostzijde dier stad; hij loopt namelijk ook tusschen twee grachten en heeft, als daar buiten de Burgpoort, hier buiten de Bosch-

(1) Uitgegeven door H. Beckering Vinckers. Gelre XXIV, blz. 127.

poort een rondeel. Op het schilderij van de blokkade van Bommel in 1574 ziet men nog dezelfde vestingwerken als op den plattegrond van van Deventer aangegeven.

Tusschen de blokkade van 1574 en het beleg van 1599 is Zalt-Bommel geheel nieuw versterkt, zooals blijkt uit verschillende kaartjes, waarop laatstgenoemd krijgsbedrijf afgebeeld staat. Wanneer tot het maken van die nieuwe versterking besloten is, is onbekend; zeker is alleen, dat Prins Willem van Oranje reeds in 1573 Bommel bezocht en persoonlijk aanwijzingen gaf wat er aan de vestingwerken verbeterd moest worden. Dan heeft Prins Maurits kort vóór en tijdens het beleg van 1599 de inmiddels ondernomen werken laten voltooiën. In laatstgenoemd jaar was Bommel een der belangrijkste grensvestingen der republiek geworden.

Genoemde kaartjes en ook nog de plattegrond der stad, die in de in 1612 verschenen vermeerderde Nederlandsche vertaling van Guicciardini's beschrijving van alle Nederlanden voorkomt, geven den toestand van 1599 te zien. Alleen ziet men op dien plattegrond het geheel zonder de versterkingen van tijdelijken aard (schansen en loopgraven) die tijdens het beleg gemaakt zijn; zoo geeft die plattegrond goed aan wat nu wel eigenlijk tot de duurzame versterking behoorde. Men ziet dan allereerst dat bovengenoemde aarden wal aan den binnenkant verzwaard is geworden, zoodat de oorspronkelijke stadsgracht aanmerkelijk is versmald. Op sommige plaatsen ziet men in dien wal nog de oude rondeelen, zooals dat buiten de Boschpoort. Daarbij zijn echter in dien wal nog vier groote bolwerken aangebracht, twee aan de Oost- en twee aan de Westzijde der stad. Het Noordoostelijke bolwerk heette blijkens de toelichting bij de kaart Hohenlohe, het Zuidoostelijke Oranje. In het relaas van het beleg wordt nog gesproken van het groote bolwerk, dat een der twee Westelijke geweest kan zijn.

De haven is ten opzichte van den toestand, dien de kaart van van Deventer weergeeft, in 1599 meer naar het Westen verschoven; althans ziet men de schepen niet verder Oostwaarts dan halverwege tuschen Waterpoort en Steigerpoort gemeerd, daarentegen Westwaarts tot voorbij de plaats, waar de stadsgracht landinwaarts buigt. In het relaas van het beleg wordt nog medegedeeld, dat tijdens dat beleg de toren van de Oenselsche poort gesloopt werd „om gheen schade van te lyden”. De Waterpoort was blijkens de toelichting bij de kaart „boven afgebroken” en de „Steigerpoorte gheduerende 't Beleggh toeghehouden”. Daarentegen had men in den stadsmuur wat ten Westen van de Oenselsche poort een gat gemaakt „om uyt die Stadt op het uyerlandt te comen”. Men ziet dus dat voor de toenmalige versterkingskunst een hooge oude poort een sta-in-den-weg was; men vindt dan ook aan onze oude steden die na het midden der 16de eeuw geheel naar de eischen des tijds versterkt zijn, doorgaans reeds in de 17de en 18de eeuw geen middeleeuwsche stadspoorten meer.

Een gedicht van Jan Siewertsens Kolm, waarin het verblijf in 1625 van Amsterdamsche burgervendels te Zalt-Bommel wordt bezongen (1), bevat ook een beschrijving van de vestingwerken dier stad. Ook in dat jaar nog klopt die beschrijving volkomen met den plattegrond van 1612. Tusschen Waterpoort en Steigerpoort stond de als meezekouw gebouwde toren Rookendael, tusschen laatstgenoemde en de Oenselsche poort eerst de toren Mariencop — soms een verbastering van Moorencop (vgl. boven Moorenburch)? — dan de bovengenoemde torens het Beest en de Grimmer, tenslotte bovengenoemd bolwerk Oranje. Aan de Zuidzijde van de Oenselsche poort volgde dan het bolwerk Hohenlohe („Hollackx-bolwerck”). Na de Boschpoort wordt genoemd het Raveleyn, blijkbaar het buitenwerk, dat men op de kaarten van 1599 en den plattegrond van 1612 vóór die poort aangelegd ziet. De singel ten Oosten

(1) H. Beckering Vinckers, Amsterdamsche Burgervendels in garnizoen te Zalt-Bommel. XXVIII Jaarboek van „Amstelodamum”, blz. 43.

van de Boschpoort heette Hooge, die ten Westen dier poort Lage cingel; aan beide waren opstellingsplaatsen voor geschut. Aan den Zuidwestelijken hoek der stad stond het bolwerk de Beer, dat in de bovengenoemde toelichting bij de kaart evenmin met name genoemd wordt als het bolwerk aan den Noordwestelijken hoek der stad, dat Kolm „Stadsbolwerck” noemt. In tegenstelling met hetgeen de heer H. Beckering Vinckers in zijn toelichting bij het door hem uitgegeven gedicht van Kolm meent, slaat diens beschrijving niet op den toestand, die men op den plattegrond in den van 1649 dateerenden atlas van Blaeu aantreft (Afb. 2). Hier toch staan ook ten weerszijden van de Boschpoort, onderscheidenlijk aan de Hooge en de Lage singel, bolwerken. De vermelding door Kolm van opstellingsplaatsen voor geschut aan deze beide singels is geen aanwijzing, dat hij met de namen, „Hooge-cingel” en „Lage-cingel” feitelijk bolwerken aanduidt. Bedoelde bolwerken zijn dus aangelegd tusschen 1625 en 1649, wellicht zelfs vóór 1629, omdat toen, na de inneming van 's-Hertogenbosch door Frederik Hendrik, de stad Bommel haar belang als grensvesting grootendeels verloor.

In 1672 bezetten de Franschen onder Lodewijk XIV de stad; bij hun vertrek in 1673 lieten zij de poorten springen. Thans ziet men als resten der middeleeuwsche bevestiging nog slechts een stuk stadsmuur ten Oosten van de Boschpoort, den boog van de Waterpoort en even ten Westen daarvan een ouden muurtoren, thans als trap-toren voor de Societeit gebruikt.

De aarden bolwerken aan de landzijde tusschen Steiger- en Gamersche poort zijn, sedert Bommel geen garnizoen meer heeft, in plantsoenen herschapen. Bijzonder mooi is zodoende het gezicht op de stad van het Oosten uit, als men, met de breede vestinggracht op den voorgrond, de Groote Kerk achter de hooge iepenboomen van het plantsoen oprijzen ziet.

IV. PUTTEN EN POMPEN.

Blijkens den plattegrond bij Blaeu bevonden zich in het midden der 17de eeuw nog op de verschillende plaatsen, waar later pompen in de stad zijn opgericht, putten. Een dier pompen, eertijds in de Gasthuisstraat, thans naar den tuin van het Rijksmuseum te Amsterdam overgebracht, heeft den vorm van een meer dan levensgrootte mannelijke figuur van steen in de gedaante van een herme, welke figuur voor zijn lichaam onder den arm een dolfijn houdt, die als waterspuwer dient. Blijkens een gedicht van J. van Hoogstraten van 1726 (1) stelde dit beeld oorspronkelijk Priapus voor en is de dolfijn als waterspuwer een latere toevoeging. Bij onderzoek van het beeld zelf blijkt, dat de dolfijn met den romp der figuur uit één blok hardsteen is gehouwen. Hoewel dat blok een dwars over het bovenlichaam loopende breuk vertoont, is deze, blijkens de hoedanigheid van de steen aan beide zijden daarvan, niet de plaats waar de figuur ter vernieuwing van de onderhelft doormidden gezaagd zou zijn. Waarschijnlijk is bij de wijziging der voorstelling de geheele pomp vernieuwd; de ornamentering van de onderkant ziet er ook bepaald 18d-eeuwsch uit. Het is trouwens mogelijk, dat de oude pomp van hout was; in een geslachtsregister der familie Trip uit het begin der 18de eeuw (2) wordt namelijk vermeld, dat in de 16de en 17de eeuw op de straten van Bommel stonden pompen „van houten manne en vrouwe, gesneden levensgrootte”. De mededeeling is waarschijnlijk gedeeltelijk onjuist; men ziet op Blaeu's plattegrond van 1649 nog geen pompen, wel putten. De houten figuren zullen wel geen lang leven hebben gehad. Alle overige nog aanwezige pompen zijn stijl Lodewijk XV of Lodewijk XVI. Het ware te wenschen, dat ook het exemplaar te Amsterdam weer naar Bommel teruggebracht werd.

(1) (J. van Hoogstraten), Parnas aan de Waal of Gelderse Zangnimf. Amsterdam 1726. (2) H. R. A. Laman Trip, Aanteekeningen betreffende Zalt-Bommel in de 17de en 18de eeuw. Gelre XVII, blz. 299.

V. BURGERLIJKE OPENBARE GEBOUWEN.

A. HET RAADHUIS.

Van een Raadhuis vindt men het eerst melding gemaakt in de boven bij gelegenheid van het Tolhuis reeds genoemde, van 1500 dateerende memorie van Jan Roeloffs. „Item sy hebben desen voirdeden soemer cost gedaen om dat raethuis te maken” schrijft hij aan hertog Karel. Met „maken” wordt in het Middelnederlandsch doorgaans „repareeren” bedoeld, gelijk ook blijkt uit de volgende zin: „Ick bad hem, dat wij ierst die mueren aen der stat maecten: wy solden wael soevoel raden (beraadslagen) in een ander huis als wy noch te raden hedden . . .”. Het toenmalige Raadhuis was dus zoo bouwvallig geworden, dat men, indien men het niet gerepareerd had, in een ander huis had moeten vergaderen. Roeloffs had dat wel liever gezien; het herstellen der muren en torens der stad kwam hem namelijk nog belangrijker voor.

Na den brand van 1524, toen in het tweede kwart der 16de eeuw te Zalt-Bommel de huizen der van Rossums en verschillende nog bestaande woonhuisgevels in den stijl der vroege Renaissance verzezen, zal de stad ook een nieuw Raadhuis hebben gekregen. Een geringe aanwijzing dat zulks in dien tijd geschied moet zijn vindt men in een viertal kraagsteenen met vroeg Renaissance-ornament, die niet lang geleden op den zolder van het tegenwoordige Raadhuis gevonden zijn en wellicht als onderste afsluiting van lisenen gediend hebben, zooals dat nu nog doen de halve zuiltjes aan de hierna te noemen vroege Renaissance-gevels in de Gasthuisstraat en de Boschstraat. Deze kraagsteenen zijn zeer waarschijnlijk van het oude Raadhuis afkomstig, dat stond op de plaats van het tegenwoordige, in 1762 gebouwd. Van den voorkant van dat oude Raadhuis is ons slechts één afbeelding bekend, namelijk een pen-teekening van J. C. Wendel, in 1854 ongetwijfeld als copie naar een oude teekening of schilderij gemaakt. Deze teekening (Afb. 4) doet het Raadhuis zien als een gebouw met een laat-gotischen topgevel waarvóór een bordes met twee trappen en leeuwen met wapenschilden. Indien dit bordes hetzelfde is als het tegenwoordige, dat in 1724 gemaakt, nog vóór het oude gebouw moet hebben gestaan, dan dateert het onbekende origineel van Wendels teekening van tusschen 1724 en 1762. Op den hoek van het oude raadhuis stond een achtkante toren, aan wiens vormen men zeggen zou, dat hij uit de eerste helft der 16de eeuw dateerde. Men vergelijkte den bouw ervan met dien van den Kampenschen Raadhuistoren. Wendels teekening is overigens te schetsmatig, dan dat men op grond daarvan kan zeggen of bedoelde kraagsteenen al of niet aan den gevel van het oude Raadhuis gezeten hebben.

Behalve deze teekening ziet men het Raadhuis slechts afgebeeld op stads-panorama's en plattegronden. Het schilderij der blokkade van 1574 is het oudste document voor de aanwezigheid van de torenbekroning, die in het klein soortgelijke vormen heeft als die van de Gasthuiskerk. Het meest betrouwbaar lijkt het aanzicht op den achtergevel op den plattegrond bij Blaeu; dan is nog bijzonderlijk te noemen het stadspanorama van V. Clotz (Afb. 3).

Het tegenwoordige, van 1762 dateerende Raadhuis is een baksteenen gebouw met hoog-opgaande pilasters en met een torentje, waarin een in 1698 door Alexis Jullien gegoten klok. Deze klok, door Jullien tegelijk met de nieuwe slagklok voor den toren der Groote Kerk gemaakt, verving een andere, die door de Franschen in 1672, blijkbaar uit baldadigheid, stukgeschoten was.

In het Raadhuis bevinden zich de volgende voorwerpen van historisch belang.

In de raadszaal 8 schilderijen, te weten:

De blokkade van Zalt-Bommel in 1574 (gemerkt T. Heemer);

Prins Willem I op zijn doodsbed (waarschijnlijk een copie, waarvan zich dan het origineel te Delft bevindt);

Zalt-Bommel in vogelvlucht gezien uit het Noorden (17de eeuw, toestand na het tot stand komen der beide bolwerken aan weerszijden van de Boschpoort);

De Prinsen Maurits, Frederik Hendrik en Willem II te paard (midden 17de eeuw);

Stadhouder-Koning Willem III en zijn gemalin Maria, twee portretten in mahoniehouten lijsten, stijl Lodewijk XVI;

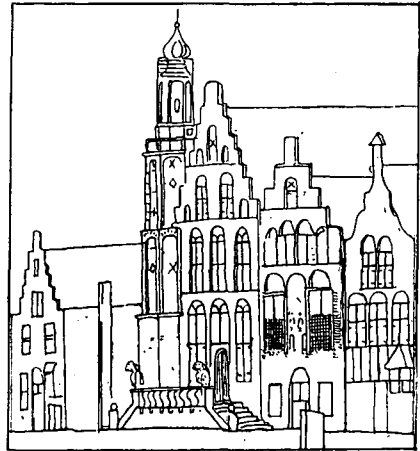
Overwinning der Gerechtigheid, toegeschreven aan G. Hoet;

Allegorische voorstelling, toegeschreven aan G. Hoet;

In de burgemeesterskamer bevinden zich nog;

Zalt-Bommel van de rivierzijde gezien (schilderij, onbekend 18d-eeuwsch meester);

Plattegrond van Zalt-Bommel (1772, gemerkt J. Scherlenski).

Afb. 4. Oude Raadhuis te Zalt-Bommel.

B. DE VISCHMARKT.

De Vischmarkt in de Koningsstraat is een in 1776 langs drie zijden van een pleintje gebouwde galerij met hardsteenen Toskaansche zuilen. Zij is voorzien van een stadswapen, door leeuwen gehouden, en een gesneden deur, stijl Lodewijk XVI.

C. DE WAAG.

De Waag aan de Markt (1796) is een baksteenen gebouw met houten fronton, waarin een stadswapen. Boven den ingang bevindt zich een houten beeld, allegorische figuur, die op het bedrijf in de Waag betrekking heeft (en geen Justitia, zooals de Voorloopige Lijst aangeeft).

VI. KERKELIJKE GEBOUWEN.

A. DE GROOTE OF ST.-MAARTENSKERK.

Over deze kerk als bouwwerk handelt het in deze aflevering opgenomen artikel van Ir. J. Beckering Vinckers. Als aanvulling op dat artikel volgen hier eenige gegevens, welke op den tijd van na den torenbrand van 1538 betrekking hebben en een opsomming van de voorwerpen van oudheidkundig belang, welke zich in de kerk bevinden (1).

De toren kreeg in de plaats van de in 1538 door brand verwoeste houten spits een nieuwe, waarvoor een achtkante steenen voet werd gemaakt. Deze spits was veel minder slank dan de vorige en was bekroond met een eveneens achtkantig dakkoepeltje.

Den 20sten Augustus 1574 werd de toren tijdens de z.g. blokkade van Bommel door de Spanjaarden beschoten bij gelegenheid van het bezoek van den bevelhebber Hierges aan een batterij te Tuyl. Over deze beschieting vindt men het volgende in het op die blokkade betrekking hebbende dagverhaal van den geestelijke Gasparus de l'Agarge (2), als zeldzaam document van een opvatting uit de tweede helft der 16de eeuw over het beschieten van kerkgebouwen in oorlogstijd. Opgemerkt dient te worden

(1) In het bijzonder wordt hier het een en ander ontleend aan het artikel van Ad. Mulder, dat de heer J. Beckering Vinckers hierna noemt. (2) Hierboven op blz. 106 in noot 1 genoemd. De hier afgedrukte passage op blz. 66 der uitgave.

dat op den kerktoren ongetwijfeld ook tijdens deze blokkade een militaire uitkijkpost ingericht was. Zeker weet men dat uit den tijd van het beleg van 1599. De l'Agarge, die als Roomsch-Katholiek priester aan de zijde der Spanjaarden stond, vertelt het volgende.

„Als ons Gen. Heer te Tuyl quam, vermaten sich die artelrimeysters, sye wullen myt den cartouwen op den Bommelsche toern schieten, yndyent hun georloft worden. Dan onsse Gen. Heer heeft haer toegelaten ende geconsenteert ende beval, sie sollen hun besten doen. Den yersten schoet treften soe dapper an, dat men die steen sach vlyegen als hagel stueffden; oick dat die locht van stoffs bezwarten. Den anderen schoet treften boven yn't nyswerck. Den darden treften soevêel nyet, men schampten wat ter syden aff. Als deesse drye schoten gedaen waren, geboet onsse Gen. Heer, dat se opholden souden. Veel wasser op dit mael, die meynden, men sol den toern omschyeten; dan, deesse waren wat te veel met geckheyt overladen, want daertoe sol men al ander gereetschap moeten hebben. Daerbeneven was onsse Gen. Heer daer te ervaren ende te wiis toe, alsulcke schoene werck te bederven, daer sonderlinge geen proffyt aff sol gecomen hebben”.

Als herinnering aan de beschadiging van den toren in dat jaar is blijkbaar bij de herstelling het jaartal 1574 met groote cijfers uitgehouwen in de tufsteen bekleding van den Westelijken torengewel, aan de bovenste geleding; aan weerszijden van het groote galmgat. Van den beganen grond af steekt het jaartal nauwelijks zichtbaar tegen de omgeving af. Ook is tijdens die blokkade eenmaal door de kerk geschoten, gelijk de l'Agarge ook meldt en een ingemetselde kogel met bijgevoegd jaartal in een der pijlers bij den preekstoel getuigt. Aan het Westelijk uiteinde van den Zuidelijken zijbeuk ziet men een kogel van het beleg van 1599, die een deel der muurschildering „dies der trois morts et des trois vifs” verwoestte.

In 1696 werd de spits van den toren opnieuw door brand vernield. De groote uurklok, die boven in den toren hing, is bij dien brand gesmolten; Alexis Jullien goot voor die plaats een nieuwe klok, waarop thans de halve uren worden geslagen. Beneden in den klokkestoel, die door een koepelgewelf tegen brand van boven af beschermd is, hangen drie andere klokken: een van 1634 gegoten door Peter van Tryer, Johan Philipsen en Willem Everts, een van 1634, gegoten door Peter van Tryer en Johan Philipsen en een van 1669, gegoten door Franciscus de la Pax.

In 1699 heeft men na vruchteloze pogingen om door een loterij geld bijeen te krijgen voor een nieuwe spits den toren boven met een koperen plat afgedekt. Met de restauratie van 1908—1907 heeft men den achtkanten steenen voet, die voor de tweede spits gemaakt was en na verdwijning daarvan een zinloos bouwdeel was geworden, gesloopt, zoodat de toren in steen nu zoo hoog opgetrokken is als waar vóór 1538 de eerste houten spits begon. Men ziet den achtkanten voet van de tweede spits nog op een fotografie, welke afgebeeld is bij het op blz. 117 in noot 1 genoemde artikel van Mulder.

Het oudste bewaard gebleven voorwerp in de kerk is een deel van een naar den stijl omstreeks 1430 te dateeren koorbank, in de 17de of 18de eeuw tot heerenbank vertimmerd. Wat nog over is zijn twee rijen zitplaatsen, die bij de vertimmering zijn overhuifd. De onderste paneelen van de wangen der bovenste rij zijn nog op hun plaats aanwezig; men ziet daar links buiten in relief de heilige Dorothea, rechts buiten de heilige Catharina. Op de plaats, waar boven deze paneelen voluten gezeten moeten hebben, zooals doorgaans bij koorbanken, zoowel vroegere als latere, zijn bij de vertimmering van een ander deel van het gestoelte afkomstige paneelen aangebracht, die blijkens hun onderste afsluiting vroeger op den grond hebben gestaan. Links buiten ziet men de heilige Barbara, links binnen den heiligen Laurentius; rechts binnen ziet men de heilige Maria Magdalena, links binnen den heiligen Maarten. Wellicht

komt men er toe bij een eventueele restauratie der kerk ook deze bank nader te onderzoeken, zoodat althans een reconstructietekening van het daarin verwerkte gestoelte kan worden gemaakt. Dit gestoelte is een der merkwaardigste overblijfselen van middeleeuwsche houtsculptuur in Noord-Nederland, als stuk klein-architectuur in hout bovendien het oudste. Noch binnen, noch buiten de landsgrenzen is eenig werk bekend, dat er stylistisch nauw mee in verband kan worden gebracht; de uitstekende qualiteit van eenige der paneelen doet anders den kunsthistoricus verlangen naar eenige kennis omtrent de artistieke herkomst.

Bijzonder rijk moet eenmaal de beschrijving van het inwendige der kerk geweest zijn. Bij de dateering van het een en ander is het hoogst belangrijk te weten, in welken tijd de verschillende deelen van het schip gebouwd zijn, een vraagstuk, dat de heer Beckering Vinckers in zijn artikel langs bouwkundigen weg poogt te beantwoorden. De blootlegging van onder de wijkalk en onder nieuwe beschrijving geraakt oud werk zal een belangrijk element bij een eventueele restauratie der kerk worden. Overschilderd zijn de gewelfschilderingen in het koor en in de zijbeuken van het schip; die in den middenbeuk van het schip zijn nog intact. Van de wand-schilderingen bevindt zich de voorstelling van de „drie des trois morts et des trois vifs” (drie ter jacht uitgereden heeren ontmoeten drie dooden) aan het Westelijk uiteinde van den Zuidelijken zijbeuk in slechten toestand, zoodat van de voorstelling der dooden eigenlijk maar weinig meer te onderscheiden is. Slecht is ook de toestand, waarin twee voorstellingen van den heiligen Christoffel, een in het kapelletje achter de zoeven genoemde muurschildering en een aan het Westelijk uiteinde van den Noordelijken zijbeuk, verkeerden. Op den meest Oostelijken pijler van het schip aan de Zuidzijde ziet men de figuur van Johannes Evangelist, die waarschijnlijk met een pendant (Maria) een kruisbeeld geflankeerd heeft. Eenige jaren geleden zijn aan het Oostelijk uiteinde van den Noordelijken zijbeuk geschilderde vakken met door vensters ziende evangelistenfiguren van onder de wijkalk te voorschijn gebracht. Aan de Zuidzijde van het koor ziet men in een nisje nog de schildering, Christus op den regenboog voorstellend. Naar oude berichten weet men zeker, dat er nog op meerdere plaatsen schilderingen achter de wijkalk moeten zitten; op andere plaatsen zijn die echter verwoest, als aan den Noordelijken wand van den Noordelijken zijbeuk.

Tot den inventaris der kerk uit den tijd vóór de Hervorming behoort nog de steenen kuip van het doopvont, dat in het z.g. van Rossumkoortje staat. Deze kuip is voorzien van een zestal reliefs voorstellende 1° Adam en Eva, 2° de Ark van Noach, 3° het offerande van Abraham, 4° de worsteling van Jacob met den engel, 5° David en Goliath, 6° de besnijdenis van Christus, 7° de doop van Christus in den Jordaan, 8° Johannes Evangelist verslindt het boek (Openbaringen 10; Ad. Mulder zag in deze voorstelling Mozes en het brandend braambosch). Naar den stijl te oordeelen dateert deze kuip van omstreeks 1500; het ingehouwen jaartal (1553 of 1773) kan onmogelijk betrekking hebben op den tijd, waarin het werk gemaakt werd.

Het in de Voorloopige Lijst vermelde schilderij van de blokkade van 1574 (copie van het exemplaar op het Raadhuis en indertijd eigendom van den predikant en lateren hoogleeraar Dr. J. G. R. Acquoy) bevindt zich thans in de oudheidkamer der stad. De heer Beckering Vinckers noemt in zijn artikel het schilderij met voorstelling van de kerk vóór den brand van 1538.

Overigens bevat de kerk, behalve het door den heer Beckering Vinckers genoemde orgel, een preekstoel in een heerenbank, beide van 1679, een tien-gebodenbord uit het laatst der 16de eeuw, een tekstbord van 1615 en een rouwbord van 1789 (in het kapelletje aan de Zuidzijde van het schip).

Bij het z.g. van Rossumkaartje ligt een groote gebeeldhouwde zerk met liggende figuren van een man en een vrouw uit het einde der 16de eeuw.

B. HET VOÛRMALIGE BAGIJNHOF MET DE KAPEL VAN WEDIGO.

Aan de Westzijde van de Groote Kerk lag reeds vóór 1300 het Bagijnhof. In 1393 stichtte een burger der stad met name Wedigo in den tuin van dat Bagijnhof een kapel, die sedert „Capella Wedigonis” werd genoemd. Met deze nieuwe stichting was het Bagijnhof nog niet opgeheven; het wordt nog genoemd in 1436, terwijl de boven aangehaalde Jan Roeloffs nog in 1500 telt onder degenen „die wonettich siin in den ghericht van Boemel” „begynen ind moniken”. Thans wordt de plaats van het Bagijnhof ingenomen door het Oude-mannen- en Vrouwenhuis.

Van de kerk van het Bagijnhof, waarschijnlijk dus de kapel van Wedigo, bestaat een afbeelding van J. C. Wendel van 1854, blijkbaar nageteekend van een veel ouder origineel, wellicht een plattegrond. Die tekening, die waarschijnlijk niet erg nauwkeurig is, bevindt zich in de verzameling Bodel Nyenhuis op de bibliotheek der Rijksuniversiteit te Leiden (waar zich ook bovengenoemd tekeningetje van het oude Raadhuis bevindt).

C. HET VOORMALIGE KLOOSTER ST.-PIETERSWIEL EN HET VOORMALIGE BROEREN KLOOSTER.

Aan de Westzijde der stad ligt op een afstand van tien minuten gaans buiten de voormalige Gamersche Poort het St.-Pieterswiel, een diepe kolk die ongetwijfeld een overblijfsel is van een oude dijkdoorbraak. Volgens de overlevering heeft hier vóór de 15de eeuw een klooster gestaan, dat berucht was om het ongebonden leven zijner bewoners en dan ook door de aarde verzwolgen is geworden.

In het begin der 15de eeuw verrees hier door toedoen van de vrouwe van Brakel een klooster van Reguliere kanunniken, dat aan het kapittel van Windesheim werd opgedragen. Dit klooster, dat in den loop der 15de eeuw welvarend was geworden had aan het eind daarvan en in het begin der volgende eeuw van oorlogsgeweld te lijden. In 1497 werd het namelijk door hertog Karel van Gelder versterkt en met krijgsvolk bezet, dan door Albrecht van Saksen voor Philips den Schoonen gewonnen.

Wel verhinderden de Bommelaars toen, dat het klooster tot blokhuis werd ingericht, wisten zij ook in 1504, toen Keizer Maximiliaans bevelhebber Rudolf van Anholt St.-Pieterswiel met wallen en grachten omschanst had, teneinde van daar uit de stad in te nemen, dat plan te verijdelen. Maar in 1505 moest na een beleg, waarbij het klooster ongetwijfeld weer geleden zal hebben, de stad zich aan Philips den Schoonen overgeven, echter ook toen niet dan nadat hertog Karel haar bewogen had zulks te doen. Vanwege Philips werd toen bij de Gamersche poort het blokhuis gesticht, waarvan boven reeds melding is gemaakt.

In 1513, toen de stad weer reeds twee jaren in Geldersche handen was, gaf hertog Karel aan de Regulieren van St.-Pieterswiel, wier toch al deerlijk gehavende klooster gesloopt moest worden teneinde den vijand geen gelegenheid te geven er zich te nestelen, toestemming om zich in de stad te vestigen en wel op de door hem geschonken plaats waar zijn „hoff ind platze met syne toebehoire” stond. Dit hof der hertogen van Gelre wordt reeds in 1360 genoemd; het stond aan de Zuidzijde van de Gamerschestraat, waar nu nog de naam van het straatje „het Klooster” aan het aldaar in 1513 gestichte Regulieren- of Broerenklooster herinnert. Aan de Westzijde van dat straatje is het Nutsgebouw nog een deel van dat klooster; aan de Oostzijde bevindt zich nog een schuur, die een rest is van de Broerenkerk. Ook van deze kerk bevindt zich een tekening van J. C. Wendel van 1854 in de verzameling Bodel Nyenhuis in de bibliotheek der Rijksuniversiteit te Leiden, ongetwijfeld wederom, als in het geval van de Bagijnenkerk, een natekening, waarschijnlijk naar een plattegrond. Ook komt de Broerenkerk nog voor op den plattegrond bij Blaeu.

D. HET VOORMALIGE AGNIETEN- OF ZUSTERKLOOSTER.

Het Agnieten- of Zusterklooster lag dicht bij het kerkhof der Groote kerk aan de Oostzijde. Een rest daarvan vindt men nog in het hooge huis in het straatje „de Klomp”. De daarachter gelegen kloostertuin was na de Hervorming bekend als de stadsbleeken; nu is het terrein weer als moestuin aangelegd.

E. HET VOORMALIGE MARIA-MAGDALENA- OF NONNENKLOOSTER.

Het Maria-Magdalena- of Nonnenklooster lag in den Zuidwestelijken hoek der stad aan het einde van de daarnaar genoemde Nonnenstraat en is ons het eerst bekend uit een oorkonde van 1417. In 1538 brandde de geheele kerk van dit klooster af „met alle haire cyragiën”. Na de hervorming zijn de gebouwen van dit klooster waarvan de kerk nog op den plattegrond bij Blaeu voorkomt, als kazerne gebruikt; thans zijn er slechts onbelangrijke stukken muur van over.

F. DE VOORMALIGE HEILIGE-KRUISKAPEL.

Een eindwegs buiten de Oenselsche poort ter hoogte van den tegenwoordigen spoordijk lag aan de binnenzijde van den rivierdijk de Heilige-Kruiskapel, die nog op van Deventers plattegrond voorkomt. Van deze kapel is verder niets bekend.

G. ROOMSCH-KATHOLIEKE KERKEN.

Na de Hervorming is de Groote Kerk nog eenmaal gedurende korten tijd voor den Roomsch-Katholieken eeredienst ingericht geworden, namelijk toen in 1672—1673 de Fransche troepen van Lodewijk XIV de stad bezet hielden.

Omstreeks 1707 werd den Roomsch-Katholieken toegestaan een openbaar bedehuis in te richten in een daartoe gehuurde woning, toebehoorende aan een zekere juffrouw ten Oever. Later is die woning voor dat doel aangekocht. In 1781 werd deze woning door de tegenwoordige St.-Martinuskerk in de Oliestraat vervangen, welk kerkgebouw in 1838 aan de Oostzijde (voorzijde) met twee traveeën werd verlengd en van een torentje voorzien. In dit torentje bevindt zich een klok van Petit en Fritzen van 1843. Uit den tijd van den bouw in 1781 dateeren klaarblijkelijk het altaar, de communiebank en twee beelden aan de Westelijke uiteinden der zijbeuken, Maria Magdalena en Franciscus van Assisi voorstellend.

VII. GEBOUWEN VAN LIEFDADIGHEID.

A. HET GASTHUIS MET DE GASTHUISKERK EN HET VOORMALIGE HEILIGE-GEESTHUIS.

In een schepenbrief van Zalt-Bommel van 8 Augustus 1327 komen voor het eerst naast elkander voor de „mensa Spiritus sancti” en het „hospitale” (gasthuis). Deze Heilige-Geesttafel (ook wel Heilige-Geesthuis genaamd) was een stichting voor huiszittende armen; de Heilige-Geeststraat ontleent er haar naam aan. Omstreeks 1525 zijn de armen van de Heilige-Geesttafel in het Gasthuis ondergebracht en is de plaats van eerstgenoemde stichting met huizen betimmerd. Een en ander kan het gevolg geweest zijn van den stadsbrand van 1524. Beide stichtingen waren nu onder een beheer; reeds in 1530 verneemt men van „heylich gheest ind ghashuismesteren”. Later sprak men alleen nog maar van gashuismeesteren.

Na de Hervorming bleef het Gasthuis bestaan; alleen werd de kerk er in 1572 van afgescheiden en voor den Hervormden eeredienst ingericht. In 1798 kwam de

toren aan de burgerlijke gemeente. In 1830 verhuurden kerkvoogden de kerk als manege voor het garnizoen, in 1845 verkochten zij haar aan het Gasthuis. Thans is zij in twee verdiepingen verdeeld en dient zij als ziekenzaal.

Reeds bij de eerste vermelding van het Gasthuis is sprake van den kapelaan van het altaar, door Petrus Moliart gesticht, welk altaar zich in het Gasthuis, dus blijkbaar in een kapel, bevond. De tegenwoordige kerk dateert waarschijnlijk van na den brand van 1524, toen Gasthuis en Heilige-Geesthuis samengevoegd werden, dus wellicht ook een grootere som aan den bouw van een nieuwe kerk kon worden besteed. Het houten tongewelf, dat nog op de bovenverdieping te zien is, vertoont nog vormen van de 16de eeuw. De groote vergulde rozetten daarop dateeren, naar hun stijl te oordeelen, pas uit de 17de of 18de eeuw.

De toren had blijkens het schilderij, dat de blokkade van 1574 voorstelt in genoemd jaar reeds zijn tegenwoordige bekroning. Waarschijnlijk is de rechthoekige onderbouw reeds aanstonds op zulk een bekroning berekend geweest; hij doet namelijk bij aanzicht tegen den smallen kant het silhouet van dien bovenbouw op pikante wijze uitkomen in den geest van de late gotiek. Bij een spits zonder lantaarn of dakkoepel zou de rechthoekige onderbouw geen zin gehad hebben. De uitbouw met de aan het speelwerk verbonden ruitertjes, die geheel in het karakter van dit geestige bouwwerk past, is een latere toevoeging; hij komt nog niet voor op het stadspanorama van V. Clotz (afb. 3) uit het midden der 17de eeuw, wordt echter wel genoemd in het reeds vermelde gedicht van van Hoogstraten van 1726. Opvallend is de overeenkomst van den spits van den Bommelschen Gasthuistoren met dien van het Raadhuis te Heusden, welk Raadhuis weliswaar na een brand in 1588 herbouwd is, wellicht echter in zijn ouden vorm. Ook de bekroning van het torentje van het oude Bommelsche Raadhuis was, zooals boven reeds gezegd, met die van den Gasthuistoren verwant.

De uurklok in den Gasthuistoren is in 1533 door Jasper Moer gegoten, een aanwijzing te meer dat het geheele bouwwerk van na 1524 dateert. Het klokkenspel omvat twintig klokken, in 1654 door François en Pierre Hemony gegoten, drie in 1721 gegoten door Jan Albert de Grave en vijf in 1735 gegoten door Petrus Bouvrie. In het stille stadje komt dit mooie klokkenspel, dat wat zijn omvang betreft zoo goed bij het bouwwerk past, zeer tot zijn recht. 1)

Het Gasthuis zelf is thans een naast de voormalige kerk gebouwd huis uit het laatst der 18de eeuw, met een baksteen gevel, voorzien van kroonlijst, hardsteen hoekpilasters en portiek.

B. HET OUDE-MANNEN- EN VROUWENHUIS.

Het Oude-mannen- en Vrouwenhuis, dat ter plaatse van het hiervoor besproken Bagijnhof staat, is een gebouw met een baksteen gevel van 1778 met gemetselde hoekpilasters. Boven den ingang staan de beelden van een ouden man en een oude vrouw.

VIII. PARTICULIERE GEBOUWEN.

A. HET HUIS VAN MAARTEN VAN ROSSUM (2).

Hoewel het huis van Maarten van Rossum sedert 1881 zijn bestemming als Kantongerecht gekregen heeft, is uit het oudheidkundig oogpunt toch te rangschikken onder de particuliere gebouwen.

(1) Zie voor het klokkenspel van den Gasthuistoren A. Loosjes, *De Torenmuziek in de Nederlanden*, Amsterdam z. j. blz. 165—166. (2) De belangrijkste litteratuur over de geschiedenis der huizen der gebroeders Maarten en Jan van Rossum te Zalt-Bommel vormen het artikel van F. A. Hofer, *Mededeelingen omtrent bezittingen van Maarten van Rossum* (Gelre XXXI, blz. 113) en dat van H. Beckering Vinckers, *Huizen van Johan en Maarten van Rossum binnen Saltboemel* (Gelre XXXII, blz. 237), dat op eerstgenoemd eenige noodzakelijke aanvullingen en verbeteringen bevat.

De juiste bouwtijd van dit huis is niet bekend; men weet alleen dat Maarten van Rossum († 1555) het heeft laten bouwen en dat hij het nog vóór zijn dood waarschijnlijk heeft overgedaan aan zijn zwager Johan van Isendoorn, wiens kinderen het in 1586 bezaten. Het was blijkens de vermelding van een inventaris in 1589 bewoond en diende tijdens het beleg van 1599 tot vergaderplaats van een deel van den Raad van State en van de Staten-Generaal. In 1613 werd het verbouwd, in 1881 door het Rijk aangekocht, gerestaureerd en, zooals gezegd, tot Kantongerecht ingericht. Opmerkelijk is nog, dat een houten schoorsteenboezem, welke eertijds in het huis stond boven daar nog aanwezige pilasters — het huis telt in het geheel nog drie 16de-eeuwsche schouwen — en nu in het Rijksmuseum te Amsterdam, in het midden het alliantiewapen vertoont van Egbert van Groenberg († 21 Februari 1515), burgemeester van Utrecht, en Machteld van Rodenburg († 1533) en verder heraldisch rechts en links twee andere alliantiewapens, waarin onderscheidenlijk rechts en links het wapen van Ruitenberg of Rutenborch. Het heraldisch rechter wapenschild heeft links het wapen van Ratingen. Nu had een broer van genoemde Machteld van Rodenburg, Godert, een zoon Frederik, die te Utrecht den 25sten Februari 1588 overleed en in 1533 trouwde met Adolfin van Ruitenberg, kinderloos overleden 24 Maart 1561. Een zuster van Adolfin van Ruitenberg, Johanna, overleden Augustus 1586, is getrouwd geweest met Joost van Ratingen, baljuw van Heenvliet, overleden 14 Maart 1557. In verband met het bovenstaande is het wel het waarschijnlijkst dat deze schoorsteenboezem afkomstig is uit het gezin Godert van Rodenburg-Adolfin van Ruitenberg, en dus van na 1533 moet dateeren. Hoe deze schoorsteenboezem te Zalt-Bommel gekomen is, is nog niet opgehelderd; in ieder geval is het nu waarschijnlijk, dat men hier met een Utrechtsch stuk werk te maken heeft. De stijl van het huis van Maarten van Rossum, dat wellicht maar een onderdeel is van een grooter ontworpen geheel, is die der vroege Renaissance kort voor het in zwang komen van het rolwerk in pilastervullingen e.d. Een eerste begin van dat rolwerk vindt men in het Nederlandsche Renaissance-ornament pas na 1540; het huis van Maarten van Rossum te Arnhem (het z.g. Duivelshuis) vertoont er reeds sporen van. In verband daarmee is van Rossums huis te Zalt-Bommel tegen 1540 te dateeren, dat te Arnhem in het begin der jaren veertig. Met de restauratie van 1881 is tamelijk veel bijgemaakt; hoe het gebouw er vóór dien uit zag vertoont een prentje van 1841, afgebeeld bij het hiervóór in den noot aangehaalde artikel van H. Beckering Vinckers.

B. HET VOORMALIGE HUIS VAN JAN VAN ROSSUM.

Veel minder is overgebleven van het huis van Maartens broeder Jan van Rossum. Het was gelegen ten Zuiden van de Groote Kerk en wordt in 1559 genoemd in de „erfdeelingh ader maichgescheit Johans van Rossums, Heren tho Puderoyen und Meynerswyck, tusschen seynen kynderen, na synen doode”. Hier wordt namelijk gesproken van het „huys und hof bynnen Bommell sampt dem huysgerait” en van „lynnen gewait up sommerhuiss”.

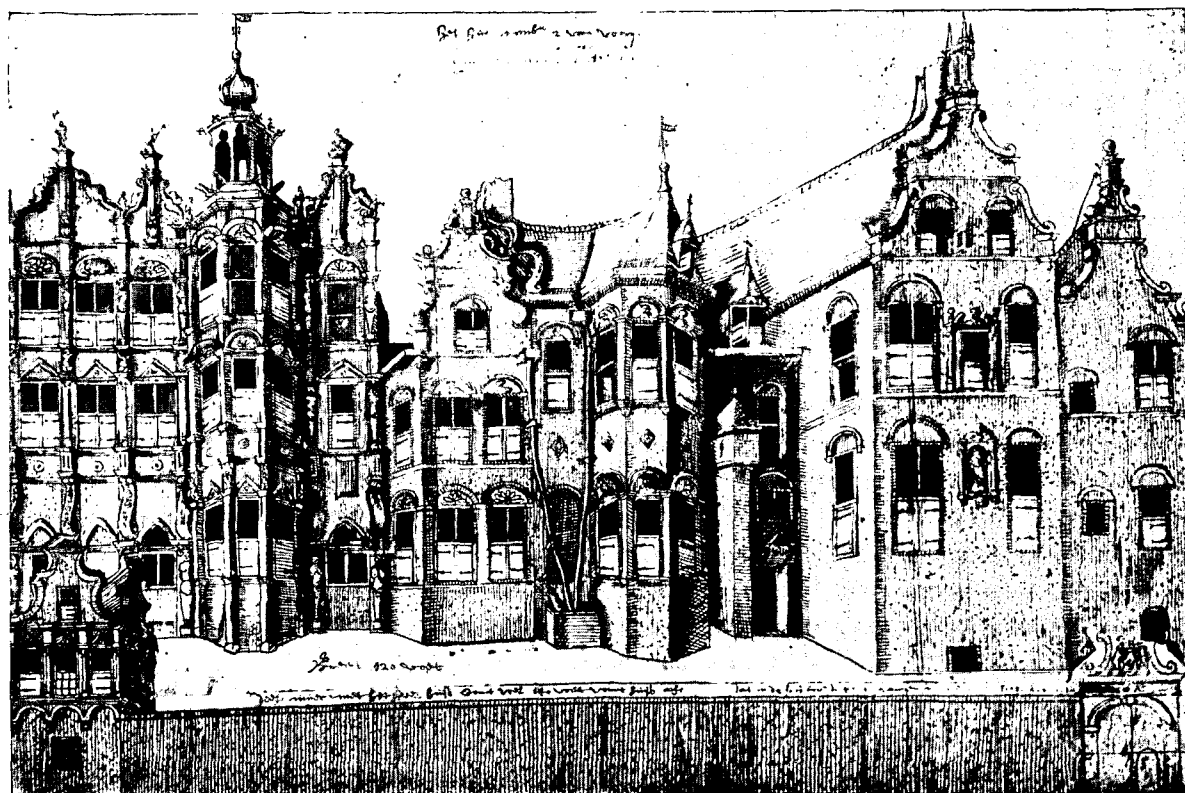
Van dit huis staat nog een fragment overeind in den vorm van een klein buitenhuisje, dat een deel van den Westelijken vleugel moet geweest zijn. Er bevindt zich namelijk op het Rijksarchief te Arnhem een groote, uitvoerige teekening uit het begin der 17de eeuw van den voorgevel van dit huis (Afb. 5), gezien van de Groote Kerk af, welke teekening het huis doet herkennen, dat men op genoemde plaats op den plattegrond van Blaeu afgebeeld vindt en het tevens waarschijnlijk maakt dat het nu nog recht tegenover de poort in den tuinmuur staande gebouwtje bedoeld stuk Westelijke vleugel is, ontiaan van zijn bovenverdiepingen en voorzien van een voordeur. De stukken beeldhouwwerk in den gevel zijn daarheen uit andere deelen van het huis overgebracht: zoo zijn de koppen in de korfbogen boven de vensters

klaarblijkelijk afkomstig van den veelhoekigen uitbouw die men op de teekening even rechts van het midden daarvan ziet afgebeeld. De korfbogen zelf zijn stukken van den oorspronkelijken muur ter plaatse, daarentegen is wellicht het wapen boven de deur en zeker het paar karyatide-hermen die het flankeert niet een deel van het afgebeelde gebouw. Op de voetstukken dier karyatide-hermen komen namelijk kennelijk 17d-eeuwsche cartouches voor. In den Oostelijken gevelmuur van het huisje vindt men nog een spoor van het venster, dat daar even om den hoek van den voorgevel aan de onderverdieping geweest is. Tenslotte heeft men Oostelijk van dit huisje nog fundeeringsresten gevonden, die van het daar staande gedeelte van het grootte huis deel uitgemaakt moeten hebben. Wanneer precies het grootte huis gesloopt is, is niet te zeggen; het komt nog voor op de plattegronden bij Blaeu en van F. de Wit.

Naar den stijl is het gebouw, zooals het op de oude teekening weergegeven is, te dateeren in twee verschillende perioden. De Oostelijke vleugel, die ongeveer de breedte van het rechter derde gedeelte der teekening inneemt, is rijker gedecoreerd dan het middengedeelte en de Westelijke vleugel. Eerstgenoemd bouwdeel vertoont veel meer sculptuur: de traveeën zijn van elkander gescheiden door consoles, halve zuilen of karyatide-hermen. De omtrekken der geveltoppen zijn met draakvormige voluten bezet, als bekroning daarvan dienen figuren van krijgslieden. Het gebruik van karyatide-hermen aan de benedenverdieping herinnert aan het boven genoemde Duivelshuis te Arnhem, putti ter hoogte van de frontons boven de vensters der eerste verdieping der drie Oostelijke traveeën aan het prachtige gevelfragment in de Waterstraat te Zalt-Bommel. De neiging om menschelijke of dierlijke figuren een tectonische functie in het ornament te geven openbaart zich in de Nederlandsche bouw- en sierkunst voor het eerst omstreeks het jaar 1540; de herme en de karyatide-herme worden dan even later een geliefkoosd element in het rolwerk-ornament, waarvan zich aan het Arnheemsche Duivelshuis reeds de eerste sporen vertoonen, maar hier in Bommel — te oordeelen naar de teekening — niet. De indeeling van een gevel met een klassieke ordonnantie — zij het ook hier en te Arnhem met een, die nog ver af staat van de academische tectoniek — is in Noord-Nederland voor het eerst vertoond aan de nu helaas verminkte binnenplaatsgevels van het kasteel te Breda, dat in 1536 begonnen is. De nu ook gesloopte geveltoppen aan de beide uiteinden van de grootte zaal aldaar bevatten evenals de oorspronkelijke bekroning van elk der binnenplaatstraveeën elementen, die zoowel aan de bekronende deelen van den gevel van het Arnheemsche Duivelshuis als aan die van dezen Oostelijken vleugel van het huis van Jan van Rossum voorkwamen. Onder invloed van de beide torentjes, die den voorgevel van het kasteel te Breda flankeren — een daarvan is weliswaar een 17d-eeuwsche replek van het andere — is het torentje ontworpen, dat tegen dezen Oostelijken vleugel te Bommel staat. De stylistische datering 1540 kan bezwaarlijk meer dan een of twee jaren fout zijn.

Anders staat het met het overige deel van het gebouw. Hier is de rijke ordonnantie achterwege gebleven en zijn de geveltoppen door C-volutes (en op een plaats ook door S-volutes) gecontoureerd. Ballen en obeliskken hebben de plaats van de bekronende menschelijke figuren ingenomen; men kan op grond van het voorkomen dezer elementen de architectuur op zijn vroegst omstreeks 1560 dateeren. Dan echter ontbreekt het element der met rolwerk aan de C-volutes verbonden menschelijke figuren, die kort daarna (1564, Gasthuis te Hoorn) hun intrede in de Noord-Nederlandsche gevelkunst doen en overal worden toegepast. Zoo kan men dit deel van het huis van Jan van Rossum het best in het begin der jaren zestig van de 16de eeuw stellen.

Ongeveer denzelfden stijl als het middelste en het Westelijke deel van het eigenlijke gebouw hebben de poort in den muur aan de straat in den rechter beneden-

Afb. 5. Voormalig huis van Jan van Rossum te Zalt-Bommel.
Anonyme teekening op het Rijksarchief in Gelderland.

hoek, van de teekening en het kleine paviljoen in dienzelfden muur in den linker benedenhoek, in een bijschrift het „Speelhuys” genaamd. Dit zal wel hetzelfde gebouwtje zijn als het in 1559 genoemde „sommerhuys”; het zou in dat geval reeds in 1559 bestaan hebben, dus wellicht iets ouder zijn dan de pas beschreven deelen van het hoofdgebouw. Gezien de aan de architectuur van den Oostelijken vleugel verwante gevelindeeling door een ordonnantie met halve zuilen, die nog geen academisch zuivere ordonnantie is, is het mogelijk dat het gebouwtje nog uit het begin der jaren vijftig van de 16de eeuw dateert. Veel vroeger kan het echter, in verband met den vorm der geveltoppen, niet wezen.

C. ANDERE PARTICULIERE GEBOUWEN.

Zooals reeds gezegd kunnen de berichten over den stadsbrand van 1524 doen veronderstellen, dat geen enkel woonhuis van vóór dien tijd — althans wat het getimmerte betreft — meer bewaard is gebleven. Van vlak na den brand kan het huis Markt no. 2 (in de Voorloopige Lijst aangegeven met het kadastrale nummer A 57) dateeren; het vertoont nog laat-gotische vormen en is in 1904 gerestaureerd.

Uit den tijd van de huizen van Maarten en Jan van Rossum dateert het reeds genoemde gevelfragment aan Waterstraat no. 26 (oud A 113). Men kan aan dit fragment beoordeelen hoe goed van kwaliteit het beeldhouwwerk aan den Oostelijken vleugel van het huis van Jan van Rossum geweest moet zijn. Het vertoont zulk een treffende overeenkomst in stijl met dat werk dat men wel kan aannemen dat het door

denzelfden meester is ontworpen. Ook het bovengenoemde „Speelhuys” zou tot het oeuvre van dien meester gerekend kunnen worden.

De overige bewaard gebleven 16d-eeuwsche gevels te Zalt-Bommel zijn van minder belang, hoewel toch nog interessant als zeldzame voorbeelden van vroege Renaissance-bouwkunst. Zij zijn minder rijk van opzet en dan ook minder afwijkend van de laat-gotische gevelindeeling; de Renaissance-motieven beperken zich tot tympanen boven vensters (Boschstraat n°. 10—12, oud D 51), balusterzuiltjes als onderste eindingen van lisenen (hiervóór genoemd huis en Gasthuisstraat n°. 22, oud C 18) en medaljons (Gasthuisstraat n°. 4, oud C 26; Markt n°. 3, oud D 46). Gezien het feit dat zulke tympanen en medaljons nog voorkomen aan den Westelijken vleugel van het huis van Jan van Rossum, zijn al deze gevels tusschen 1540 en 1560 te dateren. De gevel Markt 3, die een top van 1664 heeft met klauwstukken, heeft een bijzonderen vorm, die hem den naam van „de handspiegel” heeft doen krijgen. Uit het einde der 16de eeuw dateert wellicht nog het rechter gedeelte van het huis Kerkstraat n°. 26 (oud B 240). Overigens is uit den tijd tusschen ± 1560 en ± 1600 geen bouwwerk te Zalt-Bommel meer bewaard gebleven.

Uit het eerste kwart der 17de eeuw dateert een reeks trapgevels met versiering in baksteenmozaiek, zooals men er Noordelijk tot Oudewater toe aantreft. Veelal zijn die gevels verminkt; een mooi gaaf exemplaar is Oenselschestraat n°. 50 (oud B 132) waarin ook het interieur uit het begin der 17de eeuw vrijwel gaaf bewaard is gebleven met een glazen binnenpui, en gebeeldhouwde houten schouw en betimmering in de achterkamer.

Wat jonger, maar in hun eenvoudige compositie hoogst schilderachtig zijn de gevels Ruitersstraat nos 14 en 16 (oud C 90 en 91), de laatstgenoemde van 1630.

In de latere 17de eeuw is het geveltype te Zalt-Bommel weinig meer veranderd. Een deuromlijsting in den stijl van Jacob van Kampen vindt men aan het huis Boschstraat 24 (oud D 57), dat overigens een voorbeeld is van een voorgevel met daklijst uit de 16de eeuw.

Een rijke, maar wat drukke gevel in stijl Lodewijk XV is die van het huis Ruitersstraat 10 (oud C 93).

Voor de overige particuliere gebouwen en details daarvan zij verwezen naar de Voorloopige Lijst.

IX. DE OUDHEIDKAMER.

De Oudheidkamer voor Zalt-Bommel, Bommelerwaard en Heerewaarden is geopend in September 1909 en heropend den 12den September 1925 in het tegenwoordige gebouw ten Oosten van het Raadhuis. De verzameling bestaat, behalve het hiervoor terloops genoemde, uit bouwfragmenten, beeldhouwwerk, schilderijen, zil-verwerk, topografische afbeeldingen, munten, muntstempels, enz.

EPISODEN UIT DE BOUWGESCHIEDENIS VAN DE ST. MARTENS-KERK BINNEN DE STAD SALTBOEMEL.

door IR. JOACH. BECKERING VINCKERS

Hoewel over den bouw van deze kerk eenige literatuur bestaat is van de oudere bouwgeschiedenis zoo weinig bekend, dat het mij belangrijk voorkwam om nu het binnenkort, naar wij hopen, tot een restauratie zal komen; eens na te gaan, welke gegevens hieromtrent in het gebouw zelf nog bewaard zijn.

In een reeks van jaren mocht het mij gelukken voldoende materiaal te verzamelen, om een beeld te verkrijgen van eenige vroegere bouwplannen die ten deele werden uitgevoerd, om daarna te worden opgegeven of gewijzigd en die samen het bouwwerk voortbrachten, dat we op een schilderij in de kerk, vermoedelijk uit de eerste helft van de 16de eeuw, zien afgebeeld (afb. 1) en dat nog, hoewel bouwvallig domineert in het stadsbeeld.

Ik betuig hierbij mijn dank aan het College van kerkvoogden, voor zijn welwillende medewerking bij het blootleggen van sommige bouwfragmenten en aan hen die mij bij de onderzoekingen en opmetingen behulpzaam waren en tevens aan Dr. G. C. Labouchere voor zijn welwillende opmerkingen en aanwijzingen.

LITERATUUR over de bouwgeschiedenis en het schilderwerk in deze kerk:

(A) D. W. v a n D a m: *Een rekening der St. Maartenskerk te Z. B.* 1585—1605. Gelre XII, bl. 407.

(B) Dr. E. E p k e m a: *Historische bijzonderheden omtrent de St. Maartenskerk en toren te Z. B.* Gelre X, bl. 135. Uit de resolutieboeken der stad bewerkt.

(C) F. A. H o e f e r: *Kort overzicht der merkwaardigheden binnen Z. B.* Gelre IX, bl. 131.

(D) F. A. H o e f e r: *Opsomming der bezienswaardigheden te Z. B.* Bulletin van den Oudheidkundigen Bond 1908, bl. 147.

(E) *Verslag der Rijkscommissie ... voor de Ned. Mon ...* Voorloopige lijst der Ned. Mon. Dl. IV 1917, bl. 208.

(F) Ad. M u l d e r: *Z. B. met zijn St. Maartenstoren.* Bulletin van den Oudheidkundigen Bond 1906, VII, bl. 104.

LITERATUUR over de muur- en gewelfschilderingen, koorbanken en doopvont:

(G) J. G. R. A c q u o y: *De bas-reliefs op de steenen doopvont te Z. B.* Études archéologiques etc. dédiées à M. le Dr. C. Leemans, 1885, bl. 590.

(H) D. B i e r e n s d e H a a n: *Het houtsnijwerk in Nederland enz.* 1921. Hierin worden de koorbanken afgebeeld en besproken.

(I) G. W. v a n H e u k e l o m: *Monographie van St. Christoffelbeelden.* Hierin wordt de schildering in Z. B. behandeld.

(J) G. v a n K a l c k e n: *Peintures ecclésiastiques enz.* 1909. Hierin worden muur en gewelfschilderingen besproken en afgebeeld.

(K) N. C. K i s t: *Het humoristisch karakter der Christelijke kunst.* Ned. Archief voor kerkgeschiedenis, door N. C. Kist en H. J. Royaards, Dl. IV, bl. 398.

(L) N. C. K i s t: *Middeleeuwse muurschilderingen,* Ned. Archief voor kerkgeschiedenis, door N. C. Kist en H. J. Royaards Dl. VI bl. 429.

(M) C. L e e m a n s: *Over muur- en gewelfschilderingen:*
1839. Wetensch. bijdr. van de Gids. blz. 1 achteraan (afzonderlijk gepagineerd).
1845. Ned. Staatscourant 20 Sept. no. 223, 1 Nov. no. 259.
1846. Bijvoegsel idem 3 Nov. no. 262 (teekeningen in de Kon. Bib. te 's-Gravenhage 122 A 1c).

1846. Algem. Konst- en Letterbodè I, bl. 35, 51, 68.
 1846—1847. Ned. Kunstspiegel: Dl. I bl. 139; D. II bl. 225.
 1857. Verslagen en Mededeelingen der Kon. Akad. van Wetenschappen, afd. letterkunde Deel II bl. 238.
 1863. idem, Deel II, en 1872 bl. 22.
 (N) Viet. de Stuers: *Een muurschildering in de kerk te Z. B.* Etudes Archéologiques etc. dédiées à M. le Dr. C. Leemans 1885. bl. 269.
 (O) P. H. van Moerkerken Jr.: *De Satire in de Ned. Kunst der Midd.* bl. 165. En enkele anderen (vergelijk de door Gelre uitgegeven bibliografie).

Enkele punten uit de GESCHIEDENIS vinden we vermeld in een „Chronyk van Boemel sedert den Jaare 998 tot op het Jaar 1542” van de hand van De Bijde, afgedrukt in eenige uitgaven van de „Bommelsche Comptoir- en Schrijf-almanack” o.a. van het jaar 1759.

„1303. Is de Parochiekerk van Boemel gemaakt tot een Collegiale kerk en gefundeert een capittel van een Deken en tien (lees negen) Kanunniken.

1304 Is de St. Martenskerk ingeweit.

1368. Daags vóór St. Agapithus (18 Aug.) is de St. Martenskerk afgebrand.

1462. Op St. Bartholomeusdag (24 Aug.) is de helft van de stad Boemel afgebrand: en daags voor St. Mattheus Evangelistdag (21 Sept.) heeft men een begin gemaakt met het herbouwen van de kerk.

1538. Op ons liefst Heeren Hemelvaartsdag savonds omtrent 6 en 7 uren . . . is den Boemelsche kerktoorn . . . al nederwars geberndt . . . tot dat wulfsel boven de klokken toe.”

Voor het eerst vinden we de kerk genoemd in een stuk loopende van het jaar 1276 tot 1281 (Oorkondenboek der Graafschappen Gelre en Zutfen, door Mr. L. A. J. W. Bar. Sloet no. 972 bl. 946). Tot het genoemde jaar 1303 werd de kerk slechts door één pastoor bediend. Behalve genoemde data weten we nog, dat in 1435 ongeveer aan de zuidzijde der kerk een kapel moet zijn aangebouwd (1) en verder lezen we (2): „Fundatio vicariae int Gebeinhuys per Godefridam, filiam Humanni (lees Huygmanni) ex Insula.” Deze Godefrida is waarschijnlijk een dochter van Huygman Uyteweerde en Katharina (gest. 23 Aug. 1471) en een zuster van Dom. Huyghmannus ex Insula, canonicus eccl. S. Martini Saltb., die overleed 25 Nov. 1519. Deze vicarie is waarschijnlijk gesticht in het begin van de XVIe eeuw. Uit deze fundatie blijkt, dat toen in het Gebeint- of Knekelhuys een altaar stond opgericht.

AFBEELDINGEN van de kerk uit XVIe en XVIIe eeuw zijn:

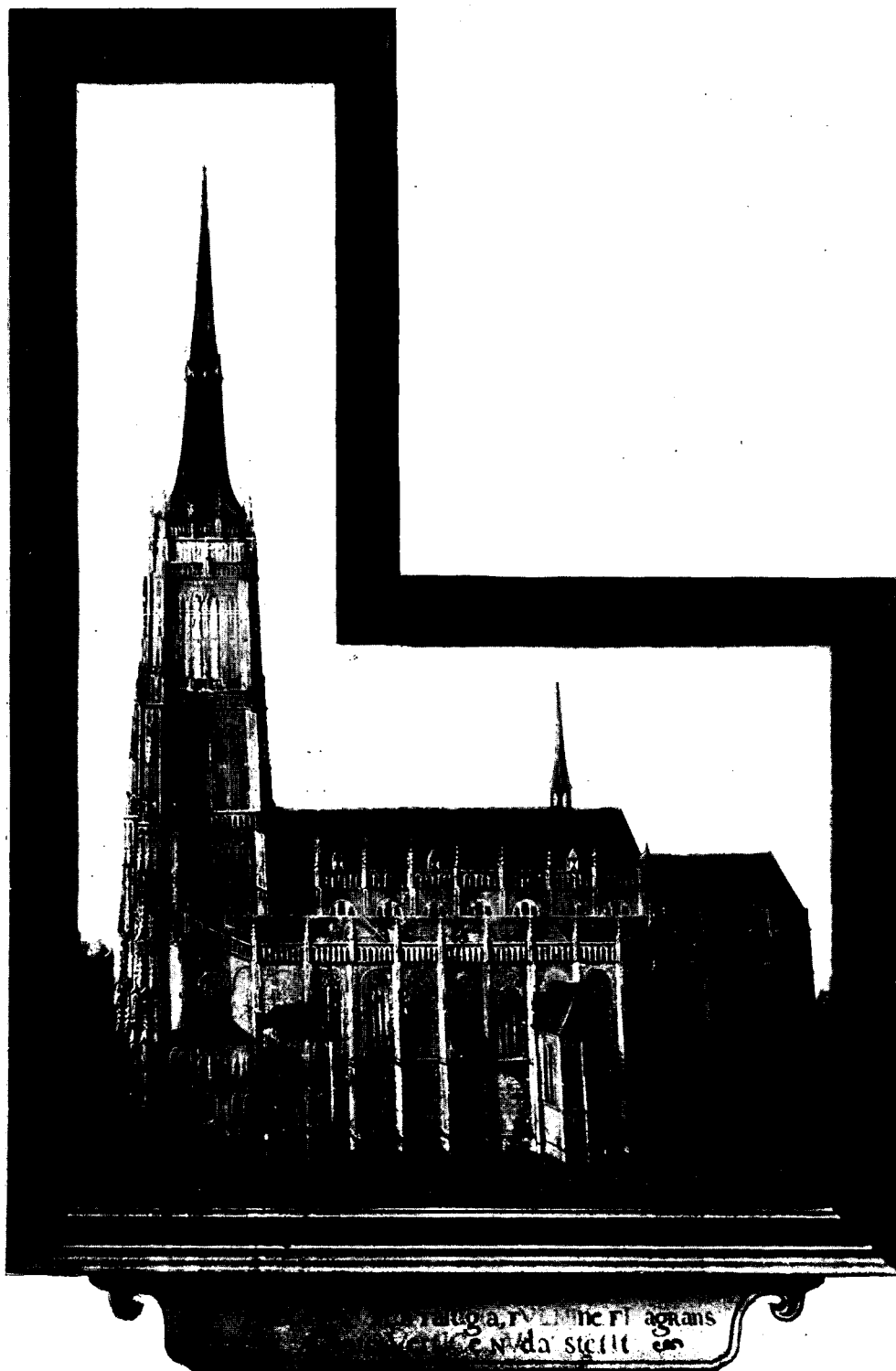
(A) een schilderij, in de kerk-hangende, geeft het gebouw weer gezien van de zuid-zijde: lessenaardaken op de zijbeuken, oorspronkelijke sacristie, toren bekroond door een gothische spits welke in 1538 door brand werd vernield. (afb. 1).

(B) een schilderij in de raadzaal te Zalt-Bommel, afbeeldende de stad tijdens het beleg in 1574, waarop de kerk te zien is vanaf het zuiden, met lessenaardaken op de zijbeuken en met den na den brand van 1538 door een Renaissance-spits bekroonden toren. Een, op dezelfde grootte geschilderde copie van dit schilderij is te zien in de Oudheidkamer.

(C) een schilderij in de raadzaal, waarop de stad is afgebeeld, laat de kerk zien

(1) Stichting van twee Vicarieën op een altaar in de St. Martenskerk te Zalt-Bommel. A°. 1436. Door H. Beckering Vinckers: Gelre XXXIII bl. 149.

(2) T. I. Welvaarts: Het Kapittel van Zalt-Bommel naar de archieven van Postels Abdij bewerkt. A°. 1331—1594. Archief van den Aarts-Bisschop te Utrecht (XIX 1892 pg. 204). Hierin is opgenomen een inventaris der charters van het Kapittel.

Afb. 1. De Sint Maartenskerk te Zalt-Bommel, van het Zuiden.
Naar een schilderij in de kerk, met het chronogram 1538.
Foto Rijksbureau voor de Monumentenzorg.

van het Noorden met de door puntdakjes bedekte zijbeuken, met den voormaligen traptoren naast het Noord-portaal en de Renaissance spits op den toren.

(D) in den bekenden atlas van Joh. Blaeu van 1649, gezien uit het noorden, met puntdakjes en Renaissance spits.

Bij verschillende schrijvers vinden we een uiteenlopende dateering van de onderdeelen van het bouwwerk. Beschouwen we de belangrijkste hiervan, dan verkrijgen we het volgende overzicht:

	Hoefler (C)	Voorloopige lijst (E)	Mulder (F)
Schip v. d. kerk oorspronkelijk:	—	XIV-d	XIV-a, b, c.
Latere verrijking	XIV-d	XV-c	XIV-d; of XV-a
Zijbeuken naast toren	—	XV-d	XIV-d; XV-a
Toren	1340-1420	XV-a	XV-a
Koor	XIII-d; XIV-a	XIV-d	XIII-d; XIV-a
Gewelven	—	XV-d	XV-a
Zuid-portaal	—	XV-d	XV
West-ingang	VI-b. c.	XVI-a	—
Noord-portaal	—	XVI-a	XV-a
Zuider-koorkapel	—	XV-a	XV-a
Doopvontkapel	—	XV-a	XV-a
N.W. kapel bij den toren	—	—	XV-c
Z.W. kapel	—	—	XV-c

HET EERSTE BOUWPLAN: DE KRUISKERK.

Het koor behoorde tot een bouwplan, waarbij het gebouw als kruiskerk was ontworpen. In hoeverre het transept en het schip voltooid werden is een vraag, waarschijnlijk uit het gebouw zelf niet meer te beantwoorden, maar het ligt voor de hand dat de oude parochie-kerk geleidelijk werd afgebroken, naarmate de grootere kapittelkerk vorderde en dat haar schip nog gebruikt werd, toen reeds in het nieuwe koor de mis werd opgedragen.

Van dit bouwplan zijn nu de volgende deelen tot in onze eeuw bewaard gebleven, ten deele nog intact, ten deele tot voor kort in het muurwerk en achter een cementlaag verborgen.

Ten eerste: het koor met zijn kruisgewelven (1) en ribben (afb. 4a) met gebeeldhouwde sluitstenen in de punten van samenkomst, en met kapiteelen, versierd met twee kransen van gekroesde bladen, ieder aan een stukje stengel, met een veelhoekig dekstuk (afb. 5). De triomfboog behoort eveneens tot dit bouwplan.

Ten tweede: een traptoren, Varkenstoren genaamd, waarmee men nu de koor-goot en den zolder van het schip kan bereiken, gebouwd op de scheiding van het koor en het schip aan de Noord-zijde en tegelijk met dit koor opgetrokken.

Ten derde: een blindraam aan de zuid-zijde van dezen toren, versierd met zandsteen traceeringen van drie quadriglopen, het raamprofiel als afb. 4c, de breedte 2.58 m, (zie afb. 5).

Ten vierde: een blindraam aan de west-zijde van denzelfden toren, met een traceering bestaande uit zes triglopen en een profileering als afb. 4c en een breedte van 2.27 M. (zie afb. 6).

Dit raam, dat voor eenige jaren verborgen was achter een laag cement en een laag metselwerk, bestaande uit denzelfden steen als die voor het koor werd gebruikt is het vorige jaar geheel door mij blootgelegd en kon met groote zekerheid worden ge-

(1) Zeer fraaie afbeeldingen komen voor in het werk van G. van Kalcken (litt. J.). Détails van gewelven en muurschilderingen.

reconstrueerd. Het is nu ten deele boven het zijbeukdak, ten deele boven het gewelf en ten deele in den zijbeuk zelf gelegen.

In de kerk werd later de profileering van dit raam in overeenstemming gebracht met die der andere zijbeukramen (afb. 4d). Ook werd dit raam met een nieuwen boog onder het gewelf afgesloten; een nieuwe boogtraceering werd echter niet meer aangebracht.

Zeer merkwaardig bij dit raam is, wat bij het blootleggen duidelijk bleek, dat de zandsteen met een dunne witte laag was bedekt, voorzoover hij tot het oorspronkelijk oppervlak behoorde. Op plaatsen waar dit oppervlak vóór het in metselen was afgebrokkeld, ontbrak ook de laag. In den oorspronkelijken staat was de zandsteen dus gewit (afb. 7).

Ten vijfde: een raam in het koor aan de zuid-zijde, boven de sacristie, met zandsteen traceering van drie triglopen en een raamprofiel als afbeelding 4b. Voorzoover het gelegen was onder de nok van de voormalige sacristie was het blind, daarboven was het oorspronkelijk open, doch werd later dichtgemetseld. (1).

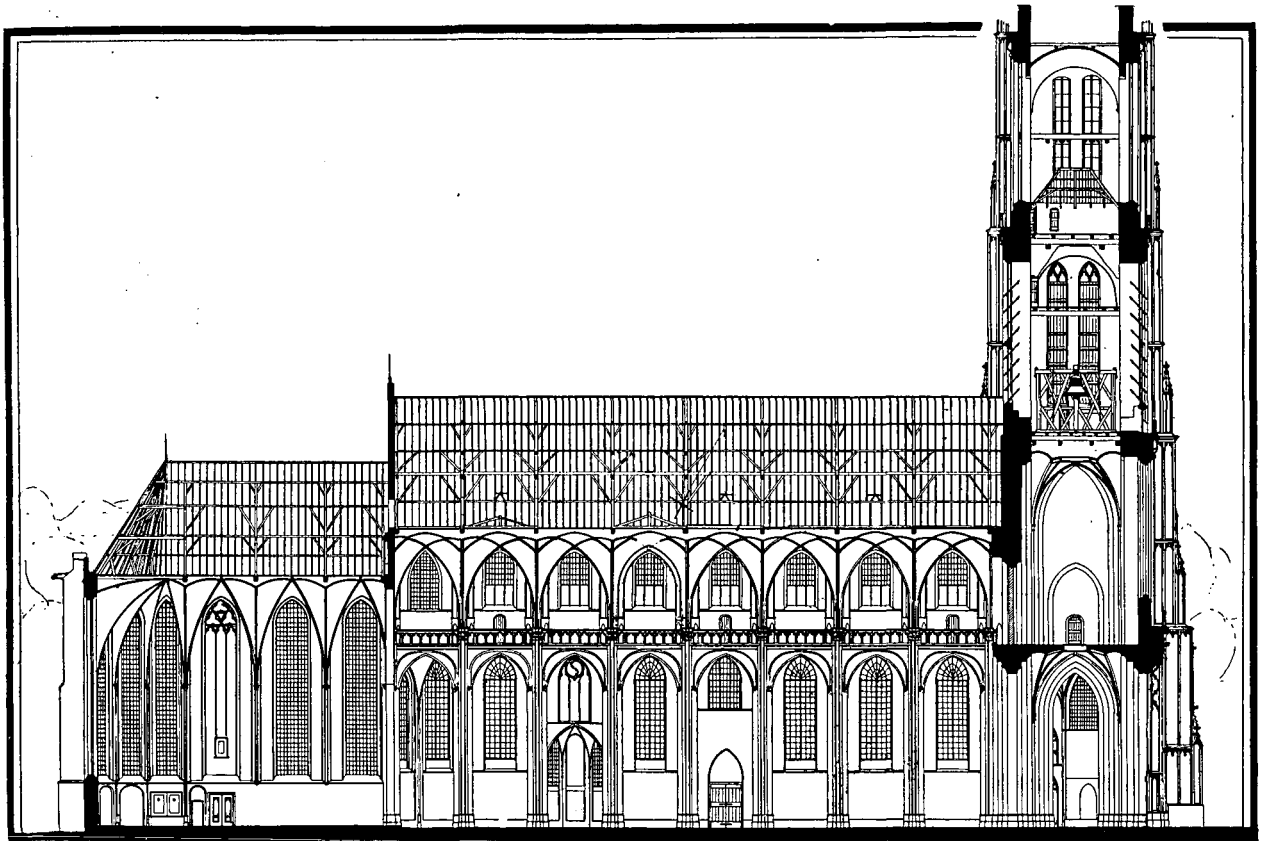
Ten zesde: een boog van afgehakte steenen, boven het blindraam aan de west-zijde van den voorn. Varkenstoren. De steenen zijn nu nog 20 cM. lang; daar de gemiddelde steengrootte $28,5 \times 14 \times 6,5$ cM. is, heeft de boog in zijn oorspronkelijken staat, ongeveer 9 cM. buiten den muur uitgestoken (zie fig. 6).

Het metselwerk boven dezen boog is niet in hetzelfde verband gemetseld als het werk eronder; het is dus klaarblijkelijk een later aangebrachte laag. Bij de geboorte van

Afb. 2. Gesloten-toren en Uilen-toren, met gelaagd metselwerk gezien uit het Zuiden.

(1) De voormalige sacristie had een steiler dak dan de tegenwoordige, wat blijkt uit een moet tegen den koor-muur en was afgedekt door gewelven. Het gebouwtje, dat nu als consistoriekamer dienst doet, is van later, en werd van de afbraak van de sacristie opgebouwd. Tot in het midden der vorige eeuw was het nog alleen toegankelijk, door een deurtje onder de afbeelding van Christus op den regenboog, zooals blijkt uit eenige losse aanteekeningen van Dr. C. Leemans, op de Oudheidkamer berustende.

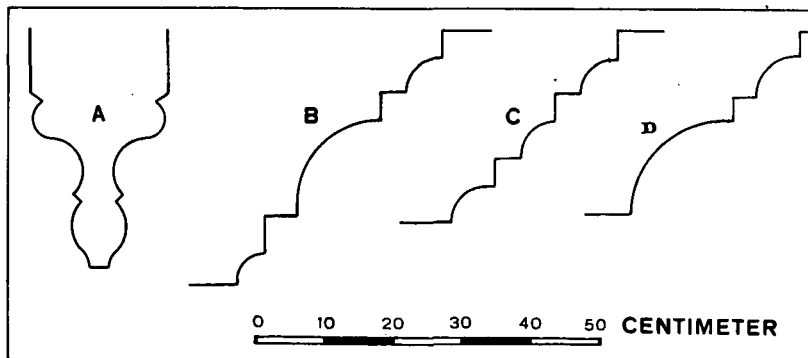

Afb. 3. Langsdoorsnede over kerk en toren.

dezen boog is de plaats te zien, waar vroeger de hoekpijler van de viering opging, doch bij het veranderen van het bouwplan werd afgehakt (C).

Ten zevende: een getand muurdeel, dat aan de noordzijde uitsteekt buiten den traptoren en opgaat tot dezelfde hoogte als de gootbalustrade van het koor, een dikte heeft van 78 cM. (dit is even dik als de muur van den Varkenstoren) en boven een hollijst als balustrade versmald is tot 45 cM.

Met dit stukje muur, komt een voeg overeen, die doorloopt van bovenaf, tot op de plintlijst, waar hij achter later metselwerk verdwijnt en de grens aangeeft van het overgebleven deel der oude kerk. (afb. 6-B).

Afb. 4. a. Profiel van een gewelfrib in het koor; b. profiel van de raamomlijsting van een open raam in het koor; c. profiel idem, van een blind-raam in het koor; d. profiel idem, van een raam in den zijbeuk.

Ten achtste: aan de zuidzijde een holle profiellijst, waarvan de plaats overeenkomt met den boog van afgehakte steen aan de noordzijde (ten 6°); zij steekt 11 cM. uit. Dergelijke hollijsten steunen in het koor de gewelfschelpen. De hollijst wordt nu benut om den aanzet van een traptoren te ondersteunen (de z.g. Uilento-

ren). Hieruit is met zekerheid te besluiten, dat ook de onder 6° genoemde boog een dergelijke hollijst is geweest.

Ten negende: een deel van den zuidervieringboog. Terwijl van den noorderboog waarschijnlijk niets meer over is, vond ik aan de zuidzijde, waar de muren van den lichtbeuk van het schip tegen de koormuren sluiten, nog een deel van den boog in het muurwerk verborgen. Een deel van nog ongeveer een meter lang, geheel gelijk aan den Triomfboog kwam hier te voorschijn.

Ten tiende: een muurdeel geheel gebouwd als de contreforts van het koor, aan de onderzijde van tufsteen, daarboven van metselwerk in baksteen. Het is gelegen aan de zuidzijde in het verlengde van den Triomfboog. Op dit muurdeel komt de boog, onder 8° genoemd, voor.

Ten elfde: een voor eenige maanden opgegraven fundament naast een contrefort van den zijbeuk gelegen. Het bestaat uit een laag mortel op de klei gestort, dik 14 cM. Daarop vijf lagen baksteen (kloostermoppen) zonder verband in de mortel gelegd, met rechte en rechtopgaande begrenzingen. Het later gebouwde deel der kerk werd dieper gefundeerd (1). Vergelijk afb. 8, in zwart is het naast de 4° contrefort vanaf den varkenstoren aangegeven.

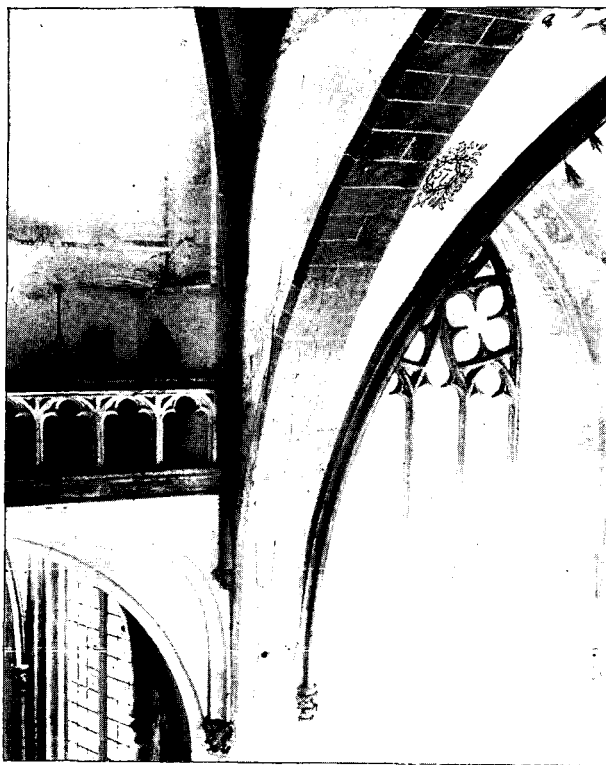
Ten twaalfde: twee kapiteelen geplaatst aan de zijbeukzijde tegen de hoekpijlers van het koor, overeenstemmende met die uit het koor en sterk afwijkend in vorm van die in het schip en de beuken. Later werden zij afgedekt door een ronde dekplaat en waarschijnlijk lager aangebracht op de hoogte der zijbeuk-kapiteelen.

Uit deze gegevens is met zekerheid te besluiten, dat we hier te maken hebben met het ten deele uitgevoerde plan voor een kruiskerk uit denzelfden tijd als het koor, met dezelfde raamprofielen (4°), raamtraceeringen (4°), en kapiteelvormen (12°).

Tevens blijkt eruit dat de profileering van de kooramén niet later werd gewijzigd, (2) daar deze profielen ook bij het blootgelegde blindraam voorkomen (afb. 6). Wel bestaat er verschil tusschen de profielen van de blindramen en de open ramen: de eerste zijn zoo ondiep mogelijk gemaakt om het muurwerk te sparen (afb. 4). Ook de aansluiting van gewelfschelp en muur werd op dezelfde manier verkregen als bij het koor. De dwarsbogen van het transept waren gevormd als de triomfboog.

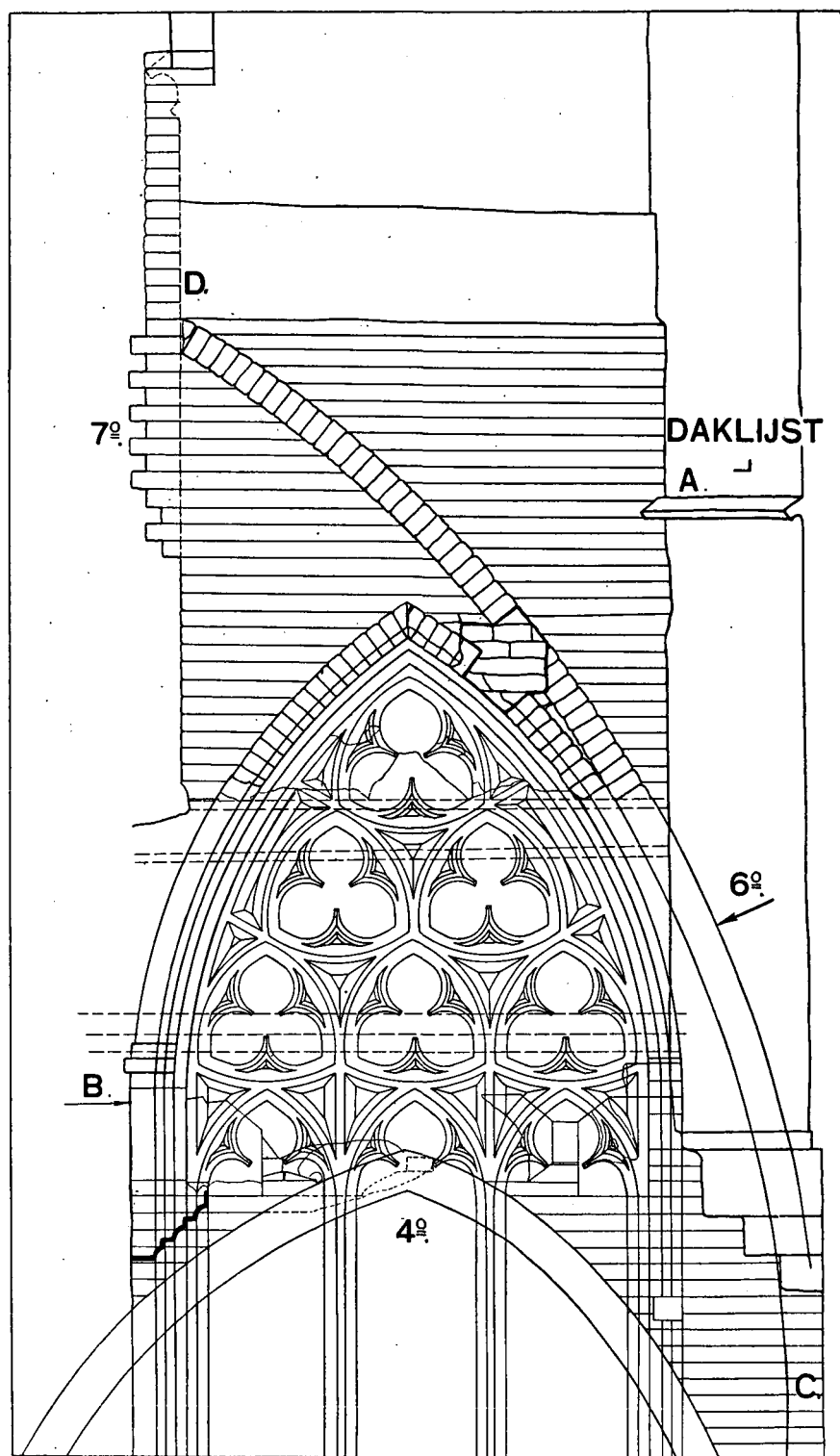
De hoogte van de balustrade, de travéebréedte en dus ook de nokhoogte was bij transept en koor gelijk.

Uitgaande van de fundeering, waarop we een muur van 78 cM. dikte plaatsen, met naar buiten een verzwaring van 15 cM. (als bij het koor) en naar binnen een verzwaring van 9 cM. als genoemde hollijst, verder aannemende dat in den hoek van het

[Afb. 5. Aansluiting van het triforium tegen den Triomfboog.

(1) De zijbeuken der kerk zijn gefundeerd op spaarbogen. (2) In het artikel van Ad. Mulder (litt. F) lezen we, dat de venster-profielen van later dateeren en gewijzigd werden; dit bleek echter niet waar te zijn. In de Utrechtsche Domkerk komen ook dergelijke profileeringen voor uit het begin der XIVe eeuw, aan kapellen aan de Zuidzijde van het koor.

Afb. 6. Reconstructie van het blindraam aan de Westzijde van den Varkenstoren.

zij bij den bouw niet hinderden. Soms zullen ze ook bij het maken der graven zijn verwijderd.

transept een schalkzuil met kapiteelbreedte van 50 cM. gestaan heeft (als bij het koor) en in het midden een schalkzuil als tegen den wand van het koor staan, vinden we de zuivere plaats van den top van de gewelfkap (D afb. 6), daar de plaats van den noordervieringboog en de ribdikte bekend zijn. Deze plaats is juist de voeg D. De top van de hollijst ligt even hoog als de top van de ermede overeenkomende muraalbogen in het koor.

Het is eigenaardig, dat D niet geheel náást het blindraam ligt, want dan zouden we aan een dubbelraam met een blind en een open deel kunnen denken. Gegevens over een blindraam ontbreken.

Opgravingen bij E (afb. 8) brachten op groote diepte slechts onregelmatig gelegen baksteenen aan 't licht en een doorlopende dunne laag puin: de bodem van de bouwput tijdens den afbraak van het transept. Alle steenen werden klaarblijkelijk weer gebruikt voor den bouw van de nieuwe zijbeuken, alleen de min of meer waardelooze steenstukken, die zonder verband in de mortel gelegd de onderste lagen vormden, groef men niet verder uit, wanneer

Wanneer we den zijbeukmuur geplaatst denken in den as van den boog tusschen beide travéeën van het transept, dan vinden we voor den zijbeuk een breedte van 5,37 M. tusschen arcade-boog en muur. De travéebreedte aanhoudende op de helft van de transeptbreedte (d.i. de tegenwoordigen pijlerafstand) dan vinden we hiervoor 5,30 M., wat dus nagenoeg vierkante kruisgewelven geeft.

Opmerkelijk is dat de viering gevormd wordt door de hoekpijlers en twee hoofdpijlers, die stonden op de plaats van de twee 2e pijlers van de arcade, vanaf het koor gerekend; deze pijlers zijn dus gebouwd op het fundament der oudere hoofdpijlers.

De trap in den Varkenstoren had eertijds een toegang tot de kerk aan de westzijde. Verder had hij geen toegangsdeuren meer voor den uitgang naar de koorgoot, die nog bestaat; de trap die nu hooger opgaat is later aangebracht.

HET TWEDE BOUWPLAN: DE EERSTE DRIEBEUKIGE BASILIEK.

We zien dus dat het oorspronkelijk plan werd verlaten om redenen, die uit het gebouw niet blijken en waar ik later op terug kom. Eerst wil ik mij bepalen tot het opzoeken van die bouwfragmenten, die ik zou willen zien als overblijfselen van een tweede plan.

Dat dit inderdaad moet bestaan hebben, blijkt wel het duidelijkst wanneer we op den zolder boven de zijbeukgewelven de muren van den lichtbeuk van het middenschip bezien. Wanneer we echter het bestaan van dit plan eenmaal ontdekt hebben, dan vinden we op verschillende plaatsen ook andere aanwijzingen, zoodat we ons een beeld kunnen vormen van het naar dit plan uitgevoerde deel van het bouwwerk, dat nog tot in onzen tijd bewaard is gebleven.

Ten eerste: in genoemden muur, boven de arcaden vallen aan noord- en zuidzijde twee natuursteenen lijsten op, voor een deel nog aanwezig, voor een deel nog als moet in het muurwerk zichtbaar. Op afb. 12 zijn de lijsten aangegeven met A en B. Ze zijn de onmiskenbare aanduiding, dat hier vóór de nu aanwezige afsluiting met punt-dakjes tegen elke contrefort van den lichtbeuk twee andere dakvormen toegepast werden als afsluiting van de beuken. De onderste en oudste daklijst (A) loopt aan noord- en zuidzijde door over de vijf oostelijke travéeën. Hieronder is het metselwerk in baksteen uitgevoerd, erboven is het met tufsteen bekleed. Deze lijst vormt de onderafsluiting van de ramen, die later voor een deel werden dichtgemetseld, wat op de doorsnede aan het dunner worden van den muur te zien is. De bovenste lijst (B) loopt over alle travéeën door en bij de twee westelijke travéeën, waar alleen deze lijst voorkomt, zien we de ramen voor het onderste deel als blindraam uitgevoerd. Men heeft ze klaarblijkelijk aangepast aan de dichtgemetselde oostelijke ramen. In het oostelijk deel zagen we tufsteen tusschen A en B; hier ligt onder lijst B slechts baksteenmuurwerk, dat steeds onder het dak gelegen heeft.

Afb. 7. Boven deel van het blootgelegde blindraam aan de Westzijde van den Varkenstoren.

Inwendig is boven de arcaden een triforium aangebracht, gevormd door een balustrade in de naar beneden verlengde vensternissen, welke nissen door kleine boogopeningen met elkaar zijn verbonden.

Van de ramen in de lichtbeuk hebben de twee oostelijke een afwijkenden vorm en ook de nis is hier lager dan bij de andere; ze zijn afgedekt door zuivere spitsbogen, terwijl de andere een gedrukten boog vertoonen, (zie afb. 3). Dat deze twee ramen tot dit plan hebben behoord, volgt uit de onderafsluiting, die niet in overeenstemming is met de lijst B, doch wel met A.

De vijf zuidelijke contreforts van de lantaarn vanaf het koor gerekend, behooren ook tot dit bouwplan; ze zijn nml. in tegenstelling met de anderen, tusschen beide lijsten in, in tufsteen uitgevoerd. Dat ook de vijf noordelijke contreforts aan de westzijde eerst in tufsteen werden gebouwd blijkt duidelijk uit fragmenten.

Deze contreforts bestaan uit een vierkant deel, waar overhoeks een pinakel tegen werd geplaatst en zijn gelijk aan die van het derde bouwplan.

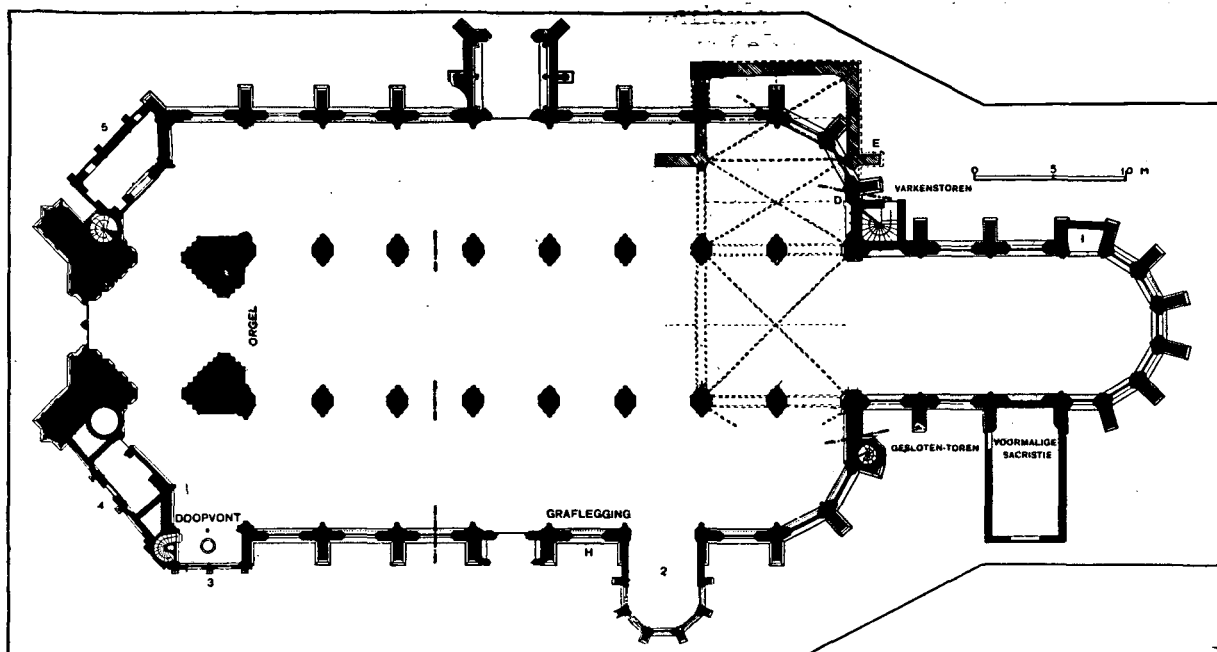
Of de bekroning van deze pinakels tot dit 2° plan behoort, is niet meer te zeggen. Aan de noordzijde blijken de onderste gedeelten van deze contreforts, waar de stijlen van de kapbalk tegen steunen, in vorm af te wijken van de overige, dus moeten deze vijf den vorm aangeven van de oorspronkelijke contreforts van dit plan. Aan de zuidzijde bestaat dit verschil echter niet.

Uit deze groep fragmenten is nu af te leiden, dat de arcaden en de pijlers, tot het 2° bouwplan gerekend mogen worden en eveneens het triforium, dat toen reeds met den Varkenstoren in verbinding was gebracht (wat blijkt uit het doorloopen van de daklijst A). Deze daklijst A loopt echter niet door op een ronden traptoren aan de Zuidzijde, de Uilentoren genaamd, die uitgebouwd is op de scheiding van schip en koor, (zie afb. 2), zoodat deze niet tot dit plan behoort; hier had dus het triforium geen of een anderen uitgang. Bij het aanbrengen van de muren van de lichtbeuk, had men de noord- en zuid-bogen van de viering en een deel van de hoekpijlers zelf, die oorspronkelijk boven de arcaden uitstegen, bijgehakt en de muren er tegen gemetseld, echter zóó dat ook boven de gewelven van het oude werk geen spoor meer te zien bleef.

Ten tweede: een ander bouwfragment, dat onmiskenbaar tot het 2° bouwplan behoort, is al het muurwerk aan de zuidzijde, dat bestaat uit drie lagen metselwerk van baksteen (27 × 6, 5 × 13) afgewisseld met twee lagen tufsteen (afb. 2 en 17). Hieruit bestaan de zeven oostelijke contreforts en een veelhoekigen traptoren, over een hoogte van enkele meters, boven een basement van tufsteen metselwerk. Deze traptoren, die een zeer fraai gemetselde trap bevat met houten dektreden, stond vroeger in verbinding met de kerk en met het zijbeukdak, maar is nu aan boven en onderzijde dichtgemetseld. De ronde reeds genoemde traptoren vormt er de voortzetting van en verbond het triforium en den ommegang van het zijbeukdak met de ommegangen van koor en middenschip. Deze torens zal ik in het vervolg aanduiden met „Gesloten-toren” en „Uilen-toren.” (afb. 2).

Ook aan de noordzijde, aan het portaal, komt dit metselwerk voor. Het blijkt dat hier het muurwerk later tegen de kerk werd aangebracht, waartoe twee contreforts werden weggebroken en door de veel dunnere zijmuren van het portaal werden vervangen. Hieruit moeten we opmaken, dat dit portaal vóór de voltooiing van den zijbeuk geplaatst werd, want het is ondenkbaar dat men de contreforts geheel zou wegbreken, wanneer de kerk reeds door gewelven was overdekt. Al was het dus niet geheel in denzelfden vorm, toch kan dit noordportaal in denzelfden tijd zijn gebouwd als het genoemde muurwerk ten zuiden. Dat tegen den zijbeukmuur wel contreforts hebben gestaan, blijkt bij beschouwing van de afgehakte profiellijst hier ter plaatse.

Bij het koor sluit dit metselwerk met banden aan tegen den vroeger onder 10° genoemden steunbeer. De aanwezigheid van dezen steunbeer verklaart, waarom hier

Afb. 8. Plattegrond, met reconstructie van het dwarspand.

de traptoren niet in den hoek kon worden geplaatst, wat later weer den bouw van den Uilentoren zou noodig maken.

Dat we hier met een groep fragmenten van hetzelfde plan hebben te doen, maak ik op uit het feit, dat dit soort metselwerk, juist ophoudt op dezelfde plaats, waar ook de daklijst A ophoudt met het daar onmiddellijk boven gelegen tufsteenmetselwerk. Ten overvloede zien we ook in het tufsteen basement onder het raam ten westen van het zuidportaal duidelijk de plaats, waar het tufsteenwerk later met een verspringende voegverdeling aan het oude werk werd aangesloten. Uit dit metselwerk blijkt, dat ook hier de contreforts reeds toen versierd waren met overhoeks geplaatste pinakels met een vlak basement, bekroond door een natuursteen fiaal, zooals deze tegen den Gesloten-toren is bewaard gebleven (afb. 2) Eigenaardig is het dat het metselwerk aan beide zijden van de ramen, waar geen tufsteenbanden voorkomen in denzelfden tijd moet zijn opgetrokken, hetgeen volgt uit het steen-verband in de hoeken. In één veld is nog te zien, dat men later met pleister heeft gepoogd dezelfde band-verdeling ook daar aan te brengen (1). Daar de genoemde zeven contreforts met de Gesloten-toren samen ook de veelhoekige zijbeukbeëindiging vormen, hoort ook deze reeds tot het tweede bouwplan.

Het zuiderportaal is blijkens het muurwerk tegelijk met den zijbeukmuur opgetrokken. Ik vond hier bovendien enkele meestertekens, waarvan er een ook op den 5° arcade-pijler aan de zuidzijde, van het koor af gerekend, voorkomt. Daar deze pijler tot het 2° bouwplan hoort, is uit het teken af te leiden, dat ook het portaal in dezelfde periode zal zijn gebouwd. (afb. 11).

Ten derde: bij nader onderzoek blijken nog meer fragmenten over die nog duidelijker doen zien, welke deelen tot het 2° plan en welke tot het 3° plan moeten worden

(1) De zijbeukmuren hebben op enkele plaatsen het aanzien van later verhoogd te zijn, wat echter ook ontstaan is door een pleisterlaag, die later over het bovendeel werd aangebracht, waarschijnlijk in een tijd, waarin herstellingen aan de tufsteenbogen werden verricht, die in de zijbeukmuren loopen van contrefort op contrefort, onder de balustraden. Dergelijke herstellingen komen ook bij den lichtbeuk voor, zoo zijn de banden van pleisterwerk waarschijnlijk ook uit dezen tijd.

gerekend. We zien b.v. dat de balustrade van het triforium later aangebracht is. Dit blijkt uit de wijze waarop zij in de kapiteelen D (afb. 12) is ingehakt overal, waar deze pijlers bekronen van dit 2° plan. Juist op de plaats, waar daklijst A ontbreekt, zijn ook kapiteelen en balustrade in één stuk bewerkt en daar zien we, dat ook de gewelfribben een aanzetstuk hebben, dat één geheel uitmaakt met de dekplaat van het kapiteel, (Afb. 15) terwijl bij de andere kapiteelen de bovenvlakken ruw zijn en de ribben met een voeg erop aansluiten.

De conclusie die voor de hand ligt, is dus deze: 1° de afsluiting van het reeds bestaand triforium (zie hiervoor) was er oorspronkelijk niet of was anders gevormd, en 2° de kerk was toen nog niet door de nu bestaande netgewelven afgedekt en deze behoorden ook niet tot dit plan. De kapiteelen tegen den triomfboog werden tegelijk met de netgewelven aangebracht en aan den zuidkant werd een kapiteel geheel vernieuwd. Verder zien we nog dat de afdekking van de boogjes in de contreforts, die deelen van de galerij verbinden, bij de vijf oostelijke pijlers aan de noord-zijde afwijken van al de andere.

Dit wijst er op, dat hier niet alleen de voet der contreforts, zooals we zagen, bewaard bleef, maar ook de oorspronkelijke vorm van deze boogjes.

Ten vierde: de pijlers van de arcaden, met de gewelven van de zijbeuken en hun kapiteelen vormen nóg een groep gegevens. (E. F. Afb. 12) In deze kapiteelen vinden we eenige min of meer verschillende stijltypen, op onregelmatige wijze geplaatst: sommige vertoonen zuivere wingerdbladen, op één enkele plaats zelfs één druiventros, andere vertoonen echter veel vollere vormen. De dekplaten zijn echter alle in verband met de erop rustende netgewelven bewerkt.

Waarschijnlijk zal hier een eventueele restauratie wel aan het licht brengen, dat we hier te doen hebben met nieuwere en gewijzigde oudere vormen, zooals we dat zagen bij de twee kapiteelen bij het koor.

Uit het onderzoek van een der natuursteenlagen onmiddellijk onder een kapiteel gelegen in een van de pijlers aan den zuidkant, bleek mij met volkomen zekerheid, dat de kapiteelen in de zijbeuken bij dit 2° bouwplan niet lager kunnen geplaatst zijn geweest. Dit feit zal later van belang blijken te zijn.

Naar aanleiding van de opmerking van Ad. Mulder (litt. F), dat de pijlers vroeger achthoekig waren, doch in het einde 14° of het begin 15° eeuw, door rijk geprofileerde moulures aan noord en zuidzijde werden verrijkt, onderzocht ik twaalf van de in deze pijlers voorkomende natuursteen lagen. Uit de plaats der voegen kon ik den vorm van de deelen vaststellen, waarbij mij bleek, dat de schalken noch bij de vijf oostelijke pijlers, noch bij de twee westelijke, later aangebracht konden zijn. Hieruit volgt dat de schalken ook tot dit 2° plan behooren. We zagen reeds dat dit met de erop rustende middenbeuk kapiteelen ook het geval was. Een voorbeeld van een dergelijke natuursteenlaag geeft afb. 10.

Ten vijfde: een zeer merkwaardig gegeven vormen de spanten, waarvan verschillende zeer oud zijn. Daar nergens sporen van brand te zien waren, nam ik aanvankelijk aan, dat ze na den laatsten brand in 1462 zouden zijn geplaatst en verwachtte er geen gegevens over de scheiding van 2° en 3° plan in te vinden (daar ik deze scheiding omstreeks den brand dateer). Toen trof mij echter de wijze waarop deze spanten gemerkt waren, wat ik in afb. 13 schematisch weergeef. De spanten zijn n.m.l. gemerkt door lange groeven of door diepe inkepingen met de guts, gewoonlijk tegen het zijvlak der gebinten, bij de verbindingspunten. In het koor en bij twee der oostelijke spanten van den middenbeuk vond ik de merken alleen in den driehoek boven den korbeel (1). (Afb. 12 G; Afb. 13 K).

(1) De nummering van de onderdeelen der spanten geschiedt, evenals dit nog gebeurt, om de op den grond vervaardigde spanten later opnieuw in elkaar te kunnen zetten. Niet alleen het spant, maar ook wat links of rechts was, gerekend vanaf de plaats van aanvang der nummering, werd aangegeven.

Dicht bij het punt van scheiding van tweede en derde bouwplan (het punt waar lijst A eindigt) is ook deze nummering zoowel bij de zuidelijke kap als bij het hoofddak scherp gescheiden. Uit de gelijke nummers blijkt bovendien, dat bij het stellen geen vergissing mogelijk was, dus dat de oostelijke spanten stonden, toen de westelijke vervaardigd werden. Daar het niet aan te nemen is, dat deze spanten bij de wijziging van het tweede tot het derde plan zijn blijven staan, daar immers de muren van de lichtbeuk, waarop zij rustten, tot het derde plan behooren, moeten we aannemen, dat de spanten werden neergelaten, de muren vervangen door nieuwe en de spanten, al of niet gewijzigd, weer werden herplaatst. Zooals later zal blijken, kunnen van de zijbeukspanten, alleen de bovenste stoelen tot het tweede plan behooren met de daaronder gelegen balk; dit is ook aan het hout te zien.

We zien hier dus een reeks bouwfragmenten, afkomstig van een 2° plan. Wanneer we ons nu hierna een beeld willen vormen van dit plan en van het deel dat ervan werd uitgevoerd, dan rijst allereerst de vraag: hoe moeten we ons de afdekking van de zijbeuken denken in verband met de gevonden daklijst A. Hoewel de gegevens vrij talrijk zijn, is het mij niet mogelijk hierop een afdoend antwoord te geven. Immers een dak van de lijst A naar een zijbeukmuur van gelijke hoogte als de nu bestaande (afb. 12), lijkt mij met leien gedekt technisch niet denkbaar, met het oog op waterdichtheid. Temeer, daar later zal blijken, dat het dak van de bovenste lijst naar deze muurhoogte reeds onvoldoende was in dit opzicht. Er blijven dan twee dakvormen over:

Ten eerste: een lessenaarsdak op een lagere zijbeuk. (Afb. 12).

Ten tweede: een zadeldak op den zijbeuk.

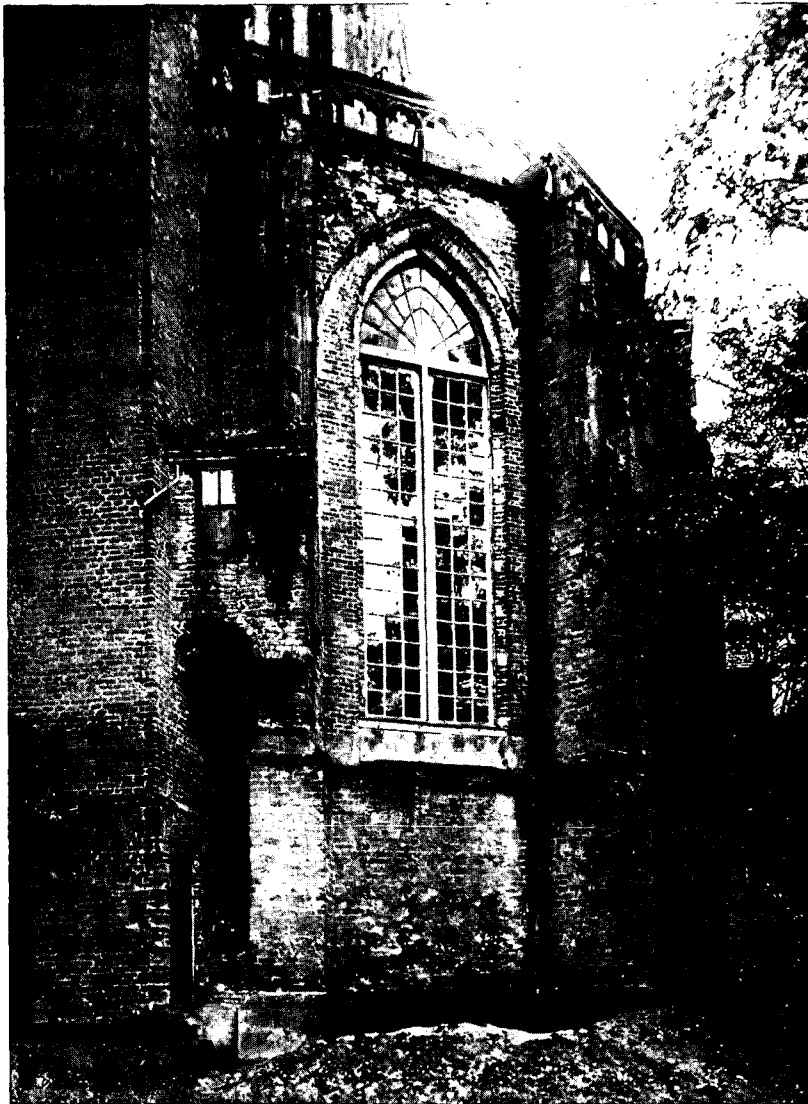
1°. deze oplossing zou dus lagere zijbeuken veronderstellen, wat bij de onder „ten tweede” besproken resten van gelaagd metselwerk heel goed mogelijk is. Maar nu de gewelven? Hadden de arcaden de hoogte, die ze nu hebben (1), dan zouden lagere zijbeukmuren ingewikkelde, hoewel op andere plaatsen wel voorkomende gewelven geven, temeer daar bij de pijlers de kapitelen niet lager, eerder hooger geplaatst zijn geweest (zie hiervoor onder 4°). Voor een houten bekapping zijn de contreforts te zwaar gebouwd.

2°. de tweede oplossing komt mij waarschijnlijker voor. Voor de gewelven vinden we dan geen abnormale oplossing. Deze dakvorm kan zonder moeilijkheden, evenals bij een koor op de veelhoekige afsluiting van den zijbeuk worden uitgevoerd en geeft dan een horizontale aansluitingslijst tegen den Varkens-toren. Hier is echter geen aansluiting meer te zien: de lijst A eindigt tegen den muur (afb. 6), mogelijk in verband met een verandering in dezen muur, of omdat deze muur later afgebroken zou worden. Echter kan wel het afgehakte deel onder de vertanding (7°) van dezen muur er mee in verband staan (afb. 6). Het bovendeel van de dakstoelen past er volkomen in en behoeft alleen maar te worden ingekort. Daar het niet bekend is, of de lichtbeuk met pinakels was versierd, is het niet onmogelijk, dat deze door het dak aan het oog was onttrokken. De pinakels waren wel overhoeks tegen het vierkant geplaatst, maar dit was ook het geval met de contreforts onder daklijst A, zij kunnen dus heel goed op deze wijze doorgetrokken zijn geweest tot aan de pinakels van de boven-balustrade van het middendak.

HET DERDE BOUWPLAN: DE TWEDE DRIEBEUKIGE BASILIEK

Voorloopig de oorzaak van de verandering van het tweede in het derde plan in het midden latende, zien we dat het 2° plan werd gewijzigd, terwijl de voltooide deelen van het bouwwerk zooveel mogelijk werden gebruikt. Over het algemeen is er nml. een groote zorgvuldigheid op te merken, in de wijze waarop het derde plan zooveel

(1) Een verhooging van de arcaden voor het derde bouwplan is niet denkbaar, daar dan eenvoudiger de bovenmuur met het triforium afgebroken had kunnen worden.

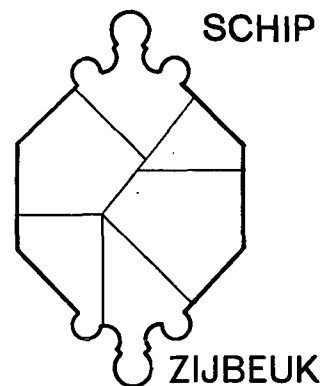
Afb. 9. Uitbouw aan den Varkenstoren.

plaats vinden, een zeer eenvoudige aansluiting wordt verkregen (afb. 8 en 16), gepaard gaande aan een zeer levendige voorzijde van het gebouw en een mooie ruimte-werking inwendig. (1)

(1) Hiertoe moeten we ons de kerk zonder het later geplaatste orgel denken, dat den indruk van het binnenkomen door den westelijken hoofd-ingang totaal bederft. Mocht het tot een restauratie komen dan zou men door het hooger plaatsen van dit orgel en het maken van een open galerij hieronder, veel kunnen verbeteren. Ook zou men het orgel kunnen verplaatsen. Tevens zou dan voor de opstelling van de meubelen een meer axiale oplossing gezocht moeten worden, b.v. door het spreekgestoelte met de mooie erbij staande ouden-banken en het doophek; vóór in het koor te plaatsen, tegen een lage met hout omkleede kolom; door de zeer oude en merkwaardige kanunnikenbanken met hun gesneden heiligebeelden te restaureren en op haar oorspronkelijke plaats weer op te stellen, de wansmakelijke banken loodrecht op de as te plaatsen, of nog beter ze te vervangen door passende stoelen en het schip aan beide zijden tusschen de pijlers af te sluiten met lage afhangende gordijnen en door enkele historische banken; zooals de officiers- en de afgaande-schepenbank en de kwartiersluidentoel.

mogelijk gelijk werd gemaakt aan de deelen, die voor het voorgaande plan reeds gemaakt waren. Een teeken dat het tijdsverschil tusschen beide niet groot was en het waarschijnlijk dezelfde meester was, die ook de leiding had van het gewijzigd bouwwerk.

Het schip werd met twee pijlers verlengd; en bij den toren, waarvan reeds het onderdeel was opgetrokken, aangesloten (zie onder dateering). De zijbeuken werden aan beide zijden van den toren verlengd en op enigszins ongewone wijze beëindigd. Deze vorm is zeer waarschijnlijk gekozen om te komen tot een logische aansluiting bij de overhoeks geplaatste contreforts van den toren. Verlengen wij de zijbeuken met één travée en sluiten deze vlak af, tegen den toren, dan zien we direct de moeilijkheid om tot een logische oplossing te komen, terwijl nu, door de aansluiting loodrecht op den toren-diagonaal te doen

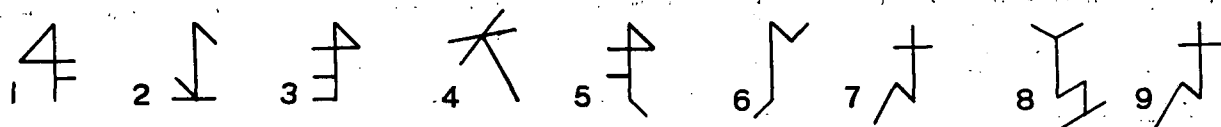

Afb. 10. Tweede Witstecenen band in den eersten arcade-pijler vanaf het koor aan de Noordzijde.

Aan de zuidzijde van de kerk werd de schuine muur verlevendigd door een „gebeinthuys” (dat dit van den aanvang af hier was aangebouwd blijkt uit het raam, dat nooit lager heeft doorgelopen). Aan de noordzij werd, zooals we later zullen zien, een doopkapel geplaatst om dezen overgang van kerk en toren ook hier te verrijken. Tegen den zuidgevel werden nog twee kapellen gebouwd, de meest westelijke al dadelijk, hoewel mogelijk niet in dezen vorm, de oostelijke later. Daar deze kapellen door giften van bepaalde families tot stand kwamen, staat haar oprichting meestal niet in direct verband met de bouwgeschiedenis.

Zooals we zagen werden nu ook triforiumbalustraden en netgewelven op de drie beuken aangebracht; werden de kapiteelen E en F in de zijbeuken hiermee in overeenstemming gebracht en in den midden-beuk vier kapiteelen D toegevoegd; werden de contreforts van de zijbeuken en de ommegangen versierd met pinakels geheel van natuursteen, en in het model van die van het vorige plan, echter nu aan de noordzijde wat rijker bewerkt, met nissen in den voet, (zie afb. 12).

De lichtbeuk werd nu opnieuw opgetrokken, waarbij men gebruik maakte van de bestaande deelen. Zeer waarschijnlijk werd de muur op de meeste plaatsen tot de hoogte van de bovenste daklijst afgebroken en na het aanbrengen van deze lijst opnieuw opgetrokken, waarbij de deelen van de ramen onder deze lijst werden dichtgemetseld. Van de vier nieuwe ramen werden de onderdeelen direct als blindramen uitgevoerd. De contreforts aan de noordzijde werden vernieuwd: onder het dak van bak-

Afb. 11. Meestertekens: 1, 2, op het koorgewelf; 3, 4, 5, 6, op de deuromlijsting van het Noordportaal; 7, 8, op de deuromlijsting van het Zuidportaal; 9, op de vijfde arcade-pijler vanaf het koor aan de Zuidzijde.

steen, daarboven van tufsteen. Aan de zuidzijde werd op de tufsteen contreforts van het vorige plan verder voortgebouwd. De ramen waren door het dichtmetselen nu zooveel kleiner geworden, dat de afsluitende boog zoo hoog mogelijk moest liggen, zoodat men, om nog voldoende licht in het middenschip te krijgen, dezen boog het beloop van den muraalboog van het gewelf moest laten volgen. Bij de twee oostelijke ramen liep het dak, behoorende bij lijst B blijkens moeten schuin langs de lichtmuur naar beneden, waardoor hier dichtmetseling niet noodig was en de ramen zoo behouden konden blijven. In den muur van den lichtbeuk zijn nog een groot aantal gaten overgebleven, deels steigergaten, deels afkomstig van kapschoren. Ook zijn er nog enkele steunstenen van den gootbalk van het eerste dak blijven zitten, die voor een deel nog werden verplaatst om ook voor het tweede dak te kunnen dienen.

De balustraden, waarmee de muren werden bekroond, zijn op het schilderij (afb. 1) te zien; op den lichtbeuk zijn er nog deelen van over, maar op de zijbeuken zijn ze door nabootsingen hiervan, in cement, vervangen.

De daken waarmee de zijbeuken nu werden afgedekt zien we ook op dit schilderij afgebeeld, maar ook in het gebouw kunnen we het beloop ervan in bijzonderheden volgen. Dit vertoont trouwens een kleine afwijking van de afbeelding, bij den Uilentoren. Dit dak sloot dus aan op daklijst B. Voor het middendak en het zuidelijk zijbeukdak werden de bestaande spanten weer gebruikt, zooals we zagen aan de merken, maar voor dit dak kan onmogelijk meer dan de bovenste stoel gebruikt zijn (vergelijk hiertoe de twee aangegeven daken op afb. 12). Hieruit volgt dus dat de onderstoelen voor het hierop volgend dak werden gemaakt. Om ook van de zuidzijde op het koordak

te kunnen komen, wat bij brand wel noodzakelijk gebleken was (1), werd op de scheiding van schip en koor de Uilentoren op een oude gewelfaanzet uitgebouwd (gen. onder 8°) en voor de helft in het muurwerk uitgehakt. Volgens het derde bouwplan werd de scheidingsmuur boven den triomfboog opgehoogd en tegelijk hiermee werd het bovendeel van den Uilentoren gebouwd. In dezen muur werd een gedeelte van een hooger gelegen, nieuwen triomfboog aangebracht, waarop aan de zijde van het schip de gewelfribben met natuursteen stukken aansloten, terwijl op den koorzolder in dezen boog de aanzetsteenen te zien zijn, waartegen de ribben van een later aan te brengen netgewelf van een nieuw koor, met een zelfde profiel, zouden komen te rusten. Hieruit blijkt, dat men het plan koesterde het koor ook in overeenstemming te brengen met het overige deel van het vernieuwde gebouw. Eigenaardig is hier een deuropening in den Uilentoren en uitkomende op den koorzolder achter een spantbalk, maar die na het verhoogen van het koor juist boven den nieuwen gewelfaanzet zou uitkomen en toegang zou gegeven hebben tot dezen zolder. Hieruit blijkt wel dat de kap van het koor tot het tweede plan behoort, daar men door een kleine verplaatsing van dit spant, het deurtje bruikbaar zou hebben gemaakt wanneer ook het spant tot dit 3° plan hoorde.

In tegenstelling met het koordak, dat door steenen waterspuwers het regenwater afvoerde, geschiedde dit bij het dak van het schip door regenbuizen over de zijbeukdaken en vandaar door metalen waterspuwers, aangebracht tegen de contreforts, zooals het schilderij die doet zien.

Het Noorderportaal werd nu ook verrijkt, de muren ervan werden hersteld en van zeer rijk bewerkte contreforts voorzien. Het geheel kreeg netgewelven, zooals ze ook in het schip waren toegepast, doch van afwijkend profiel, en flamboyante raamtraceeringen. (afb. 14). Ook hier vond ik meestertekens, die van de teekens in het zuidportaal verschilden (afb. 11). Op één plaats is nog een stuk van een balustrade overgebleven, die vroeger geheel om het portaal rondliep, wat vooral uit de kapbalken van het dakje valt af te leiden.

De toren moet bij den bouw van het dak reeds voltooid geweest zijn tot de hoogte van de lichtbeukmuren, waar het gewelf ertegen aansluit. Maar waarschijnlijk was het dak hier eerder gereed, dan de toren, want de gordingen werden alle pas later hierin verlengd en er zijn sporen over van een afsluiting met stijlen regels en planken tegen het laatste spant bij den toren. Bij het verder optrekken van den toren zijn daarna de haast onvermijdelijke zettingen ontstaan, die een scheur in beide lichtbeukmuren veroorzaakte.

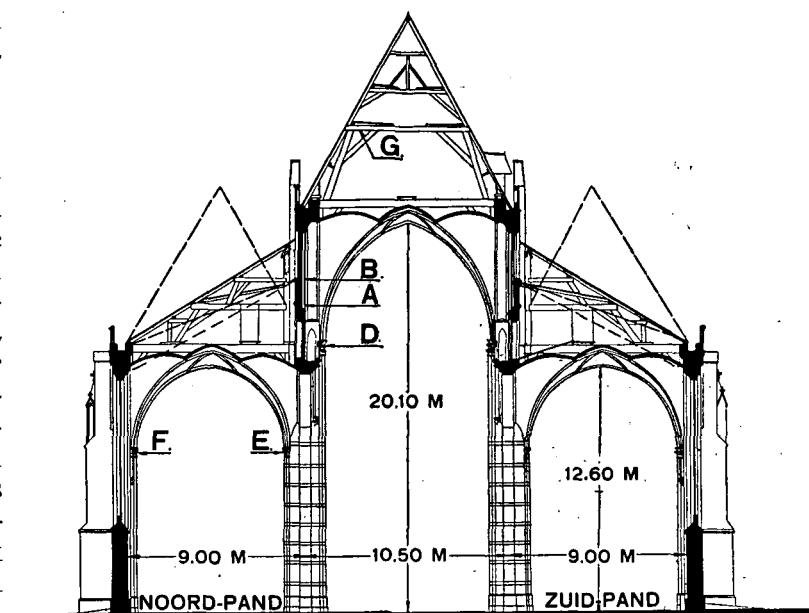
De zaal boven het eerste gewelf in den toren is gelegen op de hoogte van het triforium en stond ermee in open verbinding door een boog, die hier den torenwand doorbrak. (Afb. 18). Via dit triforium en den Varkens-toren, was deze zaal dus direct in verbinding met het koor en het is niet onmogelijk, dat hier een koor den tegenzang heeft gezongen. De ruimte is door een stergewelf gedekt op hoerschalken en door hooge ramen aan de voorzijde verlicht. In den volksmond heet zij de „Kanunnikenkamer.” Hier boven ligt de klokken-zolder met een stoel, waarin oorspronkelijk vier klokken hingen blijkens moeten in het hout en een chemisch onderzoek van dit hout op smeervet. Hierboven was vroeger een koepelgewelf aangebracht, dat in 1538 en 1696 bij brand goede diensten bewees, toen men daar het vuur stuitte, door op dit gewelf natte huiden te leggen, maar dat bij de restauratie niet werd hersteld.

Onder het volgend koepelgewelf hing reeds in 1558 een slagklok met opschrift (litt. F). Onder den vierden trans is het jaartal 1574 aangebracht herinnerend aan het beleg van dat jaar. Boven den vierden trans werd op een laag basement de machtige spits opgetrokken, die, mogen we de verhoudingen van het schilderij gelooven, tot

(1) Het streven was, om bij elke windrichting op de gebouwen te kunnen komen, vandaar de vele toegangen, hier oorspronkelijk vier, tot de daken. Dit idee is op het oogenblik zoodanig verwaarloosd, dat slechts twee trap-torens toegankelijk zijn aan de Noordzijde.

ongeveer 110 M. boven den beganen grond reikte. Op het kerkdak werd een ruiter gebouwd, in 1718 nog genoemd, maar later verdwenen (1).

We zien dus na een beschouwing van de kerk, den bouw uiteen vallen in drie groote perioden, die geleid hebben tot het gebouw zooals we het nu nog zien. Tot een vervanging van het koor is het echter niet meer gekomen. In 1538 ving de neergaande lijn met den brand van de spits aan. Blijkens de afbeeldingen moet omstreeks 1600 het zijbeukdak nogmaals vervangen zijn en ontstond de oplossing, die we heden ten dage kennen. Waarschijnlijk is de reden van deze verandering de flauwe helling van het dak geweest, die het onvoldoende dicht maakte voor regen. Hiertoe moeten de oude spanten door het onderbrengen van een stoel zijn verhoogd.

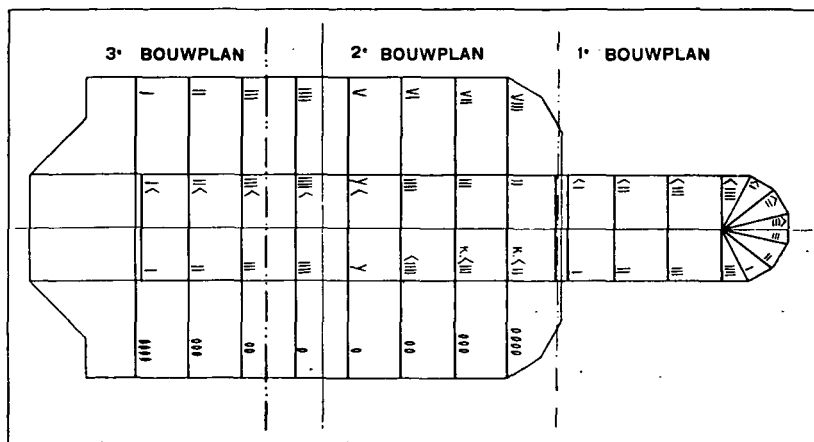
Afb. 12. Dwarsdoorsnede over het schip.

DE KAPELLEN.

De kerk heeft vijf aanbouwen, kapellen of koortjes genoemd (afb. 8), wanneer we de sacristie niet meerekenen.

Ten eerste: een uitbouw aan het koor, opgetrokken in kloostermoppen, verhoogd met kleinere steen in de tweede helft der XVIe eeuw. Het bovendeel staat in open verbinding met de kerk, het onderdeel is afgesloten door een muurtje.

Ten tweede: een kapel met veelhoekige sluiting, aan de zuidzijde van het schip. De muren bekleed met natuursteen en voorzien van contreforts met pinakels. Blijkens moeten in den kerkmuur heeft hier voordien een kapel gestaan met een aflopend lessenaarsdak, dat op de hoogte van de pinakels van de kerkcontreforts tegen den muur aansloot. Hiertoe werd het kerkraam, dat oorspronkelijk geheel open was, zoodat hier bij den bouw geen kapel was ontworpen, voor een deel dichtgemetseld, bij het veranderen van de kapel werd

Afb. 13. Schema van de nummering van de kapspanten.

(1). 17 Nov. 1718: Aan Sander Verdegts: 38 gld. wegens zoodanig arbeidsloon ... aan 't klein torentje op de grote kerk ... als leiddekker heeft verdiend.

ook de rest dicht gemaakt en met tufsteen bekleed. Onder deze kapel eenige dichtgegooide grafkelders. De kapel is overwelfd. (1).

Ten derde: een kapel aan de zuidzijde met verdieping, overwelfd, met muren bekleed met natuursteen en voorzien van contreforts met pinakels. Ook blijkens een profielsteen werd het onderdeel tegelijk met de kerk opgetrokken. Vroeger was ze ook van buiten toegankelijk.

Onder den vloer ligt een ongeveer twee meter hoogen, door een tongewelf overdekt grafkelder. Deze kelder heeft een getoogden toegang in zijn buitenmuur, die door halfsteenswerk is dichtgemaakt. Dr. C. Leemans heeft den kelder gekend als kalkput (litt. M-1839 zie ook aant. (1) op blz. 20). Het raam in de kerk is direct als blind-raam uitgevoerd. De ramen in de verdieping werden later dichtgemetseld (1596. litt.A.)

De verdieping werd later in de kerk uitgebouwd en werd in 1858—1859 weer afgebroken, verg. Dr. C. Leemans. Ze deed mogelijk als kapel dienst voor particuliere diensten. De middelste contrefort is op een blijkbaar ouderen aanzet geplaatst, iets meer naar het oosten gelegen.

Ten vierde: het knekelhuis, hierin werd later een vierkante kapel afgescheiden (afb. 8), waartoe twee ramen werden ingebroken; de kapel is overwelfd, de buitenmuren zijn bekleed met natuursteen. Onder de kapel een ruime kelder, afgedekt met een tongewelf met een steekap naar de kerkzijde, diep ongeveer twee meter, die met de naastgelegen ruimten van het knekelhuis (afb. 8) in open verbinding staat. Deze ruimten waren tot het begin der vorige eeuw naar buiten open en als knekelhuisjes in gebruik (litt. C.). Het raam in de kerk heeft nooit lager dan het dak van de kapel doorgelopen. De kapel stond vroeger door een boog met de kerk in verbinding; er komt een schildering van de H. Christophorus in voor.

Ten vijfde: de n.w. kapel. Opgetrokken in kloostermoppen, later overwelfd, welk gewelf sindsdien is ingestort. De toegang tot de kerk werd gewijzigd, twee kleinere toegangen werden dichtgemetseld. Het raam in den kerkmuur is oorspronkelijk geheel open geweest, werd daarna met twee, voor mij raadselachtige boogjes gevuld onder het dak, die op hun beurt weer werden volgemetseld, alles in kloostermoppen. Door Ds. Hooyer werd aan de kerkzijde op deze dichtmetseling in 1845 een schildering ontdekt (litt. M-1845—1846). Onder den tegenwoordigen vloer bevindt zich de oorspronkelijke tegelvloer, waarvan echter het middendeel ontbreekt. Onder deze kapel ligt geen grafkelder.

Tusschen de contreforts zijn aan noord- en zuidzijde van de kerk moeten van afdakjes te zien, vermoedelijk marktstalletjes, die niet met de kerk in verbinding stonden. Op een afbeelding, berustende op de Oudheidkamer te Z. B., komt bij H (afb. 8) zoo'n uitbouw voor, die klaarblijkelijk als knekelhuis dienst deed.

Welke namen de verschillende kapellen dragen is met de beschikbare gegevens slechts met moeite en dan nog niet eens met absolute zekerheid uit te maken. We vinden tal van namen vermeld, terwijl nu zoowel als vroeger de kerk slechts de vijf genoemde uitbouwten heeft en de sacristie.

In de rekening van 1585—1605 (litt. A) worden vermeld: 't Heiligdomskoortje; 't van Rossemskoortje; 't Fontkoortje; 't Heiliggraf en het St. Jobskoortje; bovendien nog „de canykelhuysen of conikelhuyskens op den kerchhof.”

In de beschrijving van het bisdom 's Bosch noemt J. A. Coppens: 't Graf des Heeren (en abusievelijk twee kapellen, die niet aan de kerk gebouwd waren).

De inventaris van de charters van het kapittel (zie aant.(2) op blz. 2) uit het begin der XVIe eeuw maakt melding van: het Gebeinhuys en van de Capella Sepulchri Domini (zie aant. (1) op blz. 15).

(1) Op de kraagstenen, die het kruisgewelf steunen, komen figuren voor, die worden beschreven door Dr. C. Leemans: M. 1857 pg. 257 en door F. A. Hofer: C. pg. 136.

In de rekening van ge-
ännoteerde goederen, be-
rustende in de Kon. Bib.
in den Haag van 1579 en
in die van 1597—1602,
berustende in de Oudheid-
kamer te Zalt Bommel,
komen voor: 't St. Jobs-
koorcken en de Capel van
ons L. Vrou (dit staat tus-
schen het St. Jobskoorcken
en de vicarie van O. L.
Vrou op het hoog-koor,
dus mogelijk ook met de
kerk verband houdende).

In de stukken gepubli-
ceerd in Gelre XXXIII
blz. 146 (zie aant. (1) op
blz. 2) wordt genoemd:
het van Balverens-koor.

In de reeds genoemde
kroniek wordt gezegd: . . .
„den pijnappel met het
cruys daar de mokelaar
door geboirt was, viel te
samen van boven neder
regt beneden dat cornekelhuys . . .” (1538). Ook in het archief van Postels Abdij wordt,
zooals we reeds zagen, van de fundatie van een vicarie in het gebeinthuys gesproken
(ong. 1648).

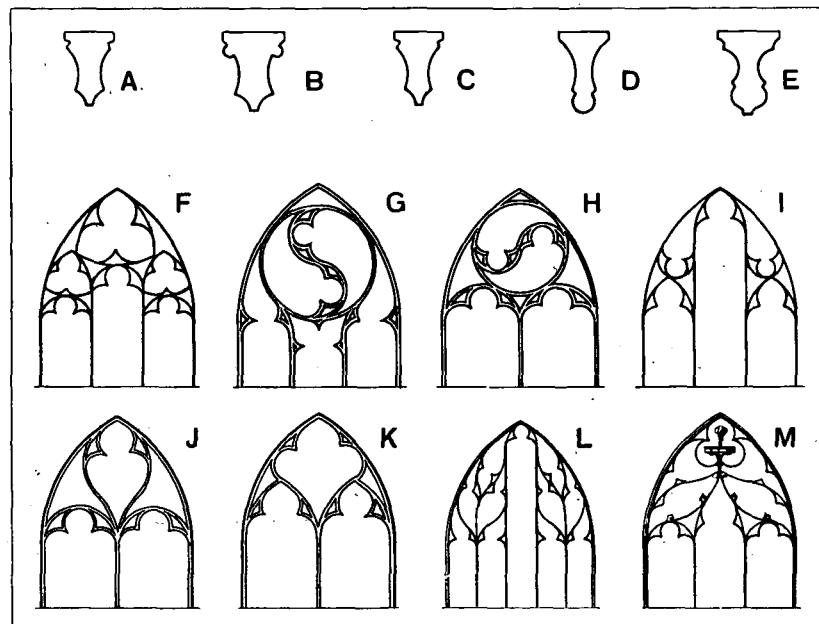
In 't artikel van Dr. E. Epkema (litt. B) vinden we de noord-west kapel aan-
geduid als het Leye-huyske.

Daar in de bovengenoemde rekening van 1585—1605 de volgende post voorkomt:
„den 8 October heb ick betaelt aen Hermen Jan Peterz opperknecht van vijf schufft
arbeijden in de kercke int Rossumscoorcken die glaiseraempt boven dicht tmaiken . . .
10 st.” (blz. 435) en deze ramen dichtgemetseld zijn met steenen $21 \times 11 \times 4$ en daar
in de kapel, waar tegenwoordig het doopvont staat, de eenige „boven” ramen zijn en
ook de eenige dichtgemetselde ramen en daar verder onder deze kapel een grafkelder
is gelegen met een opening in het gewelf tot het neerlaten van kisten (aan de oostzijde
waar de steen voor het altaar lag), zoodat deze als grafkapel is aangelegd, kan hier
veilig de conclusie uit getrokken worden, dat deze kapel het „Rossemskoor” is, gesticht
waarschijnlijk door de familie van Rossem, die in het eind XVe eeuw en het begin XVIe
eeuw, op eenige tientallen meters van de kerk haar huizinge had.

Het „gebeinthuys” was de kapel aan de zuidzijde van den toren gelegen, die
nog lang als zoodanig dienst deed. Later werd er een kapel in gebouwd (zie boven),
waartoe de ramen werden gewijzigd. Waarschijnlijk doelt de voorn. rekening met „kne-
kelhuisjes” op de beide overblijvende ruimten.

Er resten nu nog drie uitbouwen.

De doopkapel was steeds aan de westzijde der kerk gelegen en veelal aan den
noordwesthoek. Daarom vermoed ik, dat de kapel, ten noorden van den toren, de doop-
kapel geweest zal zijn, vooral ook daar dit de eenige kapel zonder grafkelder is. In den
oorspronkelijken tegelvloer die zich ongeveer 15 cM. onder den tegenwoordigen vloer

Afb. 14. Schetsmatige aanduiding van raamtraceringen en gewelfrib-
doorsneden: a. Zuidportaal, b. Zij- en middenbeuk, c. Kapel 2, d.
Kapel 3, e. Noordportaal, f. Zijbeukraam (overgenomen van de schil-
derij Afb. 1), g. idem, boven Kapel 2, h. Blindraam in het Zuidportaal,
i. Blindraam boven Kapel 3; j. Blindraam in Kapel 2, k. Blindraam
in den toren, l. m. Blindramen in het Noordportaal.

bevindt en uit roode plavuizen bestaat, is in het midden, zooals we reeds zeiden, een vrij groot gedeelte, waar de tegels ontbreken, wat zou kunnen wijzen op de plaats van een doopvont. Een zorgvuldig grondonderzoek zou de hiervoor gegraven kuil mogelijk nog kunnen aantoonen. Het doopvont is volgens het voorloopig verslag (E) uit XVIa en zal in den Protestantschen tijd in het Rossemskoortje geplaatst zijn (1).

De uitbouw aan het Hoogkoor kan onmogelijk een voor het publiek toegankelijke kapel geweest zijn. Wanneer hij dus mocht behooren tot de hierboven genoemde, dan zou alleen de naam Heiligdomskoor eraan gegeven kunnen worden. Het koortje was toen nog niet zoo hoog en werd pas later opgetrokken. Wij moeten hier misschien denken aan een ten deele in deze nis aangebracht sacramentshuis, dat in de tweede helft der XVIe eeuw nog werd verhoogd en te vergelijken is met dat in de kerk van Meersen. De ophooging is gebeurd met steen, die overeenkomt met dien in de dichtgemetselde ramen van het Rossemskoortje. Een en ander is echter nogal problematisch en het wonderverhaal in deze kerk gebeurd in 1558, waarin wordt gesproken van een brandende lamp, die in het midden van het koor voor het „sacramentshuysken” hing, maakt het al niet duidelijker (2).

Nu blijven nog over het Heilig-graf; het van Balverens-koor en het Jobs-koor. Het O.L. Vrouwe-koor schakelen we uit, daar het waarschijnlijk niet tot de uitbouwen behoorde, mogelijk een aanduiding was voor het oosteinde van de noorderzijbeuk, te vergelijken met de naam „St. Antonius-pand of ook wel St. Teunis-koortje, die voorkomt voor het oosteinde van de zuiderzijbeuk (3).

Het heiliggraf kan niet identiek zijn met het knekelhuis, daar ze tezamen genoemd worden, dus moet het de zuidkapel met koorsluiting geweest zijn, waar ook een schildering van de graflegging van Christus op den ernaastliggenden muur voorkwam (4). Het Heiliggraf kan evenmin identiek zijn met het Jobskoortje, noch met het Vontkoortje, daar deze ook tegelijk in de rekening voorkomen. Het Jobskoortje kan om dezelfde reden niet hetzelfde zijn als het Rossemskoortje, dus moet dit de Z.W. kapel zijn, ingebouwd in het knekelhuis.

Tijdens zijn leven had Everardus van Balveren Wilhelmi, schepen van Bommel van 1394 tot 1436 een kapel aan de kerk laten bouwen, op het hierin zich bevindende altaar, werden in 1436 twee vicarieën gesticht, volgens den wil van den toen overleden Everardus (zie aant. (1) op blz. 2).

In een stuk van omstreeks 1500 lezen we, dat in het Heiliggraf een altaar was gesticht van St. Steven en St. Anna (5), terwijl in een stuk van 11 Dec. 1509 wordt gemeld, de stichting van een vicarie op het altaar van den H. Stephanus, volgens het testament van Theodericus van Balveren (archieff van Postels Abdij).

Was dit nu hetzelfde altaar en nemen we aan dat Th. van Balveren het altaar gesticht heeft in de kapel, die door zijn voorouders was gebouwd en ingericht (de van Balverens vormden een aanzienlijk geslacht in de 14e, 15e en 16e eeuw in Zaltbommel),

(1) „... evenals die kapel (de kapel nml. waar nu de doopvont is geplaatst) tot berging van bouwmaterialen ... gebruikt werd, had men een daaronder zich bevindende ledigen grafkelder tot berging van zand en kalk ingericht en vond men in de daarnevensstaande doopvont een geschikte bak om de kalk in te mengen . . .” (litt. M. 1839). „De vont werd daarin met zijn voetstuk op den bodem zoo bevestigd, dat die van den beginne af aan met het gebouwte een geheel heeft uitgemaakt . . .” Mocht dit juist zijn, dan wijst het op een verplaatsing in Katholieken tijd, na het uitsterven der Van Rossems in het eind van de XVIe eeuw. (2) Zie het interessante wonderverhaal in het archief voor Ned. Kerkgesch. onder red. van J. G. R. Acquoy en H. C. Rogge, deel IV pg. 193: „Uit de jeugd van Henricus Caesarius”, wat een beeld geeft van de kerk in 1558. Hierin komt een verhaal voor van „ongemeen seldsamen spoockerij”. (3) St. Antoenis-pant genoemd in het onder (2) genoemde wonderverhaal en in de Blokade van Bommel door Gasparus de l'Agarge (lees: Gasparus of Jasper Langasius), uitgeg. door „Gelre.” Zie ook Gelre XXX bl. 95. (4) Op den muur ten westen van de Zuiderkoorkapel was een afbeelding van de graflegging van Christus, waarnaast Aartsengel Michaël (ook mogelijk St. Joris in verband met het gilde van St. J. te Bommel, Schr.) met draak. De schildering is hoog 1.59 Ned. el (en vermoedelijk lang geweest 3 Ned. el. Schr.) Dr. C. Leemans: M. 1857 en 1860 pg. 244 resp. 20. (5) Fundatio vicariae in capella Sepulchri Domini per Teodricum Auwrijn ut executorem testamenti Joannis Auwrijn — T. I. Welvaarts, archief van Postels Abdij voornoemd.

dan zou hierin een aanwijzing gezien kunnen worden, dat het Heilig graf identiek is met het Van Balverenskoortje, de naam Heilig graf, moet dan later gegeven zijn hoewel in 1631 weer de naam Van Balverenskoor voorkomt (Gelre XXXIII blz. 156).

Daar deze kapel 2 wel de oudste der kapellen zal zijn, omdat zij het meest Oostelijk is gelegen, zou dit ook voor deze combinatie spreken, omdat in het begin der XVe eeuw de meer westelijke kapellen nog niet waren gebouwd (zie onder dateering).

DE ORGELS.

De oude reeds meermalen genoemde Varkenstoren, is nog in een ander opzicht belangwekkend. Tusschen den muur en de er het dichtst bij staande contrefort, zijn twee gewelfjes geslagen, aan de voorzijde door een muurtje verbonden, waardoor een kamertje gevormd wordt (afb. 9). Het onderste gewelf is aan de onderzijde versierd met een van een andere plaats herkomstigen zandsteen boog; het bovenste is met een dakje afgedekt. Dit kamertje werd door het wegbreken van den geheelen tusschenmuur in verbinding gebracht met den traptoren en even onder den vloer ervan is de toren met een, nu dichtgemetselde, deur, met de kerk verbonden. Bovendien werd een opening van eenige vierkante decimeters in den kerkmuur gebroken ter hoogte van den vloer.

In het blindraam bij het eerste bouwplan onder ten vierde genoemd, zien we dat de stijlen aan de binnenzijde weggehakt zijn, tot op een hoogte waar vroeger een dwarsbalk was ingemetseld. Alles wijst er op, dat we hier te doen hebben met de plaats van een hangorgel, dat toegankelijk moet geweest zijn vanuit den Varkenstoren en waarvan de blaasbalg was opgesteld in het kamertje: gaten van ingelaten balken zijn hier zelfs nog te zien, en de windleiding ging door het genoemde ingebroken gat en kwam achter het klavier uit.

Mocht nog eens de witkalk verwijderd worden van den muur, waarop zich een schildering van den boom van Jesse heeft bevonden (1) uit den tijd, vóór dat het orgel werd geplaatst en voordat de lisenen werden weggebroken, dan zullen wel nadere aanduidingen van de vloerbevestiging en van het klavier worden teruggevonden. Het wegbreken van een ernaast gelegen schalkzuil zal ook wel met dit orgel verband houden.

In de oude kerkrekening (litt. A) vinden we over een orgel in 1589 het volgende:

(1) Als zoodanig herkend door den heer J. Por. Bij het onderzoek naar dit orgel werd door mij nog een schildering gevonden, tot nu toe aan de naspeuringen ontsnapt, voorstellende de vier Evangelisten, uitkijkende uit vier raamopeningen van een geschilderden muur, waarvan er drie, die ook reeds beschadigd waren door het aanbrengen van het hangorgel, werden gerestaureerd door den heer J. Por.

Afb. 15. Kapiteel in den middenbeuk, aan de Zuidzijde, tegelijk met de balustrade van het triforium uitgevoerd. Foto Rijksbureau voor de Monumentenzorg.

„het orgel te versetten ende geheel te vermaecken ende te setten boven de trap van de noortzyde in de kereke . . .”

28 Apr. „Mr. Peter den orgelmaker met synen knecht verteert, doen hy het orgel quam afbreken . . .” 19 Mei: „. . . die het orgel met de trappen tsamen schoon-gemaect hadden . . .”, 18, 19, 20 Sept.: „. . . die de trap opt orgel te gaan wat ver-stelde . . .”

In 1590 lezen we: „21 Febr. Jacob Jansz. . . doe hy naar Utrecht by Mr. Peter om het orgel 't haile reysde . . . vant orgel op te voire ende in de kereke te brengen . . .” In Maart: „. . . Mr. Peter . . . met synen soon ende knecht het orgel brochte ende sette, daervoor hy belooft heeft de rest vant orgel voir Pinksteren naestcomende te leveren ende t'setten . . .”

28 Juni „aan leydeckers, van het toortje op het orgel af te breken ende weder om t' decken . . .” (1).

In 1595 en 1596 wordt nog „. . . de cast metten stoel vant niw orgel vermaect . . .” en wordt een schip dat orgelpijpen geladen had, van Niewael met een paard verder gesleept tot voor de stad; daarna wordt zes dagen lang het orgel „geblaisen,” „doent niw gemaect ende den toon gesteld werd.” Een en-ander was in Juni van laatstgenoemd jaar gereed. We vragen ons nu af waar dit orgel geplaatst werd.

Helaas waren er twee torentjes met trappen aan de noordzijde: behalve de ge-noemde Varkenstoren, stond er nog een torentje tegen de westzijde van het noordpor-taal (afb. 8), dat nu niet meer bestaat. Boven dit portaal is een houten kozijn ingemet-seld, waarnaast zich een dichtgemetselde deuropening bevindt. Dit kozijn hoorde vermoedelijk tot de kast van een orgel, terwijl het deurtje er den toegang toe gaf, daar het op groote hoogte in de zijbeuk uitkomt. Uit de passage in de rekening is nu niet te besluiten, welke der beide torentjes bedoeld wordt.

Om dit alles nog gecompliceerder te maken, lezen we in 1631 (2): „doen repa-reeren ende op eene bequamer plaetse transfereeren van het orgel in de groote Kereke, dat geheelick vervallen was.”

In 1727 wordt het orgel vergroot, in 1758 en 1766 gerepareerd, in 1783-84-86 weer vergroot en de fundamenten voor de dragende zuilen gelegd. Het orgel was dus opnieuw verplaatst en wel onder den toren waar het sindsdien is gebleven. (3).

Tweemaal werd het dus verplaatst, voorzoover bekend is. Twee mogelijkheden staan nu open: óf het werd in 1589 e.v.j. geplaatst boven het noord-portaal en in 1631 onder den toren, óf het werd in 1589 e.v.j. geplaatst tegen den Varkenstoren en in 1631 boven het noordportaal en omstreeks 1700 onder den toren.

In het eerste geval was het in Katholieke tijden geplaatst op de normale plaats d.w.z. op de scheiding van koor en schip, aan de noordzijde. Hoewel de kerkelijke synoden tegen het gebruik van de orgels ageerden (4) vinden we in Bommel juist dan een verplaatsing en vergrooting van het orgel. Het werd aangebracht boven den noor-der ingang, nagenoeg tegenover den preekstoel, wanneer deze althans op de plaats van den tegenwoordigen stond; in elk geval werd het verplaatst naar het schip, dat toen het centrum van den dienst geworden was. De schilderingen moeten dan vernietigd zijn in Katholieke tijden, want in het jaar 1547, 31 Mei, vinden we in het Necrologium van de kerk reeds een organist vermeld.

In het tweede geval zou het, vóór de plaatsing tegen den Varkenstoren reeds

(1) Dit afbreken geschiedde door leidekkers, dus wordt het wegnemen der oude leien hiermede bedoeld. (2) Naar den origineelen pandbrief, vergel. J. G. R. Acquoy: het klooster te Windesheim en zijn invloed. Deel III, pg. 67. (3) In zijn historische bijzonderheden schrijft Dr. E. Epkema pg. 162 . . . „dubbelde groeff, legt in 't middelpant onder den orgel . . . den 20 Mey 1740.” Voor dit orgel werden deelen van het vorige orgel gebruikt, zooals Dr. G. C. Labouchere opmerkte, komen in de achterwand paneelen voor die blijkens hun stijl af-komstig moeten zijn van een in het einde der XVIe eeuw gebouwde orgelkast. (4) Bij de Prov. Synode van Dor-drecht van 1574 werd het gebruik verboden, waar echter niet-veel-gevolg aan werd gegeven, omdat de magistraat zeer op de orgels gesteld was.

ergens anders gestaan moeten hebben. In verband met de gewoonten moet dit bij het koor geweest zijn. We zagen dat de gen. uitbouw aan het koor de plaats niet kan geweest zijn; daar de ophooging van ong. 1600 dateert en een andere plaats waar het orgel kan gestaan hebben is niet bekend. Eigenaardig is het echter dat vóór of in de nabijheid van het noordportaal volgens een oude kaart der grafzerken (nog in het bezit der kerk) drie organisten: Michiel van Couwenbergh omstr. 1665; Hendrik de Millerville omstr. 1725 en Laurensz. Sikkel 1744 tot 1782, begraven werden. Dit zou er min of meer op kunnen wijzen, dat het orgel zich omstreeks dezen tijd nog boven het noordportaal bevond. Ook de maat van den steen geeft hier geen oplossing, daar de steen, waarmee de deurtjes in den Varkenstoren werd dichtgemetseld, van dezelfde grootte is, als die in het genoemde houten kozijn n.m.l. $24.5 \times 11.5 \times 5$ gemiddeld. Alleen zou de grootte van dezen steen kunnen wijzen op een vrij spoedige verplaatsing van het orgel van het portaal naar den toren.

Zowel dit motief, als de overweging, dat er moeilijk een oudere plaats voor het orgel te vinden is, doen mij ertoe overhellen, de eerste oplossing de juiste te noemen.

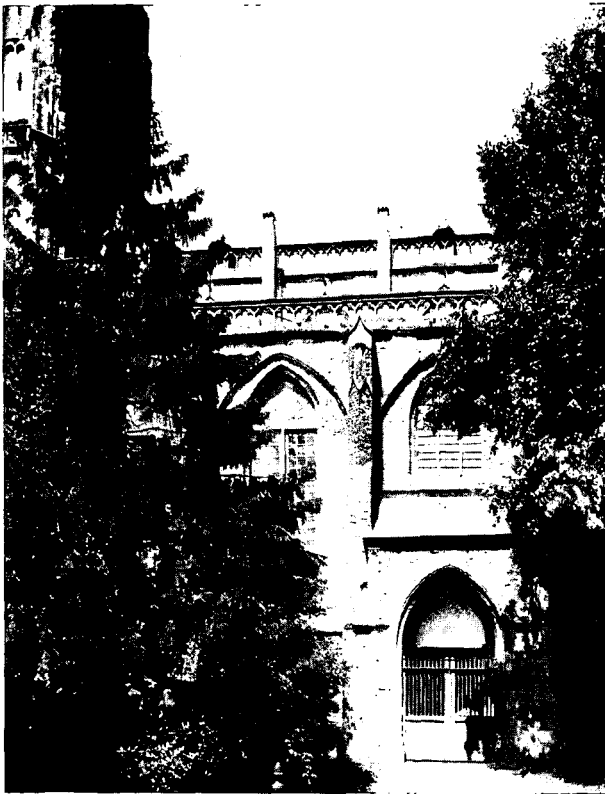

Afb. 16. N. W. Contrefort van den toren. Foto Ir. W. Voerman.

DATEERING.

De drie bouwplannen in het kort samengevat zien we dus:

Ten eerste: het plan voor een kruiskerk, met middenbeuk en smallere zijbeuken waarvan het koor voltooid werd, tot den triomfboog, terwijl enkele fragmenten er op

Afb. 17. Zuidportaal. Foto Rijksbureau voor de Monumentenzorg.

wijzen, dat van het transept aan de noordzijde en van de viering een deel was gebouwd. *Ten tweede:* het plan voor een driebeukige basiliek, met nagenoeg even breede beuken, afgedekt met zadeldaken, en met een veelhoekige aansluiting bij het koor. Met arcaden op schalkpijlers, met een triforium en spitsboogramen in den bovenlichtmuur. Dit plan werd voltooid voor zoover het betrof de vijf oostelijke travéeën.

Ten derde: het gewijzigde plan voor een driebeukige basiliek, waartoe het uitgevoerde deel van het tweede plan op enkele punten werd veranderd en aangevuld. De drie beuken werden gedekt met netgewelven en de zijbeuken voorzien van lessenaarsdaken. De ramen in den bovenlichtmuur werden verkleind aan de onderzijde. De kerk werd met twee travéeën verlengd, de toren werd voltooid en de kerk aangesloten.

De daken op de zijbeuken werden later gewijzigd in puntdakjes.

Dateering van deze drie deelen blijkt moeilijk; een overzicht van dateering door anderen heb ik vooraf laten gaan. Alvorens een fixeering van de tijdvakken te beproeven, zou ik nog willen wijzen op een enkele

onjuistheid in de genoemde „Voorloopige lijst.”

Hier treft ons nml. een tegenstrijdigheid, want er wordt in gezegd, dat de zuiderkapel, die later tegen den kerkmuur werd aangebouwd, uit XVa dateert, terwijl verderop gezegd wordt, dat de zijbeuken werden verhoogd en verbreed in XVc. Dit laatste is niet wel mogelijk: de muur zou van later datum zijn dan de kapel, die er tegen aan staat! Uit de dichtmetseling van het raam volgt zeer duidelijk, dat de muur ouder is dan de kapel. Een zelfde onjuistheid zien we bij de doopkapel uit XVa, die tegelijk met den kerkmuur werd opgetrokken of mogelijk later tot dezen vorm werd gewijzigd, terwijl deze muur volgens het verslag uit XVc zou zijn.

We hebben nu drie bouwperiodes om te dateeren, terwijl het bericht van twee branden tot ons is gekomen. Wat is nu verleidelijker dan beide gegevens in elkaar te passen: de scheiding tusschen eerste en tweede bouwplan te leggen in 1368, de scheiding tusschen tweede en derde plan in 1462.

We willen nagaan wat voor en wat tegen deze dateering spreekt. De gewelven van het koor, de bewerking der sluitsteen met hun voorstellingen (litt. M. 1863), de traceering in de kooramén, dit alles vertoont groote overeenkomst met het oostelijk deel van de lichtbeuk van het koor van de niet zoo ver verwijderde hoofdkerk van het bisdom: de Domkerk van Utrecht (1), die omstreeks 1400 werd opgetrokken. Ook de profileering der ramen komt in dezen tijd voor (afb. 4). We zouden hieruit kunnen besluiten, dat het onderste tufsteen gedeelte van het koor overgebleven is uit den tijd voor de brand van 1368 en dat men mogelijk met het dwarspand aan de noordzijde met de ondermuren bezig was, toen deze brand een deel der kerk verwoestte. Hierna, dus

(1) De collegiale kerk in Bommel behoorde tot de Diocese van Utrecht in de Middeleeuwen.

Afb. 18. Middenschip van de Sint Maartenskerk te Zalt-Bommel gezien naar het Westen.
Foto Rijksbureau voor de Monumentenzorg.

in het einde der XIV° eeuw werd het koor hooger opgetrokken en overkluisd en de bouw van het dwarspand aan de noordzijde werd toen ook verder voortgezet. De plotselinge wijziging en versobering van dit eerste bouwplan, zou ik liever, dan aan een brand, willen toeschrijven aan een periode van stilstand in den bouw, veroorzaakt door de slechte tijden, die in Bommel het gevolg waren van het verlopen van den handel en van het uitbreken van de pest omstreeks 1400. Later bij een ruimere toevloeiing der geldmiddelen als gevolg van een toenemende devotie in het midden der XV° eeuw, (1) werd de bouw waarschijnlijk door een nieuwen bouwmeester naar eigen inzicht hervat. (2)

De eerste basiliek zou volgens de aangegeven dateering na 1462 tot de tweede basiliek (het derde bouwplan) verbouwd zijn. De kapiteelen behooren tot de eerste basiliek, mogelijk ook de raamtraceering en verder het zuidportaal. Tot de tweede basiliek behooren: de netgewelven, het van Rossemskoortje en het knekelhuis. Terwijl later het noordportaal in den tegenwoordigen vorm werd gebracht.

We willen probeeren deze onderdeelen te dateeren. Daar het raam boven het Heiliggraf dicht werd gemetseld, toen dit den nu bestaanden vorm kreeg en bij deze dichtmetseling de oorspronkelijke traceering (de glassponning is nog te zien) tot blind traceering werd gemaakt en zoo bewaard bleef, is het zeker, dat de kerkraden bij den bouw van deze kapel reeds haar traceering bezaten.

Deze dichtmetseling werd aan de buitenzijde met tufsteen bekleed; temidden van het omringende baksteen metselwerk, doet dit vreemd aan, als we denken aan den hooger prijs en daarom denk ik, dat deze opbouw plaats vond, toen nog aan het derde bouwplan werd gewerkt, waarbij aan den lichtbeuk dezelfde tufsteentjes werden gebruikt.

Boven het van Rossemskoor wijkt de vorm van het blindraam van den vorm van de andere ramen af, maar dit raam werd ook later direct als blindraam gebouwd. (Afb. 14-i).

Opmerkelijk is, dat de gewelfribben in het zuidportaal en het Heiliggraf dezelfde doorsnede hebben, terwijl die van de beuken en het stovenhok (N.W. kapel) zeer weinig hiervan verschillen (afb. 14). Dit doet mij vermoeden, dat het tijds-verschil hiervan niet groot is en b.v. het zuidportaal slechts kort voltooid was, toen de verandering van tweede plan tot derde plan plaats had. Vandaar ook, dat de kapiteelen zoo weinig stijlverschil vertoonen.

De west-ingang van de kerk vertoont opmerkelijke overeenkomst, wat de omlijsting betreft, met het zuidportaal van de St. Janskerk te 's-Hertogenbosch omstreeks 1470 door Alard van Hameel gebouwd (3).

Ook net-gewelven van het hier gebruikte type, werden in verschillende kerken van ons land in de tweede helft van de XV° eeuw gelegd.

Alle vormen, die we in beide basilikale plannen zien, kunnen ook tot de XVe eeuw gerekend worden. De raamtraceeringen van het zuidportaal en de zijbeuken, zoo-wel als die achterin het Heiliggraf en boven het Van Rossemskoortje, zou ik willen rekenen tot het midden dezer eeuw (afb. 14). De kapiteelen zouden in het midden der eeuw moeten zijn gemaakt.

We komen tot de conclusie, dat de verandering van het tweede tot het derde bouwplan omstreeks 1462 kán plaats gehad hebben, doch dan kan het nu nog bestaande Heiliggraf onmogelijk uit het begin der XV° eeuw zijn en in het voorn. artikel (Gelre

(1) Zie Moll, kerkgeschiedenis van Nederland, deel II 3° stuk pg. 128. (2) Ten behoeve van de „tymmeringe der Kerke” werd in het jaar 1434 voor 60 goudgulden en in 1458 voor 300 goudgulden, land dat aan de kerkfabriek behoorde, aan anderen verkocht. Dit kwam ook in andere jaren voor, maar omdat dit land verkocht werd aan het H. Geest-huis vinden we deze data vermeld in het Cartularium Hospitalis Z. B. op Fo. 76 en Fo. 140. Uit deze verkoop blijkt, dat er in die jaren aan de kerk gebouwd werd. (3) Xavier Smits. De kathedraal van 's Hertogenbosch.

XXXIII pag. 149) moet dus op de eerste kapel hier ter plaatse gedoeld zijn (1). Het Rossemskoor en het Knekelhuis moeten dan gebouwd zijn in de tweede helft van de XVe eeuw. Dit is te vereenigen met de genoemde stichting van een vicarie in het gebeentehuis omstreeks 1500, toen dus blijkbaar in dit knekelhuis de kapel was afgesloten, (zie bij de genoemde jaartallen)

Een mogelijkheid, die mij zelfs zeer waarschijnlijk voorkomt, is dat de onderbreking van den bouw van de eerste basiliek, niet een gevolg is geweest van een brand, doch dat men na het voltooiën van de portalen, de kerk tijdelijk heeft afgesloten, om op eenigen afstand de bouwput voor den toren te graven, zóóver af gelegen, dat de voltooide pijlers er geen schade door konden lijden. Het tot zoover voltooide deel, dat met gewelven moest worden overdekt, die in vorm van de netgewelven van het derde plan afweken, werd waarschijnlijk met een houten zoldering onder de kap gesloten. Afsluiting met gewelven was niet mogelijk met het oog op de zijdruk op de laatste dwarsboog. Toen trok men dus eerst de toren op tot het eerste gewelf op de triforium hoogte; alvorens met de kerk verder te gaan. In deze periode kan het gebouw met zijn stijgerwerken door brand zijn beschadigd. Daar de kerken steeds in een staat van wording verkeerden, is het geen wonder dat tijdens den bouw een brand het werk onderbrak en nadien deed wijzigen. Hierdoor zou ook de rechte scheidingslijn over het gebouw verklaard zijn, op een dergelijke afstand van den toren.

Daar we lezen, dat onmiddellijk na den brand de bouw hervat wordt, behoeft het niet te verwonderen, dat we weinig stijlverschil tusschen de deelen zien.

Zoo zien we dus, dat het niettegenstaande de vele gegevens toch moeilijk blijft om tot eenige zekerheid over de bouw tijden te komen. Te weinig documentaire gegevens zijn bewaard gebleven, om hierin zekerheid te verschaffen. Het is niet onmogelijk dat in rekeningen van andere steden nog gegevens voorkomen; het is ook allerminst uitgesloten dat nog kerkrekeningen in archieven zijn bewaard, en ook de tolrekening van Lobith kan mogelijk over het vervoer van de natuursteen nog belangrijke gegevens bevatten. Ook een nauwkeuriger dateering van de kapiteelen in beuken, koor en zuidkapel, benevens van de zeer merkwaardige doopvont kan van groot belang zijn.

De muren zelf spreken een duistere taal: te vaak werd van plan veranderd, kleine wijzigingen uitgevoerd, sommige deelen eerst, andere weer later opgetrokken. De volgorde waarin een herstelling plaats had, de tijden van stilstand, die erbij optraden, dit alles zijn factoren die we voor een juist beeld zouden moeten kennen. Uit den bouw van andere kerken weten we maar al te goed, dat het verloop soms grillig was, door plaatselijke belemmeringen, door grensgeschillen en plotselinge schenkingen of krijgsverrichtingen, die allen in den bouw zich weerspiegelden. Ik ben mij dan ook welbewust, slechts een enkel hoofdstuk te hebben gegeven uit het omsluisd verleden, van dit monumentale bouwwerk. Want, hoewel het nimmer kwam tot een vervanging van het koor, hoewel nooit het bouwstuk in zijn vollen omvang werd opgeleverd, toch staat het daar als een monumentale eenheid, eenvoudig en zuiver in zijn geledingen, evenwichtig en harmonisch van compositie. Een voorbeeld van Nederlandsche Gothiek, door zijn breede zijbeuken, zijn ruim interieur, zoowel als door zijn sobere en zuivere versiering.

Bij den toren alleen (sinds eenige jaren gerestaureerd) rijst het ornament voller en in stijgend rythme tot aan de ranke spits. De toren, de groote wachter boven den ingang, van waaruit de galm klonk der mystieke klokken, de stemme van het middel-eeuwsch gebeuren in wereldlijk en geestelijk leven, hij was dé markeering van het por-

(1) Daar deze kapel dus blijkbaar de oudste kapel was, wordt de waarschijnlijkheid dat we hier met het Van Balverenskoortje te doen hebben, grooter, zooals bij de kapellen reeds werd opgemerkt. We moeten ons de volgorde nu zoo denken: aanvankelijk was op deze plaats geen kapel geprojecteerd en werd het raam geheel open reeds uitgevoerd. In het begin der XVe eeuw werd er een kapel tegen geplaatst met lessenaarsdak en deze werd later afgebroken of verbouwd tot den nu nog bestaanden vorm, ten tijde van het derde bouwplan, dus vermoedelijk in het einde der XVe eeuw.

taal, voor hen die buiten waren. Wanneer zij echter door de westeringang binnentreden, is dit het laagste deel en de blik richtte zich verder onbelemmerd, tot waar het volle licht viel door de warm getinte ramen, wanden van doorschijnend glas, en bleef rusten op het heiligste, het altaar, waarboven de Godslamp neerhing van het gewelf „van zeer schoon en kostbaar maaksel” (zie aant. (2) op blz. 20), waar de fraai besneden koorbanken plaats boden aan de kanunniken, waar het gestoelte van den Decanus stond en het sacramentshuisken het Heiligdom borg. Hierbinnen domineerde het koor in zijn vollen luister, hoewel de geest van den Bouwmeester nog schooner vorm wenschte, het koor, omspannen door den triomfboog, waarboven in duidelijke beelden het laatste oordeel was geschilderd, als een waarschuwend „Memento Mori.” De wanden en schalken overwoekerd door schilderwerk: ranken en bloemen, die de heiligen omgaven: de H. Sebastiaan, de H. Amandus en St. Catharina; waar, van de rood en gouden kapiteelen, de ribben stegen, dragend de blanke met bloemen en engelen getooide schelpen, tot waar hoog de sluitsteen constructief en symbolisch de gewelven sloten.

De steenen hadden zich gevoegd tot gebouw, tot muren en wulfels, dragende en sluitende naar de bedoeling des Meesters” tot eere en tot edele huizinge van Hem, die bouwde Alles wat is.”

Maar wat zien we sindsdien niet veranderd. Er kwamen stroomingen, vijandig aan de kunst, die de schilderingen storend vonden en deden verdwijnen; het koor verloor zijn heilige bestemming; verdeeldheid heerschte onder de menschen; velen waren zoekende en het kerk-gebouw vereenigde niet meer allen, burgers en priesters en stond niet meer in het midden van aller belangstelling, van aller leven. En hieronder leed het. Het ging een tijd van armoede en verval tegemoet.

Als symbool haast kunnen we zien, dat na den brand der eerste ranke spits in 1538 er een tweede kwam, minder hoog en minder fier van vorm. Toen ook deze verbrandde, werd de toren met een koperen plat bedekt. Even waren er weer plannen voor een nieuwe spits in 1705, doch deze werden niet vervuld en een looden plat kwam het koper vervangen.

In deze tijden lezen we van vele herstellingen. De puntdaken, die technisch niet goed meer waren verzorgd, bij hun bouw, sloten de regen niet buiten, de koperen goten, onvoldoende onderhouden, lekten. De gewelven, niet genoeg beschermd, scheurden. De kapbalken, die een deel van den zijwaartschen druk moeten opnemen, begonnen aan hun einden te rotten. Tijdelijk werden gelukkig de gewelven aan schoorwerken opgehangen, waardoor tot nu toe het ergste werd voorkomen, maar waardoor hun tevens bij verdere zetting alle kracht werd ontnomen.

Hoe noodig het is, dat hier wordt ingegrepen, zal ieder, die zich een tocht over de oude loopbruggen boven de gewelven wil getroosten, beseffen.

Hoewel de hoogte van den toren nog afnam, door het wegbreken van het voetstuk der tweede spits, mogen we dit niet als een somber teeken opvatten voor verder verval: de restauratie van den toren, die zoo'n innig geheel uitmaakt met het gebouw der kerk (afb. 16), heeft dit deel weer zijn schoonheid teruggegeven, maar des te droeviger is de aanblik van de kerk zelf, beroofd van haar pinakels en van haar raamtraceeringen en bekroond door cementen balustraden en baksteen pijlertjes (Afb. 17). De muren zijn op sommige plaatsen merkwaardig gaaf, maar elders deerlijk vervallen. Mogen we hopen, dat Zalt-Bommel, dat Nederland, zijn kerkgebouw zal mogen behouden.

Somber in de najaarsregens, rijzig en ijl tegen een blauwe herfstlucht, als de blauwe rook wazig stijgt uit de oude schoorsteen er rondom, machtig en blank in het felle licht van den zomer, tusschen donker droomend boomengroen en dieproode daken, geheel onwezenlijk in nevelig maanlicht, is het steeds de dominant van het oude stadje Bommel.

Haarlem, 23 Januari 1931.

HET ORNAMENT AAN DE TOPGEVELS UIT DE EERSTE HELFT DER ZEVENTIENDE EEUW IN DE STAD GRONINGEN.

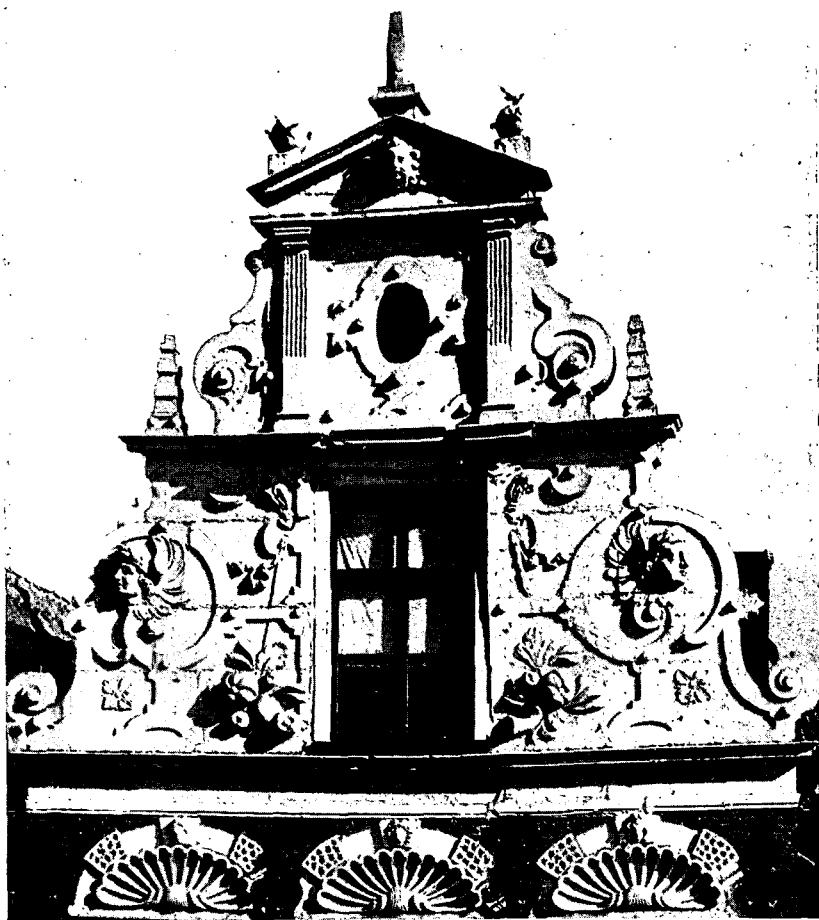
Groningen, stad, had reeds meermalen haar wallen uitgelegd, maar was toch eng omsloten gebleven, totdat in den aanvang der zeventiende eeuw ter gelegenheid van een vernieuwing der ommuring het stadsbestuur met wijden blik tot een uitleg besloot, waarbij voor de toekomst rekening werd gehouden met welhaast een verdubbeling van het oppervlak. Groote stukken grond, landerijen ten noorden der stad, waarop tot op dien tijd slechts hier en daar een boerderij had gestaan, werden getrokken binnen de nieuwe omwalling.

Zoowel de oorspronkelijke enge omsluiting als deze nieuwe groei ten noorden weerspiegelen zich in den woonhuisbouw tot in den topgevel toe. Men behoeft er de kaart van Haubois uit het midden der 17de eeuw maar op na te zien: in de oude binnenstad was men feitelijk aangewezen op het smalle huis van drie, hoogstens vier vensters breedte, met een topgevel, opgetrokken als afsluiting voor den driehoek, dien het zadeldak naar de straatzijde vormde. Het regelmatige op en neer van die zadeldaken op Haubois' in relief geteekende kaart toont dit geveltype overal in de oudste straten der stad.

Op het terrein dat bij den nieuwen uitleg in den aanvang der 17de eeuw voor bebouwing in aanmerking kwam, aan Ossenmarkt en Spilsluizen, was, in tegenstelling met de binnenstad, ruim grond voor woonhuisbouw beschikbaar, terwijl de bloei van Groningen medebracht dat er thans ook kapitaal gewonnen en bijgevolg ook behoefte aan groote woningen was. En zoo werden daar verschillende huizen gebouwd, die minstens het dubbele aantal ramen aan de straat te zien geven. Aangezien het zadeldak niet op de oude wijze kon dienst doen, werd zulk een huis als het ware dwars geplaatst; men kreeg aan de straatzijde de goot en het schuin oplopende dak te zien. En het huis, dat toch met een zadeldak gedekt werd, was dan ook maar weinig diep (1).

Maar de oude topgevel werd niet losgelaten; die bood tē aantrekkelijke gelegenheid om den voorgevel meer relief te geven en met ornament te versieren, en zoo werd bij deze huizen de top omlijsting voor de als mansarde uitgebouwde vensters eener vaak ruime zolderkamer. Voorbeelden hiervan zijn het huis met zeer smalle vensters, dat thans tot de gebouwen van het Doofstommeninstituut behoort, dat in 1627 gebouwd, echter tegen het midden der 19de eeuw zijn topgeveltje heeft verloren (2). Voorts het overeenkomstige huis met de smalle vensters, aan de Spilsluizen, van het jaar 1631 (3). En evenzoo het huis aan de Ossenmarkt van 1624, met gewone breede vensters, dat wij hieronder nog uitvoerig zullen hebben te bespreken. Op het feit dat al deze breede huizen oorspronkelijk geen voordeur hadden, maar een ingang op zij, terwijl pas onder den invloed van het belang, dat men in Holland aan een mooi entrée hechtte, in den loop der 18de eeuw voordeuren in deze huizen zijn aangebracht, heb ik reeds vroeger gewezen (4). Het gaat ons thans alleen om het ornament van de topgevels, de toppen zoowel van het huis in de oude binnenstad als van de breede huizen, waarvan het topgeveltje uit den aard der zaak niet breeder was dan dat der smalle panden, ja meestal zelfs smaller.

(1) D.w.z. het voorhuis is niet diep; het achterhuis heeft een afzonderlijk dak. (2) Nog met den topgevel te zien op een prent van 1834 in het Gemeente-archief te Groningen, afgebeeld in den Groningschen Volksalmanak 1925, Afb. I bij blz. 72. (3) Thans van voordeuren voorzien en met veranderde benedenvensters tot twee woningen verbouwd; zie C. H. Peters, Oud-Groningen, Stad en Lande, blz. 237, afb. 307 en evenzoo Bulletin v. d. Nederlandschen Oudheidkundigen Bond 1917 blz. 85, afb. 37. (4) Groningsche Volksalmanak 1925 blz. 70 e.v.

Afb. 1. Poelstraat (omstreeks 1595-1600).

Een volledig overzicht van deze topgevelornamenten te geven is niet wel mogelijk, zelfs niet wanneer wij er alle mogelijke oude prenten als getuigen zouden bij roepen. Een handelsstad als Groningen, waar door het levendige verkeer als centrum van meer dan één provincie een steeds grootere neiging tot city-vorming zich in den loop der 19de en vooral ook in den aanvang der 20ste eeuw heeft doen gelden, heeft helaas al te veel van haar oude gevels en toppen verloren, en wat alleen in teekeningen e.a. reproducties is overgebleven geeft ons voor een nauwkeurige bestudeering van het ornament in al zijn details niet genoeg houvast. Ondertusschen kan men toch nog beter een studie van de topgevels maken dan een overzicht der gevels krijgen, want in de meeste huizen, die nog behouden bleven, is en wordt nog heden de pui

geofferd aan een concurrerende mode onder de winkeliers.

Maar ook de overgebleven topgevels leveren groote bezwaren voor een nadere bestudeering. Men kan ze slechts met den tooneelkijker benaderen en zij zitten vaak zoo heel dik onder de verf. Wat echter vooral van beteekenis is: aan dit aan weer en wind blootgestelde natuursteenen ornament met fijn uitgewerkt lofwerk is stellig al reeds in de 17de en 18de eeuw gerestaureerd, en zeker niet minder in de 19de en 20ste (1). En de restaurateurs zijn niet zoo vriendelijk geweest als de heeren voogden van Groningsche gasthuizen, die op de poortjes en andere aan hun zorg toevertrouwde gebouwen nauwkeurig telkens weer het jaar opteekenden, waarin een restauratie was verricht (2).

Het valt niet moeilijk een uitgangspunt te vinden voor den bouw van de sierlijke, verzorgde topgevels der 17de eeuw in de stad Groningen. Men kan meestal in de geschiedenis niet met een nieuwe eeuw een begin maken, maar met deze gevels en hun toppen is dit vrijwel het geval. Want na een periode van inzinking gedurende de tweede helft der 16de eeuw, — in den Spaanschen tijd, toen velen om geloofs-

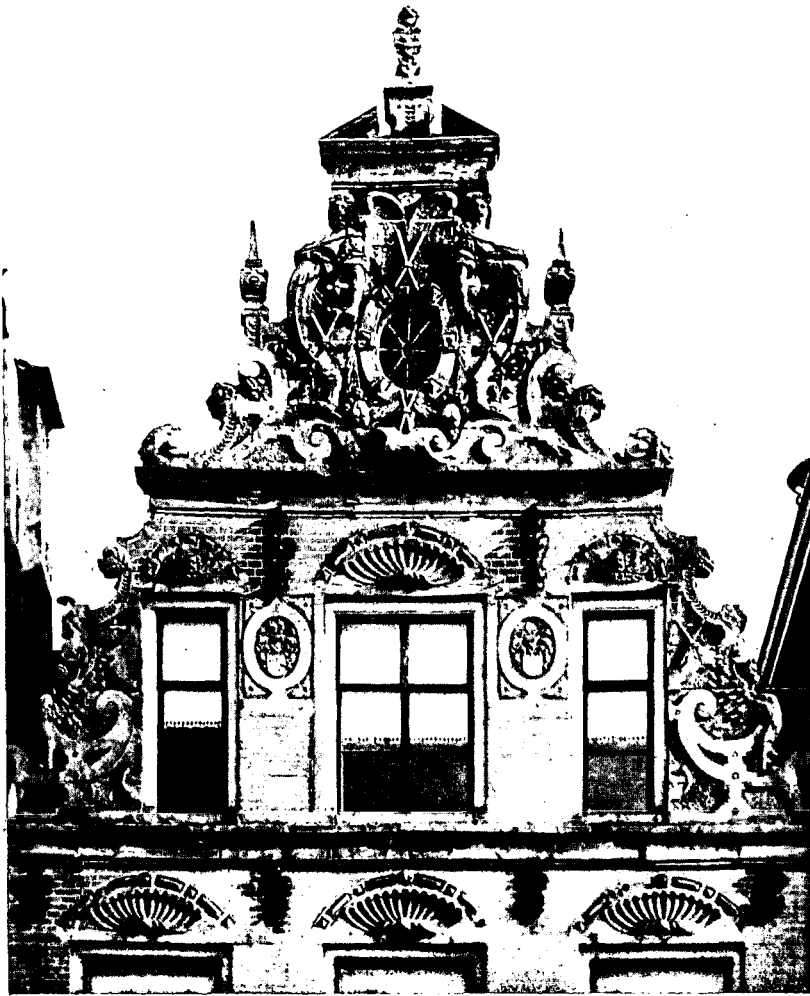
1) Dit werd o.a. bevestigd, toen men onlangs van gemeentewege de topgevels van het Collectehuis of Goudkantoor heeft gerestaureerd. 2) Jammer genoeg echter vergaten de heeren er bij te melden wat er precies onder hun auspiciën aan poort of gebouw was gedaan.

redenen uit Groningen moesten vluchten en andere rampen stad en lande teisterden — volgt omstreeks 1600 een snelle opbloei, waarvan thans nog na zoo veel eeuwen menige gevel in Groningen's straten blijk geeft.

Maar één huis, nog in het midden der 16de eeuw gebouwd, mag niet onbesproken blijven. Het is misschien wel het belangrijkste voorbeeld van woongebouw in die eeuw in ons land. Een zuiver renaissance-bouwwerkje, geheel uit natuursteen opgetrokken in het jaar 1559. De gevel, in Groningen nog, en waarschijnlijk ook vroeger, een unicum, bevond zich tot 1893 in de Kijk in 't Jatstraat (1). Na de afbraak in dat jaar heeft men de fragmenten met zorg bewaard en ongeveer 25 jaar later is de gevel — met wijziging van den top! — opgebouwd als voorgeveltje voor de conciergewoning van het nieuwe Provinciehuis aan de zijde van het Martinikerkhof. Heel klein staat daar nu dat mooie geveltje naast het groote namaak-renaissance bouwwerk. Maar ook zooals het vroeger in de Kijk in 't Jatstraat stond, lijkt het in Groningen verdwaald, een bouwwerkje uit zuidelijker streken, met de indeeling in traveeën en verdiepingen door gecanneleerde pilasters en halfzuilen met rijk gebeeldhouwde basementen en met kapiteelen in regelmatige opvolging: dorisch, jonisch, composiet, en met een triglyphen- en metopenfries onder de eerste geprofileerde lijst. Het is een type dat, zooals C. H. Peters reeds opmerkte, via Emden uit zuidelijker landen is gekomen. Immers in Emden is al in 1548 op de Oude Markt een huis gebouwd, dat uit een zelfde school stamt (2), en in Holland ken ik nergens zoo vroeg een overeenkomstigen gevel. Dit bewijst dat ook nog in het midden der 16de eeuw de stad Groningen haar belangrijkste contact met Noord-West-Duitschland had (3). In den renaissance-tijd is ook in die streken zuidelijke invloed overheerschend geworden; ja, er trekken dan Zuid-Nederlandsche meesters o.a. naar Emden, waar immers binnenkort eveneens door een Zuid-Nederlander, Laurens van Steenwinkel, het groote stadhuis zou worden gebouwd, getuigend van Emden's bloei en beteekenis in de tweede helft der 16de eeuw.

Voordat wij onze ornamentbeschuwing aan de 17de eeuwsche gevels beginnen, moeten wij wel eenige oogenblikken onze aandacht geven aan dit huis van 1559, omdat er reeds de cartouches en aan de vleugelstukken van den top het bandwerk van Vredeman de Vries en Cornelis Florisz. te vinden zijn, die nog in de eerste helft der 17de eeuw zulk een groote rol zullen spelen, en ook, omdat de vorm van den korten, gedrongen top met de halfzuilen en pilasters ook in de 17de eeuw nog aan eenige huizen wordt toegepast. Zonder dat hier van een uitgesproken rechtstreeksch verband van die latere huizen met hun voorganger sprake is, heeft dit huisje — dat daar reeds een halve eeuw in de stad stond — toch wel zijn invloed nog doen gelden, toen omstreeks 1600 opdrachtgevers en bouwmeesters weer oog voor sierlijk ornament aan de topgevels konden hebben.

(1) Zie bijv. de afbeelding bij Peters, Oud-Groningen, Stad en Lande blz. 247, afb. 318, of Bulletin v. d. Nederlandschen Oudheidkundigen Bond 1917 blz. 75, afb. 28, of Frans Vermeulen, Handboek tot de Geschiedenis der Nederlandsche Bouwkunst II, Platen blz. 172, afb. 518, welke afbeeldingen alle het huis nog toonen op zijn oude plaats in de Kijk in 't Jatstraat naar een photo van den photograaf Kramer te Groningen (van wien ook de photo's voor onze afbeeldingen zijn). Het was toen bewoond door den effectenhandelaar Cardinaal en wordt daarom nog meestal het huis Cardinaal genoemd. Men zou het na den herbouw beter kunnen noemen huis van 1559, naar de dateering in den top en op kleine cartouche onder het ornament der zuilbasementen, of huis met de medaillonportretten of met de keizerskoppen, aangezien het op de wijze der vroege renaissance gebouwen versierd is met de medaillonportretten van Koning David, Alexander de Groote en Karel de Groote, terwijl het, thans vernieuwde, beeld van Julius Caesar op den top staat. (2) Zie C. H. Peters, Oud-Groningen, Stad en Lande blz. 350, afb. 500. Het huis heeft vier traveeën, ingedeeld door eveneens varierende halfzuilen over vier verdiepingen; voorts een eenvoudigen top zonder medaillonportretten; bogen dekken de vensters. Het huis er naast, dat zijn top heeft verloren, heeft eveneens vier traveeën; en geen bogen boven de vensters zooals ook het Groningsche huis. (3) Verg. ook het eenig overgebleven Gothische huis in de Brugstraat, zie Peters t. a. p. blz. 240, afb. 310 of Bulletin N. O. B. 1917 blz. 69, afb. 23. Er zijn er vele zoo geweest, zooals men op de kaart van Haubois nog kan nagaan.

Afb. 2. Grote Markt, Oz. (omstreeks 1615).

Zoals wij boven reeds opmerkten, het heeft lang geduurd, voordat de tijden weer de rust en welvaart brachten, die de verzorgde afwerking, ja waarschijnlijk zelfs het bouwen van een flink steenen huis mogelijk maakten. Maar dan zien wij ook omstreeks 1600 op eenmaal een opbloei, die stellig aan meerdere bouwmeesters en beeldhouwers of beeldhouwerbouwmeesters volop werk zal hebben verschaft. Verwonderlijk is het zoo rijk als juist de topgevels der huizen dan worden versierd. De halfzuil, de pilaster worden aan den gevel niet toegepast; geen in-deeling in traveeën dus en geen lijsten tot accentueering van de in-deeling der verschillende verdiepingen. Slechts de van ouds al bekende regelmatige natuursteenen banden horizontaal tusschen de baksteen, doorlopend in omraming en half der helaas overal verdwenen kruisvensters. En dan boven elk venster de boog met de

schelp als boogvulling, met rijke variatie in de versneden steenen, die kopjes, diamantkop e.a. motieven te zien geven. Dat is al.

Maar de topgevel prijkt boven een afsluitende lijst in een rijkdom van ornament, waarin een zekere stijleenheid en een ontwikkeling is te vinden, terwijl de variaties te rijk zijn om aan één bouwmeester te denken, ook daar waar de bouw der huizen in tijd niet veel uiteenloopt. En feitelijk weten wij ook niets over de bouwers. Wel worden er namen van stadsarchitecten genoemd, maar dat deze iets anders waren dan ingenieur en dat zij ook gevels voor particulieren zullen hebben ontworpen, daarvoor is er geen enkel bewijs. Trouwens ook de venstervormen, de smalle, zeer smalle vensters bij een deel der huizen en in denzelfden tijd, ja in een zelfde jaar, de gewone breedte, wijzen stellig wel op het werken van meerdere gevelbouwers. En dit is, gezien de vele werken die in die jaren werden uitgevoerd, volstrekt niet vreemd. Maar de architecten kennen wij niet of beter gezegd: geen bouwmeesters naam is aan een der bouwwerken, die wij kennen, verbonden.

Terwijl tot op heden de Groningsche gevels feitelijk nog niet in detail waren bestudeerd, was het gewoonte bij een overzicht — en ik heb die gewoonte vroeger

ook gevolgd — de rij der 17de eeuwse woonhuisgevels te openen met het huis, dat in 1617 in de Oosterstraat geheel uit natuursteen was opgetrokken (1) en waarvan na de slooping eenige fragmenten, waaronder boogtrommels, in het museum van Oudheden te Groningen worden bewaard (2). Thans wil ik aanvangen met het huis in de Poelestraat, recht tegenover de Oosterstraat gelegen, waarvan door uitbreken der pui en verandering van de vensters behalve eenige boogtrommels hoofdzakelijk alleen de overschilderde natuursteen top is bewaard (Afb. 1). Voor dit huis was tot nu toe geen dateering aangegeven; al werd het ook onder de versierde topgevels opgesomd, men noemde het steeds na den gevel van 1617 en na dien van 1622, welke evenals het huis in de Oosterstraat reeds lang is afgebroken, maar vroeger op de Vischmarkt heeft gestaan (3).

Reeds had ik opgemerkt dat het topgevelornament van dit Poelestraathuis, met het vlakke bandwerk, de gelauwerde, gevleugelde koppen, de vruchtentrossen aan linten, de gecanneleerde pilasters en de obelisk (4), in vergelijking met andere 17de eeuwse topgevels in Groningen, zoo geheel en al in den geest van de Nederlandsche ornamentmeesters der 16de eeuw was uitgevoerd, toen het mij trof dat de bogen boven de vensters dezelfde ingehakte-putten-versiering vertoonden als een huis, dat vroeger in Emden (5) stond, terwijl dit motief ook nog voorkomt aan de boogtrommels, die van het huis van 1617, dat vroeger in de Oosterstraat stond, in het museum van oudheden worden bewaard. Het verschijnsel, dat van Emden uit Nederlandsche of Zuid-Nederlandsche invloed in Groningen werkte, constateerden wij reeds bij het huis van 1559. Wanneer na de Reductie in 1594 veel uitgewekenen van daar terugkeeren, is het waarschijnlijk weer een Zuid-, mogelijk ook een Noord-Nederlandsch bouwmeester, die in Emden gewerkt heeft, die dit huis heeft gebouwd, kort vóór 1600. Voor deze dateering vond ik ten overvloede nog bevestiging door een vriendelijke mededeeling van den vroegeren eigenaar, waaruit bleek, dat de traditie wil, dat het huis is gebouwd in den tachtigjarigen oorlog, in vijftienhonderd en zooveel'. Hoeveel er bij die 1500 opgeteld moest worden, was hem helaas niet bekend. Wel stellig minstens 95 jaren.

Het is wel jammer, dat het vroegst gedateerde huis uit de 17de eeuw, in de Zwanestraat, dat het jaartal 1612 draagt, zijn top heeft verloren. Het zou interessant zijn dezen gevel met zijn voorgangers en met ongeveer gelijktijdige huizen te vergelijken. Want aan dit huis heeft de boogtrommel in Groningen reeds den voortaan vrij wel vasten vorm aangenomen van boogvulling in schelpvorm, waaroverheen een boog van versneden steenen is gemetseld, waar kinderkopjes, maar ook wel mannen- en vrouwen- en andere maskers, soms ook van leeuwen, maar toch meestal wel kinderkopjes, afwisselen met steenen, die een diamantkopversiering te zien geven (zie bijv. Afb. 2). Of wij bij deze diamantkopversiering en schelp aan het zuiden moeten denken? Uit Holland is het motief wel niet gekomen. Wellicht is het een van de vele variaties, die uit Zuid-Nederlandsche voorbeeldenboeken, die wij thans niet meer kennen, werden overgenomen. Ik meen vrij zeker te kunnen zeggen, dat in ons land niet alleen het schelpmotief nergens zoo veel wordt aangetroffen als in Groningen, maar dat de boog er boven met diamantkopversiering afgewisseld met kinderkopjes in het bijzonder Groningsch is (6).

(1) Afgebeeld naar aquarel o.a. Peters, Oud-Groningen, Stad en Lande, blz. 251, afb. 325, of Bulletin N. O. B. 1917 blz. 72, afb. 25. (2) Zie Peters en Vermeulen in hun overzichten van de Groningsche gevels in de boven aangehaalde boeken. (3) Afgebeeld naar aquarel o.a. Peters t. a. p. blz. 245, afb. 316. (4) De onderste obelisk, die op de hoekvoluten stonden, zijn verdwenen. (5) Afgebeeld: Peters, Oud-Groningen Stad en Lande, blz. 349, afb. 498; in 1926 is, naar Dr. J. Fastenau te Emden zoo vriendelijk was mij mee te deelen, het huis afgebroken. Ook over enkele details van huizen te Emden lichtte Dr. F. mij in. (6) Ik heb niet genoeg afbeeldingsmateriaal om zeker te kunnen zeggen dat deze boog en boogvulling elders ook niet voorkomen. Stellig echter nergens zoo overvloedig als in de stad Groningen. In het West-Friesche gebied en in Overijsel (Vollenhoven

Afb. 3. Ossenmarkt (omstreeks 1624).

dien Siccó Panser, staande op het Broerkerkhof, hebben gekocht ten bate van de uitbreiding der universiteitsgebouwen, kan men aannemen, dat na dezen verkoop

1621) vindt men wel de schelp, maar niet een boogversiering als in Groningen. Vermeulen in zijn Handboek der Ned. Bouwkunst neemt aan dat de schelp uit Holland komt, maar ik heb daar maar enkele voorbeelden kunnen vinden. De schelp komt al voor in het midden der 16de eeuw aan den schoorsteenmantel in het Raadhuis te Kampen, maar de boog met versierde steenen is daar natuurlijk — aangezien de schoorsteen van hout is — niet aanwezig. Eerder lijkt mij de schelp in Groningen gekomen van over de Duitsche grens, eveneens via Emden. (1) C. H. Peters, De Grootte Markt te Groningen, Groningsche Volksalmanak, 1915, blz. 37. (2) De wapens zijn blijkens de vroege zwikvullingen en de eigenaardige plaats, die ze tusschen de vensters innemen, wel uit een ouder bouwwerk, de vorige woning of misschien wel den borg, hierheen overgebracht, en dus niet voor dit huis ontworpen.

In of kort na 1615 zal gebouwd zijn het woonhuis van Siccó Panser aan de oostzijde van de Grootte Markt, dat sinds het einde der 18de eeuw als societeit (Grootte of heeren societeit) in gebruik is (Afb. 2). Het is in thans overschilderde baksteen met natuursteen banden en boogtrommels opgetrokken met geheel in natuursteen gehouden topversiering en vleugelstukken. Dit huis werd vroeger gedateerd op 1640 (1), maar bij de samenstelling van een gedenkschrift ter eere van het 150-jarig bestaan der 'Grootte societeit' in 1915 heeft Mr. J. M. A. Roelants naar aanleiding van de wapens, die in den gevel staan, een onderzoek ingesteld, waarbij ten eerste is gebleken dat deze waren van de familie Panser, die in de 15de en 16de eeuw op den 'borg Panser' tusschen Zoutkamp en Vierhuizen zetelde (2). Vervolgens bleek uit een acte van 24 April 1624 betreffende verkoop van een perceel aan de oostzijde van de 'Breede' Markt, dat Siccó Panser toen ten noorden van dat verkochte pand woonde. Aangezien bovendien in het jaar 1615 curatoren van de universiteit de toenmalige woning van

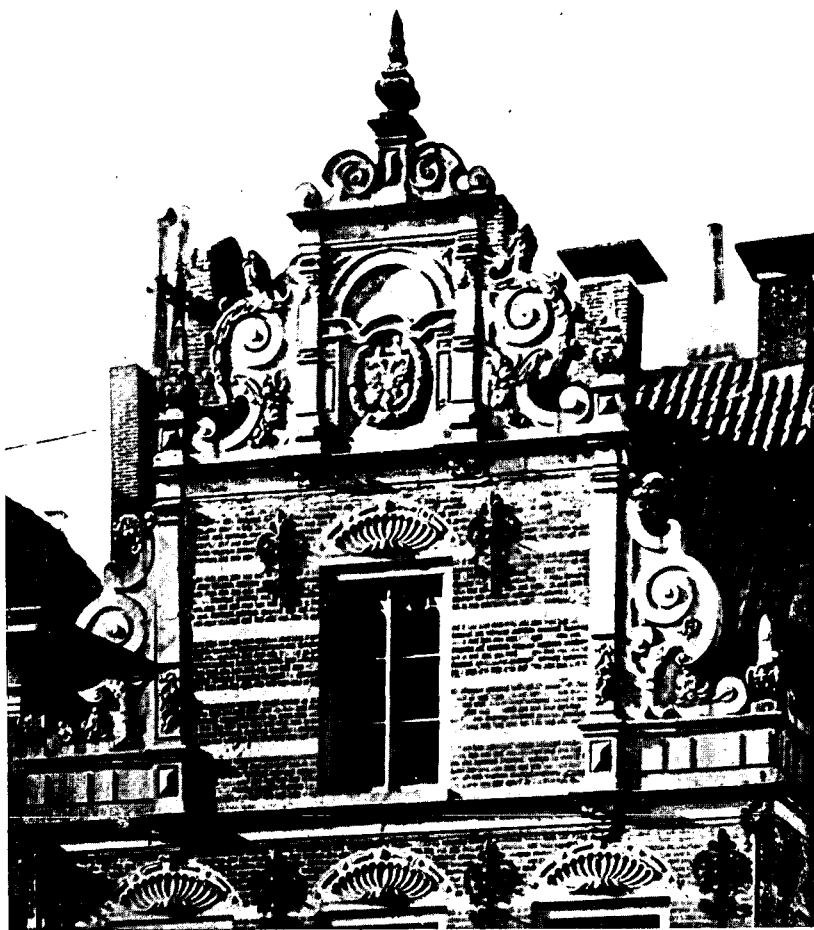
Sicco Panser op de Groote Markt is komen te wonen. Het ligt dus voor de hand, dat het huis toen is gebouwd, d.w.z. omstreeks 1615 en in elk geval vóór 1624, wanneer hij immers als bewoner van het huis wordt genoemd. Ik meen, gezien de plaats, die het ornament tusschen het andere Groningsche gevelornament inneemt, den bouw op ongeveer 1615 te moeten stellen, wat ook met de bovenaangehaalde feiten het best overeen te brengen is.

Om dit te bewijzen moeten wij den topgevel nader bekijken. Terwijl aan het huis in de Poelestraat de gecanneleerde pilasters nog herinneren aan het huis van 1559, — al is de top ook niet meer zoo kort en gedrongen — maakt de topgevel van het huis Panser een geheel anderen indruk. Wel zijn ook daar de horizontale lijsten aanwezig, maar het bandwerk, dat in de Poelestraat terzijde van het venster als het ware op de muurvlakken met knoppen is vastgezet (1), is hier, waar drie vensters zijn aangebracht, naar de vleugelstukken verschoven, waarin aan de zijkanten chimèren zijn verwerkt, terwijl het bandwerk naar boven uitloopt in een soort drakenkop. En in den top dragen geen pilasters het fronton, maar twee caryatiden met tegen elkaar sluitende vleugels, vrouwenlichamen, die krachtig achterover gebogen S-vormig in een leeuwenpoot overgaan, terwijl haar forsche armen de slippers vasthouden van een smallen geschulpten doek met vruchtmotieven, welke afhangt om het ovale venster. De voluten met dierenpoot, die hun lichamen vormen, sluiten naar beneden en op zij aan het platte band- en omkrullend rolwerk, dat eindigt in ram-achtige menschenhoofden aan de zijkanten op de afsluitende lijst. Ter halverhoogte obeliskken, die de schuine gevellijn nog verlevendigen en den top voor het oog helpen verbreedden; bovenop op een console tusschen gebroken fronton staat een schilddragend leeuwje (2). Om het ovale venster is eenzelfde diamantkopversiering aangebracht als in de bogen boven de andere vensters. Fijne krullende takjes met al evenzeer krullende uitgeschulpte blaadjes en bloempjes vullen met vruchtmotieven den verdiept liggenden achtergrond tusschen het bandwerk. Boven de vensters vindt men over de drie verdiepingen ongeveer dezelfde boog en boogvulling als aan het huis van 1612, terwijl bij de smalle bovenvensters het schelpmotief afgewisseld wordt met een gevleugeld engelkopje.

Hebben wij de vormen van dit ornament goed in ons opgenomen en zien wij vervolgens in Groningen rond, dan treft ons op eenmaal dat deze topgevel van een zoo verdienstelijk kunstenaar, die met breed gebaar de zware gevleugelde vrouwenlichamen wist te modelleeren en als voluten om den top te buigen, en dat dit ornament, getuigend van een zwierig fantastischen geest, en zuiver van lijn, het voorbeeld is geweest voor meerdere gevels in de stad Groningen. En alleen al door de wijze, waarop het motief of de motieven verwerkt zijn, wordt het bewijs geleverd dat niet in 1640 het huis Panser gebouwd kan zijn, maar dat stellig de dateering, die uit de documenten blijkt, de juiste is.

Om dit te begrijpen behoeven wij slechts de afbeeldingen van het huis van 1624 (Afb. 3) aan de Ossenmarkt en van het Goudkantoor van 1635 (Afb. 4) naast die van het huis Panser te leggen, of de aquarellen naar de huizen, die vroeger in de Oosterstraat (1617) en op de Vischmarkt (1622) stonden; maar over deze straks nader. Sicco Panser — dit ziet men dadelijk — heeft voor den bouw van zijn woning op de Groote Markt kunnen beschikken over een zeldzaam ornamentmeester, misschien wel iemand, die uit het zuiden was gekomen. Zijn huis is dan ook een unicum gebleven, maar aan dat bouwwerk met zijn overvloedig ornament knoopt een belangrijk motief aan, dat een overheerschend motief is geworden aan de Groningsche topgevels. Deze gevel is wel op zeer eigenaardige wijze het voorbeeld geworden voor vele anderen.

(1) In werkelijkheid natuurlijk met het fond uit één steen gehouwen; men kan door de verf heen nog iets van de aansluiting der blokken aan elkaar zien. (2) In 1887 vernieuwd.

Afb. 4. Collectehuis of Goudkantoor (1635).

feit, dat het een z.g. dwarshuis is, zeven ramen breed en met de dakzijde naar de straat gekeerd (3). Een betrekkelijk smalle topgevel rijst, met drie vensters, in het midden van den breeden gevel boven de dakgoot uit. In den opzet komt deze top met dien van het huis Panser op de Groote Markt overeen, evenals ook hier boven alle vensters het schelpmotief met de afwisselende versiering der bogen is toegepast. Wel heel rijk is die variatie; behalve de diamantkop en een versiering van twee korte pijpen wisselen de kopjes af van kinderkopje tot jonge en oude vrouwen- en mannenkop. In den top een breed middenvenster met dezelfde boog en boogvulling; daarnaast twee smalle vensters, met als boogvulling geen schelpmotief, maar gevleugelde engelkopjes.

(1) De stukken, die op het huis betrekking hebben, werden mij door het Bestuur der Vereeniging welwillend ter inzage toegezonden. (2) De verschillende wapens in den gevel geven geen nader uitsluitel over den bouw. Dr. H. P. Coster heeft indertijd op verzoek van den toenmaligen eigenaar met de hulp van eenige wapenkundigen een onderzoek naar de beide wapens, die terzijde van den topgevel door leeuwjes worden gehouden, ingesteld, echter zonder resultaat. De wapens in den top en in het ovaal zijn van den tweeden eigenaar en diens vrouw; die hebben voor ons doel dus geen beteekenis. (3) Het huis had oorspronkelijk den ingang op zij. Het is in 1723 van een voordeur voorzien, die in den stijl van den tijd breed van opzet, schuin onder den topgevel is komen te staan, omdat twee van de zeven vensters er voor hebben moeten plaats maken. Zie Peters Oud-Groningen, Stad en Lande, blz. 238, afb. 308, of Bulletin N. O. B. 1917, blz. 86, afb. 38, of Vermeulen t. a. p. II Platen blz. 174, afb. 520.

Wij bespreken thans eerst het huis, dat vermoedelijk in 1624 gebouwd, nog aan de Ossenmarkt staat, (Afb. 3), en dat tot opschrift draagt de regels: ‚Hij heeft wel gebout die op Godt vertrouwt’ en vervolgens: ‚Godt geve dat ick hier in vrede schuylen mach en also ontgaen des werelts donderslach’.

Over het jaar van den bouw vinden wij eenige inlichtingen in het archief van het huis, dat met het pand in het bezit der Vereeniging ‚Hendrick de Keyser’ is overgegaan (1), en wel in een acte betreffende den aankoop of de erfpacht van den grond, waarop het huis is gebouwd door den eersten eigenaar Jonker Geert Schaffer. Dit stuk draagt den datum 9 Maart 1624. Men kan dus als vrij zeker aannemen, dat met den bouw nog in 1624 een aanvang is gemaakt of hoogstens in het daarop volgende jaar (2).

Bij dit huis moeten wij rekening houden met het

Dit vensterdrietal is — men ziet het dadelijk — van het huis Panser op de Groote Markt overgenomen. Over de vleugelstukken, waar om den smallen opbouw van den top beperking vereischt werd, straks nader. Eerst moeten wij den top bekijken. De indeeling met lijsten onder en boven de drie vensters komt eveneens overeen met het huis op de Groote Markt. De topversiering zelf is al zeer karakteristiek, want — en nu moet men feitelijk voor den gevel gaan staan en niet ons modern photomateriaal gebruiken — de Groningsche plaatselijke bouwmeester, want die zal hier aan het werk zijn gegaan, heeft de breed uitgebogen lichamen, de voluutvormige vrouwen, die zijn zuidelijke collega als caryatiden aan den top van het huis voor Sicco Panser had gehouwen, aangezien voor — of mogelijk wel bewust omgewerkt tot — werkelijke voluten. En terwijl hij het driehoekig fronton, vermoedelijk als ouderwetsch, verwierp en er een moderner topornament — waarover wij straks nog spreken — voor in de plaats stelde, vervolgens de vrouwenhoofden, die nu niets meer te dragen hadden, vrij wel los op die voluten aangebracht. En dit wellicht, omdat hij meende dat het voorbeeld, waaraan hij ontleende, dit zonderlinge motief te zien gaf. Inderdaad kan men van verre, wanneer het licht niet al te sterk de armen afteekent (1), er dezen vorm in zien. Mogelijk ook meende hij met een werkelijke voluut zijn voorbeeld te verbeteren.

En dit toch eigenlijk verkeerd begrepen, maar zeer eigen verwerkt ornament is niet alleen ook in 1635 aan het Collectehuis, later Goudkantoor en in 1627 reeds aan het Roodeweeshuispoortje te vinden, maar reeds eerder aan andere gebouwen, die niet bewaard zijn gebleven, toegepast. En daarmee is meteen die eigenaardige vorm der vleugelstukken ontstaan, waarbij om zoo te zeggen het zwaarste gedeelte van den voluut naar boven is gewenteld, juist omgekeerd als bij de gebroken voluut, die aan het Duitsche ‚Knorpelornament’ is ontleend, welke gewoonlijk door de Nederlandsche meesters in de vleugelstukken wordt toegepast, en ook in Groningen aan dezelfde huizen is gebruikt, en vooral later aan de huizen van omstreeks 1660.

Bij de bespreking van dit voluutmotief met onorganisch er op geplaatst vrouwenhoofd hebben wij het eerst het huis van 1624 aan de Ossenmarkt bekeken. Wij deden dit, omdat dit huis nog bewaard is gebleven. Maar het motief was reeds eerder in wording en zelfs al in dezen zelfden vorm ontstaan. Niet alleen kan men dit zien aan de aquarel, die J. Ensing in 1837 — met slechts vluchtig aangegeven details — gemaakt heeft van het huis van 1617 (2), dat in de Oosterstraat heeft gestaan, maar beter nog aan het model van dien gevel, dat zich in het Museum van Oudheden te Groningen bevindt (3). Daar was reeds een overgangsvorm te vinden van de gevleugelde vrouwenfiguren aan het huis Panser tot het type, dat wij aan het huis op de Ossenmarkt vinden. Zie ik de niet in origineel overgebleven motieven goed, dan leiden hier de vleugels nog wat geleidelijker van de vrouwenkopjes tot de voluten over. Aan het huis van 1622, dat aan de Vischmarkt stond, is vervolgens de vorm, die we in 1624 vinden, al gereed, te oordeelen naar een aquarel van J. van Prooyen, die ook niet geheel scherp de details weergeeft (4).

En bekijken wij dan de poortjes, die hetzelfde motief te zien geven, het wel gerestaureerde, maar toch nog bestaande Roodeweeshuispoortje (5), dat in 1627 werd opgetrokken, en de photo van het verdwenen poortje in de Zwanestraat van 1633 (6), waar de overgang door goede aansluiting der vleugels en andere motieven organischer indruk maakt, dan zien wij — met het vooruitzicht, dat ook aan het Goudkantoor in 1635 deze motieven zullen worden toegepast, terwijl het veel oudere ‚huis met den

(1) En wanneer de steen niet al te zwart is van den te sterk indringenden regen. (2) Zie Peters, Oud-Groningen, Stad en Lande, blz. 251, afb. 325, of Bulletin N. O. B. 1917, blz. 72, afb. 25. (3) Dit model is intusschen niet rechtstreeks naar het huis gemaakt, maar — zooals een etiket vermeldt — naar een teekening van S. Berghuis, die er vervolgens het model naar maakte. (4) Zie Peters t. a. p. blz. 245, afb. 316, of Bulletin N. O. B. 1917, blz. 73, afb. 26. (5) Zie Peters t. a. p. blz. 239, afb. 309. (6) Zie Peters t. a. p. blz. 233, afb. 300.

schoonen gevel', op de Grootte Markt, ze ook op een gegeven oogenblik ter versiering heeft toegevoegd gekregen — dat het eigenlijk verkeerd begrepen gevleugelde vrouwenlichaam overgaande in een leeuwenpoot, verwerkt tot voluut met boven geplaatst vrouwenhoofd, een dankbaar echt Groningsch motief is geworden, dat zijn rol heel goed weet te spelen in het ornamentalspel aan de topgevels (1).

Zetten wij nog even onze beschouwing van het huis aan de Ossenmarkt voort, dan blijkt dat een nieuwe gebroken voluut het oudere platte bandwerk van het huis aan de Grootte Markt is komen vervangen. Alle uitloopers van vleugelstukken of top vertoonen dit nieuwe motief en zoo zijn de chimèren en menschelijke ramskoppen tot voluten geworden. Nu bovenaan den top ook voluten het voetstuk van het schild-dragend leeuwtje schragen en de vrouwenkopjes met kleine omhoog loopende tot bladornament verwerkte vleugeltjes los boven op de voluten zijn komen te staan, zijn de obeliskken wat lager geplaatst dan bij het huis Panser en op dezelfde plaats, waar ze ook staan bij het huis in de Poelestraat, dat de Groningsche bouwmeester van 1624, toen hij met zijn ontwerp bezig was, wel niet onopgemerkt voorbij zal hebben geloopt.

Wat nu deze gebroken voluut en de verwerking van het daaruit voortkomende bandwerk betreft, wij zien aan het huis aan de Ossenmarkt voor het eerst dit motief toegepast, zeer waarschijnlijk in aansluiting aan het Duitsche „Knorpelornament”. Het motief is op zich zelf misschien niet rechtstreeks uit Duitsche voorbeelden overgenomen, omdat het in andere streken van Nederland ook wordt gebruikt; mogelijk ook werkte men hier en elders naar dezelfde voorbeelden in prent. Maar aan dit Groningsche huis zien wij toch een zekere ingetogenheid, een terughouding, waarmede het in Duitschland vaak zoo wild bewogene tot een eigen motief is verwerkt. Het voluutornament, dat als klauwstuk langs de rechte afsluiting van de smalle vensters is geplaatst, aan de bovenzijkant afgewerkt met een mascaroon, heeft evenals de voluten van den top die eigenaardige omkanteling van den rand, welke samenhangt met het ombuigen van de randen bij het Duitsche voorbeeld, maar rustiger en met nog vrij veel plat bandwerk, dat o.a. twee medaillons vormt, waarin portretkoppen zijn gehouwen (2).

Nog een laatste motief moeten wij noemen, dat dit huis verbindt met dat van Sicco Panser. Het zijn niet de vruchtrossen in de hoeken der vleugelstukken; die komen ook reeds eerder voor; maar de krullende takjes met het geschulpte bladwerk en bloemornament, dat uitgaande van de zijvoluten in den top het verdiepte vlak overspint onder het ovaal of ovale venster, dat bij dit huis de wapens van den tweeden eigenaar en diens vrouw omsluit.

Voordat wij overgaan tot het Collectehuis of Goudkantoor van 1635, moet ik een enkel woord zeggen over eenige huizen, die nog vóór dat jaar zijn gebouwd aan Damsterdiep (3) (waarschijnlijk 1620), Grootte Markt Z.Z. (4) (o.a. 1629 en 1633) en Pelsterstraat (5). Hoewel dit laatste huis een omsluitende bandversiering om den top draagt, die van zeer goede verhoudingen is, en bij een enkel huis aan de Grootte Markt Z.Z. (6) het platte bandwerk in den trant van Vredeman de Vries verdienstelijk is verwerkt, terwijl daarentegen de omliggende golvingen aan het Damsterdiep aan

(1) Ook aan het nieuwe Provinciehuis is in de 20ste eeuw dit motief nog weer gebruikt en in het gemeente-archief bevindt zich in de collectie Peters een teekening van mij onbekende gevels, waaronder geschreven staat „copie schets-ontwerp voor Groningsche topgevels begin 17de eeuw” en het jaartal „1919”. Afgebeeld bij Peters t. a. p. blz. 356. Belangstelling genoeg dus voor ons motief. (2) Een man met helm en een lakkig vrouwenhoofd, wellicht bedoeld als portretten van de voorouders der oorspronkelijke eigenaars, wier onbekende wapens door de zijleeuwjes worden vastgehouden. (3) Aan deze huizen is nogal wat gewijzigd, maar men kan zich toch een voorstelling van den oorspronkelijken toestand maken. (4) Zie Vermeulen t. a. p. II Platen blz. 173, afb. 519, d.w.z. de huizen, vóórdat de puien zijn uitgebroken. (5) Zie Peters t. a. p. blz. 250, afb. 322, teekening van Peters. Het huis is sterk gerestaureerd. (6) Vermeulen t. a. p. II, Platen, blz. 173, afb. 519, tweede huis van rechts, nog vóór dat de pui was uitgebroken.

de werkzaamheid van een gemoedelijken timmerman-metselaar doen denken, kan ik deze slechts met bandwerk versierde toppen alleen in het voorbijgaan noemen. Hetzelfde geldt voor het woonhuis in de Oude Boteringestraat, thans Gerechtshof, dat, vermoedelijk uit twee huizen ontstaan, in 1612 zijn tegenwoordigen vorm met den vleugel met smalle vensters moet hebben gekregen (1). En evenzoo voor het in 1627 gebouwde huis met smalle vensters, dat thans behoort tot het Doofstommen-instituut en het overeenkomstige huis aan de Spilsluizen van 1631, die wij boven reeds noemden. Dit laatste huis draagt slechts een zeer bescheiden topje voor zoo een lang gebouw met 18 smalle vensters. Al deze gevels hebben een wel verzorgden, maar slechts met bandwerk versierden top. Zij zijn met de enkele trapgevels, die in dien tijd nog worden gebouwd, o.a. in de Oude Ebbingestraat en in 1629 op de Grootte Markt (2), het eenvoudiger bewerkte stramien naast het rijker geborduurde, waarvan wij de motieven nagaan.

Van het huis aan de Ossenmarkt van 1624 tot het in 1635 voor de provincie gebouwde belastingkantoor of Collectehuis, later Goudkantoor (3), is de stap niet groot, (Afb. 4). Bij dit huis met het opschrift „Date Caesari quae sunt Caesaris”, is het duidelijk dat de motieven zich verder hebben ontrold, verder eenerzijds van het voorbeeld, dat toch schuin tegenover dit nieuwe bouwwerk op de Grootte Markt stond, terwijl weer andere motieven den hernieuwden invloed van dat nabijstaande huis toonen. Vergelijken wij, alvorens over deze verschillende motieven te spreken, den geheelen opzet van den top met den voorafgaande, dan blijkt bij den west- of voor-gevel (4) een neiging, die ook in Holland meer en meer zich vertoont, om de verticale traplijnen ten opzichte van de horizontale lijsten te laten domineeren door het aanbrenge van pilasters; waardoor nu ook de top vleugelstukken krijgt. Pilasters aan den top komen trouwens ook al eerder bij Groningsche gevels voor; immers reeds in 1559 en aan het huis in de Poelestraat, en aan de vroegere huizen in Oosterstraat en aan de Vischmarkt.

Nog sterker is aan het Goudkantoor bij de topvleugelstukken de indruk van voluten met los er op geplaatste vrouwenkoppen. Van de vleugels, die nog iets organisch aan den overgang gaven, is hier vrij wel niets meer over. De voluut is langs den rand op haast gotische wijze met knopvormige ornamenten versierd. In de benedenste vleugelstukken is nu de benedenhelft van het motief der gevleugelde vrouwenfiguren op leeuwenpoot verwerkt. Hier gaat een voluut over in een leeuwenpoot, maar daar bovenop zien wij op eens weer den drakenkop van het huis Panser, die daar boven de chimèren eenzelfde afsluitende rol had te vervullen als hier boven de voluut (5); en deze voluut heeft ondertusschen steeds zijn zwaartepunt boven. Van blad en vruchtwerk is ook weer een dankbaar, maar toch minder overvloedig gebruik gemaakt. De bekroning bestaat ook uit gebroken voluten, die een obelisk steunen en obelisk staan als bij het huis Poelestraat ook op de hoeken der lijsten. De invloed van het „Knorpel”-ornament blijkt ook hier bij lange na niet zoo sterk als bijv. bij het Landhuis te Deventer, dat drie jaar eerder, in 1632 is gebouwd (6).

Na deze voorbeelden van echt Groningsche bouwkunst tot 1635 te hebben bekeken, ziet men te vergeefs naar even typische topgevels in de stad rond. En wij

(1) Behoudens restauratie. De voordeuren dateeren ook hier uit de 18de eeuw. Afb. Peters, t. a. p. blz. 217, afb. 283 en Vermeulen t. a. p. II, Platen, blz. 180, afb. 526. (2) Vermeulen t. a. p. II, Platen, blz. 173, afb. 519, huis rechts, waarvan in 1931 helaas de pui is uitgekomen. (3) Toen het voor de goud- en zilverkeur werd gebruikt. (4) De noordzijde is als zijgevel eenigszins anders behandeld. Hier zijn twee vensters aangebracht, er was dus feitelijk ook geen plaats voor pilasters. Zie het geheele huis Peters t. a. p. blz. 231, afb. 298, of Vermeulen t. a. p. II, Platen, blz. 175, afb. 521, of de minder goede afb. Bulletin N. O. B. 1917, blz. 101, afb. 48. (5) Dit motief is nog weer aan het Academiegebouw in de 20ste eeuw nagevolgd. (6) Het motief der voluten met vrouwenkop is ook bij het Goudkantoor beneden aan het gebouw toegepast, vermoedelijk oorspronkelijk aan de galerij of tijdelijk in de galerij geplaatst, en thans weer boven de ingangdeur. Verg. de aquarel van J. Ensing van 1838, afgeb. bij Peters t. a. p. blz. 220, afb. 296.

bemerken, dat al evenzeer als onze ornamentstudie tegen 1600 kon beginnen zonder dat wij met een ontwikkeling der bouwkunst in de tweede helft der 16de eeuw hadden te rekenen, thans na een 40-tal jaren, die studie afgesloten kan worden zonder dat een draad behoeft te worden afgeknapt. Het is weder een periode van inzinking, waarin, zoo al niet het bouwen wordt stopgezet, dan toch de geveltoppen der huizen niet met beeldhouwwerk worden versierd. Een bewijs dat ook van stadswege het bouwen niet wilde vlotten, zien wij in het feit, dat de plannen voor de nieuwe Waag, waarmede men reeds in 1616 een aanvang had gemaakt, eerst in 1660 tot uitvoering zijn gekomen, en toen in geheel gewijzigden vorm. En op het terrein, dat bij den uitleg der stad in het begin der 17de eeuw voor een nieuwe kerk beschikbaar was gehouden, verrees eveneens pas na 1660 de Nieuwe of Noorderkerk (1).

Dat de oude plannen voor de Waag niet meer konden dienst doen, maar dat naar Hollandsch voorbeeld met bloemslingers werd versierd, is meteen typeerend voor den woonhuisbouw. Wij zien ook pas weer sinds 1660 verschillende huizen met rijkversierde topgevels bouwen, en dan overheerschen de bloemslinger en de voluut, zooals wij die in Holland al eerder kennen, van Vingboons, Van Campen en Pieter Post (2).

Wel is in de gevels nog een enkele inslag uit vroegeren tijd te vinden, wel zien wij een echt Groningsch type, het z.g. renteniershuis, een dwarshuis zonder verdieping met topgevel, bijv. op het Martinierkhof, waar nog boogjes (3) en geen bloemslingers onder de vensters zijn aangebracht. Maar hier en bij enkele andere huizen, zooals aan het huis van 1661 in de O. Ebbingestraat, kan men toch niet meer de echt Groningsche motieven terugvinden, die te voren van zooveel kracht zijn geweest dat de Hollandsche invloed pas laat in Groningen is doorgedrongen.

Wanneer wij geen echt Groningsche motieven meer kunnen aanwijzen, wanneer het huizentype met de gebroken voluut als klauwstuk en met de bloemslingers en vervolgens ook de kolossaal-orde uit Holland hierheen komen, en wanneer men in de huizen de voordeuren gaat aanbrengen op voorbeeld van Holland, dan is de Hollandsche invloed overheerschend geworden en kunnen wij onze beschouwing over Groningsch topgevelornament sluiten.

ELISABETH NEURDENBURG.

DE BEELDEN UIT DE N.H. KERK TE NEEDE.

Ongeveer twee jaar geleden, Mei 1929, werd met de restauratiewerken aan de kerk te Neede de houten bevoering van het gebouw opgebroken voor het aanleggen van de centrale verwarming. Het bleek, dat de fundamenten met zand waren aangevuld; bij het graven daarin voor den aanleg van pijpen kwamen, ongeveer in het midden van het gebouw, brokstukken van sculptuur aan het licht. Tot groote verbazing en ontsteltenis zelfs van de aanwezigen, werd het met doornen gekroonde hoofd van een Christus uitgegraven. Nu achtte men het noodzakelijk de autoriteiten te waarschuwen; burgemeester, predikant en kerkvoogden waren weldra ter plaatse en begrepen terstond, dat men hier met een belangrijke vondst te doen had. Met de meeste zorg werd er verder gegraven tot een groot brokstuk van een Pietà uit het zand te voorschijn werd gehaald en verschillende fragmenten van een geboeiden, zittenden

(1) Naar voorbeeld van de Noorderkerk te Amsterdam; echter met ornament van omstreeks 1660. (2) Toch ook weer de „Knorpel“-voluut. (3) De versneden steenen der boogjes dragen cartoucheversiering, wat in dien tijd ook nog aan een enkel ander huis voorkomt. Ook hier is de voordeur later aangebracht.

Afb. 1. Pietà, N. H. Kerk te Neede vóór de restauratie.

Christus met doornenkroon (1). Vol ijver en toewijding werden zelfs de kleinste stukjes bewaard en gepast, ieder was verheugd als er weer het eene fragment op het andere geplaatst kon worden. Monumentenzorg had bij haar komst reeds een volledig overzicht van de opgraving, welke met een beschuttend touw erom in de kerk was opgesteld, zoodat belangstellenden, die van heinde en ver kwamen om de vondst te bezichtigen, zonder gevaar haar te beschadigen konden worden toegelaten. Ook de belangstelling onder de inwoners van Neede was groot, van het begin af gingen er stemmen op, om deze beelden voor de gemeente te behouden. De Monumentencommissie verklaarde, dat een reconstructie mogelijk zou zijn, hoewel het hoofd van Maria en de armen van den zittenden Christus ontbraken. Wilde men de gerestaureerde beelden echter te Neede houden, dan zou men een gedeelte van de kosten der herstelling moeten bijdragen. Op initiatief van Ds. van der Wal en de V.V.V. is daarop een bedrag van f 500.— bijeengebracht, de Geldersche Archaeologische Commissie gaf f 250.—; het Rijk stelde daarop f 500.— beschikbaar. Rezen er eerst wellicht eenige bezwaren dit beeldhouw-
werk in een N. H. kerk te plaatsen, deze werden door het ruime inzicht van Ds. van

(1) Behalve deze groote fragmenten zijn ook nog de beenen van een kleineren zittenden, geboiden Christus gevonden, die hier buiten bespreking kan blijven. Omgekeerd, op den vloer van den toren lag een relief van Gothisch traceerwerk, dat in vier stukken gehakt was. Vermoedelijk is het uit het laatste kwartaal der 15e eeuw; het werd te Delft gerestaureerd en in elkaar gezet.

Afb. 1. Pietà, N.H. Kerk te Neede, ná de restauratie.

zoals zelden in de Gothiek voorkomt. Het is mogelijk, dat zij een fragment is van een beeldengroep, die in of misschien ook buiten de kerk heeft gestaan. Hoewel de torso van den Christus nog eenigszins vlak is behandeld, zal het werk toch niet vroeger dan einde 15de eeuw gedateerd kunnen worden, te rekenen naar den plooienvall, de dramatische bewegelijkheid van het geheel, het hooggegorde costuum, den breeden schoen. Hier en daar zijn nog resten van polychromie, rood langs den rand van het doek, blauw en rood ornament op het kleed van Maria, groen op de doornenkroon en bruin op de haren.

De zittende Christus met de doornenkroon en gebonden handen is eveneens van zandsteen, de hoogte is 147 c.M., de breedte 45 c.M., de diepte 19 c.M.; er zijn resten van polychromie. De haren zijn sterk gestyleerd en hangen over de schouders; in de doornenkroon zijn gaten, waarin vroeger ijzeren doornen hebben gestoken. Het beeld is primitiever bewerkt dan de Pietà, de rug is evenwel zeer goed gemodelleerd. Het zal ook niet zoo heel veel vroeger gemaakt zijn, waarschijnlijk niet voor het derde kwart der 15de eeuw. Een overeenkomst met den Christus van Azewijn uit het Aartsbisschoppelijk museum te Utrecht (1) dringt zich in het eerste oogenblik bij oppervlakkige beschouwing op. Vergelijkt men de beelden nader, dan hebben zij een verschillend type. Beide zijn evenwel voorstellingen van den zittenden, gezeselden Christus zooals dit gebeuren in de Nederlandsche Kruiswegboekjes uit het einde der 15de eeuw wordt beschreven (2); in den volksmond werd deze episode O. L. H. op den kouden steen genoemd, gedachtig aan teksten als degene van Hs. 15, Aartsbisschoppelijk museum te Utrecht: „Och hoe jammerlic wert hi daer naket geset op die harde steen,

(1) Jaarverslag Aartsbisschoppelijk Museum 1927, p. 114. (2) A. E. Rientjes, Gildeboek 1926, p. 105; de Tijd, 25 Mei 1929.

der Wal weerlegd. Het mag voor hen, die zich veel moeite hebben getroost om de zaak tot een goed einde te brengen, met name, behalve voor den predikant, ook voor den Burgemeester van Neede en den President-Kerkvoogd, een groote voldoening zijn, dat met de inwijding van het geres-taureerde kerkgebouw ook de herstelde beelden reeds onder den toren, bij den ingang, geplaatst waren.

Nadat het beeldhouw-werk eenigen tijd op het Gemeentehuis bewaard was, werd het vervoerd naar het atelier van Prof. Odé te Delft, die met den heer Etienne de restauratie zou bewerkstelligen.

De zandstenen Pietà heeft een hoogte van 140 c.M., de breedte is 158 c.M., de diepte 54 c.M., dus voor Nederland van een grootte,

verwachtende tot de Cruce beregt was", of „Doe deden sij hem nedersitten op een couden steen die daer lach". Naar alle waarschijnlijkheid is deze voorstelling van literaire afkomst en in de late middeleeuwen eerst in beeld gebracht; Mâle zegt geen oudere te kennen dan van 1475. Mejuffrouw Devigne bespreekt in *Onze Kunst* 1926, p. 134 den zittende Christus bij Etten en vergelijkt hem met het Zuid-Duitsche „Herrgottsruhbild", ook zij komt tot de conclusie, dat deze sculpturen hoewel nog met gestyleerde haren, reeds uit den naturalistischen tijd der middeleeuwen zijn. Zoowel de Christus van Azewijn als de Christus van Neede gaan dus op dezelfde literaire bron terug, de eerste is echter mediteerend weergegeven, en is op licht- en schaduwwerking ingesteld, de andere heeft gebonden handen en bij hem spreken de eenigszins stugge contourlijnen.

Afb. 3. Zittende, gegeeselde Christus N.H. Kerk te Neede, vóór de restauratie.

Waarschijnlijk zijn de beelden te Neede met de Hervorming verbrijzeld en daarna in den grond gestopt, maar hoe zij opgesteld waren en wie hen vervaardigd heeft zijn moeilijker te beantwoorden vragen. Een gedeelte der Graafschap stond in het midden der 16de eeuw nog kerkelijk onder Munster, het zou dus niet onmogelijk zijn, dat het beeldhouwwerk door een Munsterschen meester is gemaakt, of door iemand, die een Nederrijnschen opleiding ontving. Oost-Nederland had immers meer contact met Westfalen dan met Holland. Zandstenen beeldengroepen in of buiten de kerk opgesteld, gewoonlijk van grooter afmeting dan de Noord-Nederlandsche sculptuur der middeleeuwen, vindt men kort bij de tegenwoordige Nederlandsch-Duitsche grens. De heer A. E. Rientjes schrijft in *De Tijd*, 25 Mei 1929: „De herkomst van de beelden voert ons langs de Berkeloevers naar Vreden, en verder naar Soest, Munster en Dortmund; de weg langs de Berkel was de aangewezen weg om de Pietà van zulke buitengewoon groote afmetingen naar Neede te brengen". Dit is mogelijk, de Berkel had immers in de middeleeuwen een drukke scheepvaart. (1)

De reconstructie van de beelden is een goed gelukte proef van restauratie in modernen zin. De nieuwe deelen zijn aangepast aan de bestaande zonder namaak te worden; zij zijn eigenlijk slechts een aanduiding van wat er geweest is, om storende hiaten weg te nemen. Dergelijk werk kan echter alleen gemaakt worden door iemand, die beeldhouwer van fijn gevoel is, iemand, die zich zelf geheel inleeft in de opgave,

(1) J. Gimberg, *Graafschap* jrg. 2, p. 39; C. H. Ahaus, *Zeitschr. f. Altertumskunde des Kreises Ahaus*, Apr. 1909.

Afb. 4. Zittende, gegeeselde Christus, N.H. Kerk te Neede na de restauratie.

die hem wordt gesteld. Prof. Odé en de heer Etienne kunnen tevreden zijn over hun arbeid, de restauratie is geschied in den geest van de bestaande gegevens. Een knap stuk werk is het hoofd van Maria en den haar omgevenden mantel. Het is een reconstructie geworden van het ontbrekende deel, dat in den lijn en in de beteekenis van de groep niet gemist kon worden, het gelaat is een vage aanduiding in half-schaduw. De hand, die den Christus vasthoudt is maar even bijgevoegd en heeft niets van haar gevoeligheid verloren. Een groote moeilijkheid was de reconstructie van de beenen der Christusfiguur, waarvan slechts enkele deelen over waren, de voeten ontbraken geheel. Nu had Prof. Odé alle stukken steen, die te voorschijn waren gekomen naar zijn atelier laten zenden, met het doel daarvan een bindend materiaal te maken, dat gelijk aan kleur en kwaliteit zou zijn aan dat der beelden; met een combinatie van dezen zandsteen, die fijngemalen werd, kalk en „ciment métallique” werden de ontbrekende deelen bijgeboetseerd. Het hoofd van Maria is van dit materiaal en ook de beenen en voeten van Christus zijn op deze wijze bewerkt. Een voordeel van deze manier van werken is, dat de boetseerlei een homogene massa vormt met de overgebleven brokstukken, wat met aangezette, gebeeldhouwde fragmenten nooit het geval kan zijn.

De brokstukken van den zittenden Christus zijn eveneens aan elkaar geboetseerd. Voor zitplaats moest een nieuw stuk zandsteen ontworpen worden, aansluitend bij het lichaam en bij den steen, waarop de voeten staan. Alleen de armen werden niet gereconstrueerd. Aangezien de gebonden handen de aandacht tot zich trekken, zet het oog van zelf de lijnen der armen tot de schouders voort en het is een juist gevoel, dat Prof. Odé er toe dreef hier geen restauratie te ondernemen.

De opstelling der beelden was ook een punt, dat rijpelijk overdacht moest worden. Om op ooghoogte te komen en een goede verlichting te verkrijgen moesten zij op een voetstuk gezet worden. Prof. Odé koos een plint van behakten zandsteen en een voetstuk van blokken van zandsteen; gezamenlijk iets hooger dan de halve hoogte der beelden; afgeschuinde hoeken geven den sokkel een goede afwerking. Een ijzeren afsluiting was gewenscht om beschadiging te voorkomen en is in haar zakelijkheid toch niet als hinderlijk te beschouwen: zij bindt het beeldhouwwerk aan den baksteen muur, waartegen het geplaatst is. (1) Ook dat is geen forceeren van de gegevens, want beide beelden dragen nog het karakter van het muurbeeld, hoewel zij aan den achterkant met zorg zijn afgewerkt. Alle hulde voor de restaurateurs, die dit kunstwerk weer deden herleven, maar hulde ook aan degenen te Neede, die deze beelden op hun waarde wisten te schatten.

C. ENGELEN.

(1) Wegens gebrek aan plaatsruimte konden de voetstukken van de beelden niet worden gereproduceerd; de muur werd bij de gerestaureerde Pietà weggeretoucheerd.

OVER TWEE MEDAILLONS IN HET HAAGSCHE KUNSTNIJVERHEID-MUSEUM.

Tot de weinig bekende Musea in ons land behoort zonder twijfel het Museum van Kunstnijverheid, een onderdeel van de Academie van Beeldende Kunsten aan de Princessegracht in den Haag. Het is opgericht in 1888; het idee van de oprichting is oorspronkelijk uitgegaan van de Haagse afdeling der voormalige Vereeniging ter bevordering van Fabrieks- en Handwerksnijverheid. In een ledenvergadering gehouden op 16 Febr. 1886, werd dit plan ter sprake gebracht, omdat men het oogenblik gunstig achtte met het oog op de komende tentoonstelling van oude en nieuwe Kunstnijverheid, en omdat men hoopte in het gebouw der Academie van Beeldende Kunsten een geschikte museumlokaliteit te kunnen krijgen. Den 28sten Juni van het jaar 1886 werd een Commissie van voorbereiding ingesteld, in een vergadering welke gepresideerd werd door den toenmaligen Burgemeester Mr. J. G. Patijn en waarbij, naast eenige leden van den Raad van Bestuur der Academie en van de bovengenoemde Vereeniging ook Jhr. Mr. V. de Stuers aanwezig was. Op 2 Februari 1888 kwam deze Commissie weer bijeen onder presidium van Jhr. Mr. V. de Stuers; door eenige leden werd voorgesteld, dat het nieuwe Museum, waarvoor nu ruimte beschikbaar was in het gebouw der Academie, gesticht zou worden ten behoeve van de bestaande „Teekenschool” (hier dus de Academie) en dan ook door het Bestuur dier Academie zou beheerd worden. Men vreesde voor botsingen, wanneer een Vereeniging werd opgericht, die haar Museum ging vestigen in een lokaal, waar een ander lichaam heer en meester was. Daarbij was het van het begin af de bedoeling geweest van de Nijverheidscorporatiën, die het eerst op het denkbeeld van het stichten van een Museum waren gekomen, dit Museum over te dragen aan de Academie, die o. a. reeds een prachtige bibliotheek op kunstgebied bezat.

Als gevolg van deze besprekingen werd in een vergadering van den Raad van Bestuur van de Academie op 1 Juni 1888 besloten „een Museum te stichten ten dienste zoo van de Academie als van het publiek”, en de voormalige Commissie van voorbereiding werd (met toevoeging van eenige andere heeren) benoemd tot Commissie van Beheer. In de eerste vergadering van deze Commissie, onder leiding van den Heer Godon, lid van den Raad van Bestuur der Academie, werd de Heer de Stuers tot Voorzitter gekozen en de heer Haaxman tot Secretaris. Er werd ook medegedeeld, dat er een eerste schenking voor het nieuwe Museum was gekomen, namelijk een verzameling van 36 afgietsels genomen van in de Dom-kerk te Utrecht aanwezige overblijfselen der Nederlandsche kunst uit de 17de eeuw.

Bij de oprichting zat de gedachte voor, mede te werken tot een werderopleving van de kunstnijverheid, zooals men dit in die dagen op verschillende wijzen trachtte te bevorderen. De aansluiting bij de Academie lag voor de hand, omdat men daar jongelieden een kunstopleiding trachtte te geven en men dit in dien tijd alleen in nauwe aansluiting aan oude voorbeelden meende te moeten doen. Bovendien was er in den Haag geen museum, waar oude kunstnijverheid werd verzameld. Men verwachtte dus met de stichting van dit museum zoowel het onderwijs als de nieuwe kunst te kunnen dienen. De oprichters hadden hun hoop gevestigd op bruikleenen, een hoop die niet ijdel is gebleken. Sedert vele jaren toch is, om slechts één voorbeeld te noemen, een zeer belangrijke verzameling van wijlen Jhr. Mr. V. de Stuers aanwezig, welke ook door zijn dochter nog steeds aan het Museum wordt toevertrouwd. Verder zijn nog van verschillende personen belangrijke bruikleenen ontvangen, terwijl door aankopen en geschenken ook het eigen bezit van het Museum flink is toegenomen.

Steeds werd het doel, een verzameling van oude kunstvoorwerpen dienstbaar te maken aan het in de Academie te geven onderwijs, in het oog gehouden; het verschil in de laatste jaren is evenwel, dat de jonge, aanstaande kunstenaar niet meer zulke voorwerpen als nauwkeurig na te volgen voorbeelden te bestudeeren krijgt. Het Museum heeft nu de grootste beteekenis gekregen voor die cursussen aan de Academie, waar de leerlingen zich een begrip moeten vormen van de ontwikkeling der kunst in het algemeen. Dat dit Museum tal van artistiek belangrijke voorwerpen bevat, weten echter slechts enkele ingewijden.

De op afb. 2 en 3 afgebeelde reliefs (1) zijn in het voorjaar van 1929 te Parijs in den Kunsthandel verkregen. Volgens mededeeling van den verkooper waren zij af-

(1) Deze medaillons zijn voor de eerste maal genoemd in Schukking, Rapport omtrent de herstelling der Terracotta's, portretmedaillons in de Kon. Mil. Academie te Breda. In de binnenplaats van deze Academie treft

Afb. 1. Het kasteel St. André d'Apchon.

komstig van een kasteel in de nabijheid van Roanne. Na eenig onderzoek is het mij gelukt vast te stellen, dat zij deel uitmaakten van een versiering van het slot St. André d'Apchon. (1)

Het Gemeente-bestuur van deze plaats was zoo welwillend mij eenige bijzonderheden over de geschiedenis van het kasteel mede te deelen, welke ik laat volgen, omdat zij licht kunnen werpen op het ontstaan van de decoratie, waarvan zij deel uitmaakten.

Het kasteel werd in het begin der XVIe eeuw door Jean d'Albon gebouwd en door diens zoon, den bekenden generaal St. André, voltooid. Deze laatste maakte het tot zijn residentie en ontving er onder anderen in 1548 Koning Hendrik II met zijn gevolg.

Nadat het kasteel in het bezit van de Albons was geweest, kwam het achtereenvolgens in handen van de Apchon's, de St. George's, de Vichy's en werd tenlotte als „Bien National" onder de Fransche Revolutie verkocht.

Op afbeelding 1 kan men zien, dat het gebouw heel wat veranderingen ondergaan heeft. Zoo zijn bijvoorbeeld later tegen den donjon schoorsteenen gezet. Ook het met leien bedekte dak is niet oorspronkelijk. Op de afbeelding is zichtbaar, dat links van den toren met het laat-gothisch poortje, een aantal medaillons in den muur zijn aangebracht. Naast dezen toren ziet men er vier, op vrijwel gelijken afstand boven elkaar, waarschijnlijk vrouwenbuste's met naar links gewend hoofd. Links en tusschen de ramen zijn er nog eenige zichtbaar. Vermoedelijk maakten onze reliefs deel uit van de laatst aangeduide reeks, zooals ook de mededeelingen van den verkooper schijnen te bevestigen.

Het eerste der afgebeelde medaillons stelt een mannenfiguur (2) voor, die naar rechts kijkt. Het karakter van den kop doet vermoeden, dat wij een gestyleerd

men eveneens medaillons (in terracotta) aan; dit wijst er op, dat deze wijze van versieren ook in Nederland is doorgedrongen. Men vindt deze o.a. ook nog aan het voormalige Gildenhuis te Maastricht, aan de Ned. Herv. Pastorie te Schelluinen en aan het Muntpoortje te Dordrecht 1555. (1) Het kasteel St. André d'Apchon ligt ongeveer 10 K.M. ten Westen van Roanne (Loire). (2) Breedte relief 53 cM.; hoogte 51 cM.; dikte circa 20 cM.

Afb. 2. Mannenkop, medaillon afkomstig van het kasteel St. André d'Apchon thans in het Museum van Kunstnijverheid.

portret voor ons hebben, misschien de eigenaar of een andere persoon uit dien tijd die van belang was voor den bezitter van het kasteel. Zooals men weet, heeft men in dezen tijd, niet alleen conventioneele, veelal aan antieke munten ontleende koppen ter versiering toegepast, maar ook portretten van tijdgenooten. De toga (1) achter in den hals vastgeknoopt, is geheel Romeensch evenals de gevlochten band in het haar, die zich achter de ooren verdikt en op het voorhoofd met een soort medaillon (2) versierd is.

Het andere medaillon vertoont een vrouwenkop (3), die zonder eenige uitdrukking naar links ziet. Deze kop is op andere wijze bewerkt dan de mannenkop: de omtrekken van gezicht en hoofdhaar zijn veel fijner van uitvoering. Mooi gebeeldhouwd is het randje, dat langs den hals het gewaad afsluit. Beter dan bij den mannenkop zijn hier oog en neus in verhouding tot de rest

van den kop gemaakt. Ook op ander beeldhouwwerk uit dezen tijd kan men opvallend kapsel zien. (4)

Ten einde de plaats van de stukken in de Fransche kunstontwikkeling meer nauwkeurig te bepalen, is het noodig met een enkel woord aan de verhoudingen tusschen Frankrijk en Italië aan het einde der XVe en het begin der XVIe eeuw te herinneren.

De Fransche koningen hadden door hun Italiaansche veldtochten de Renaissance in hare kunstuitingen leeren kennen. Het waren niet zoozeer de veldtochten, welke deze nieuwe kunst de „Renaissance” in Frankrijk invoerden, maar vooral de reizen van geestelijken, artisten, kooplieden enz.

Van de beeldhouwers, die men aan het einde van de XVe eeuw in Frankrijk aantreft, behooren onder anderen Guido Mazzoni (1450—1518) en Francesco Laurana (1470—1502 werkzaam), tot de voornaamsten.

Bevorderd door die invloeden, ontwikkelde zich langzamerhand de Renaissance in Frankrijk. Weldra worden kleine gothische ramen door groote in den nieuwen stijl vervangen, ook de versiering kreeg een ander karakter. De voorstellingen aan de gothische kerken, die *bijna zonder uitzondering* en aan de kasteelen, die *dikwijls* een religieus karakter dragen, worden geleidelijk meer profaan van aard.

In de XVe eeuw werd hier reeds een enkel maal mede gebroken. Zoo ziet men in het Paleis van Jacques Coeur te Bourges (voltooid in 1453), boven de keukendeur een scène, die op het keukenbedrijf betrekking heeft.

(1) Op laat Romeinsche munten van Caracalla, Magnentius, Constantijn enz. kan men eveneens toga's zien, die op de schouders een groot aantal zware plooiën vertoonen en die halverwege de schouder met een broche of speld worden vastgehouden. Onze artist heeft dit vermoedelijk gezien en het een weinig gewijzigd weergegeven en in plaats van de speld een groote knoop aangebracht. (2) Bij Romeinsche portretten, bijvoorbeeld bij een portretkop van Augustus. (Mus. Cap. Rome), kan men ook een medaillon zien, dat in het midden van een haarvecht op het voorhoofd is aangebracht. (3) Breedte relief 57 cM.; hoogte 60 cM.; dikte circa 15 cM. (4) Te Riom (Hôtel Montat) en te Valence treft men vrouwenbuste's in hoogrelief aan, die eveneens smaakvolle en met veel zorg bewerkte kapsels dragen.

Een voorbeeld van profane decoratie uit het begin van de XVIe eeuw, geeft ook het Hotel Bourgthéroulde te Rouaan. (1)

In het laatst van de XVe eeuw en in het begin van de XVIe eeuw, vermengt zich de gothische stijl met zooveel Renaissance-invloeden, dat een overgangsstijl ontstaan is. Eerst na het eerste kwart van de XVIe eeuw werden kasteelen, huizen, hotels enz. in zuivere Renaissance stijl opgetrokken.

De Vroeg-Renaissance duurt in Frankrijk tot ongeveer 1535, waarvan de kasteelen Chambord 1519, Blois (de vleugel van Francois I 1515—1519), Azay-le-Rideau enz. voorbeelden zijn, waarmede artisten zooals Leonardo da Vinci (1452-1519), Solario (circa 1460—circa 1530) en vele anderen hun intrede in Frankrijk deden; deze oefenden hun invloed op de Franschen uit en omgekeerd raakten zij onder Franschen invloed.

Van 1535—1570 heeft men de zoogenaamde Hoog-Renaissance, dan ziet men Italianen verschijnen, die voor een groot deel aan het kasteel Fontainebleau werkzaam geweest zijn, zooals Serlio, Primaticcio, Rustici, Regnaudin, Girolamo della Robbia en anderen. Naast deze komen de Fransche artisten meer en meer op den

Afb. 3. Vrouwenkop; medaillon afkomstig van het kasteel St. André d'Apehon, thans in het Museum van Kunstnijverheid.

Afb. 4. Alexander de Groot; medaillon aan de Certosa te Pavia.

voorgond, die in Italië gestudeerd hebben en die na den dood van Frans I (1547) de plaats van de Italianen gaan innemen. Tot de bekendsten behoren: Jean Goujon, Lescot, Bullant, Ducerceau, Philibert de l'Orme.

Behalve het verband tusschen Frankrijk en Italië moeten ook eenige gevelmedaillons in Italië bij de beoordeeling van onze stukken niet worden voorbijgezien. Het basement van den voorgevel der Certosa van Pavia is met 63 medaillons versierd, die voor een groot deel copieën van portretten uit de Oudheid zijn (2). Dit is een voorbeeld van den invloed der weer oplevende antieke kunst, die in Italië het eerst tot uiting komt. In Frank-

(1) De reliefs in het Hôtel Bourgthéroulde te Rouaan stellen de ontmoeting tusschen Frans I en Hendrik VIII, op de Champ du Drap d'or, in de nabijheid van Calais, voor; deze zijn na 1520 gemaakt. (2) Deze medaillons zijn door de beeldhouwers Montegazza en Amadeo gemaakt; de laatste was sinds 1491 aan de Dom werkzaam.

Afb. 5. Medaillon van het kasteel Gaillon
(Ecole des Beaux Arts te Parijs).

rijk vindt men deze kunstuiting onder-
anderen aan het kasteel Gaillon en het
Hôtel d'Alluye, waarop wij later terug
komen. Een medaillon met Alexander
den Groote (afb. 4) vertoont eenige ana-
logie en daar tegenover ook weer ver-
schillen met onzen mannenkop. Bij den
eersten is alles veel sterker geaccen-
tueerd, bij voorbeeld de neus en de mond
zijn door een kleine gebogen lijn veel for-
scher gemaakt. De toga, die achter in
den hals is vastgeknoopt, laat bij het
Italiaansche medaillon breede ondiepe
plooien zien: op ons stuk echter zijn deze
dieper en smaller. In het algemeen kun-
nen wij zeggen, dat het Italiaansche veel
harder van contour en strenger van stijl
is dan het onze.

Vergelijken wij eenige medaillons in
Frankrijk door Italianen gemaakt en ver-
volgens medaillons door Franschen zelf
gemaakt.

Een van de eerste kasteelen in Frank-
rijk waar we medaillons aantreffen, is
Gaillon, dat tusschen 1501—1510 door

Georges van Amboise gebouwd werd.

De medaillons daar, die van marmer en steen zijn, doen in stijl zeer Italiaansch
aan, en zijn evenals men dat in Italië ziet, door zware ronde lijsten met bladeren en
vruchten versierd, omgeven. (1) (vgl. afb. 5).

Een ander medaillon uit het begin van de XVIe eeuw bevindt zich in een portaal
afkomstig van het Hôtel Trémouille te Parijs. (2) Zooals men op afbeelding 6 kan
zien, lijkt deze kop wat compositie betreft, sterk op onze mannenkop. Evenals onze
kop kijkt deze naar rechts en draagt een band in het gekrulde haar, waarvan de uit-
einden in den hals zichtbaar zijn. Op den rechter schouder ziet men een soort knoop,
die de toga vasthoudt. Maar daar tegenover staat, dat de techniek en de uitvoering
van de beide medaillons verschilt. Bij het onze zijn de omtrekken van het relief veel
minder scherp weergegeven dan bij het andere, ook is dit laatste veel strenger van stijl
en laat eveneens een sterken Italiaanschen invloed zien, die in ons relief ook nog
merkbaar is. Men vergelijke het medaillon van de Certosa van Pavia (afb. 4.).

Ook is in het medaillon uit het Hôtel Tremouille de gedachte aan een Romein-
sche munt blijven hangen.

Naast de medaillons uit Gaillon en het Hôtel Trémouille, zijn vele andere reliefs
van Italiaansche hand te noemen, zooals die van het kasteel Assier (Lot), van het
kasteel Sansac en van een huis te Grenoble (nu in het Museum Grenoble). Maar er
zijn ook eenige medaillons te noemen, die Fransch werk zijn.

Een zeer interessante reeks medaillons in hoogrelief (steen), vertoont ons de
binnengevel van het kasteel Montal (Lot), die circa 1523 gemaakt zijn. (Afb. 7).

Zij stellen portretkoppen van den kasteeleigenaar, zijn vrouw en eenige van

(1) Enkele architectuurstukken van dit slot zijn op de binnenplaats van de Ecole des Beaux-Arts (Parijs)
opgesteld; in het Louvre bevinden zich ook enkele medaillons (marmer of steen). (2) Het Hôtel de la Trémouille
werd aan het einde van de XVe eeuw en in het begin der XVIe eeuw verbouwd en in 1884 afgebroken; enkele
fragmenten waaronder dit portaal, zijn op de binnenplaats van de Ecole des Beaux-Arts opgesteld.

Afb. 6. Boogfragment van het Hôtel de la Trémouille (Ecole des Beaux Arts te Parijs).

Afb. 7. Medaillons van het kasteel Montal.

zijn vrienden voor. De mannen dragen een soort hoed, de vrouwen een kap. In behandeling, stijl en in klederdracht doen die stukken meer aan werk uit het begin van de XVIe eeuw denken, dan aan werk uit het eerste derde dier eeuw.

Afbeelding 8 toont ons een portret van een vrouw, die eenigszins lachend voor zich uit ziet. Dit medaillon en het portret van een man, kan men aan een erker van het Hôtel Mondrainville, gebouwd tusschen 1531 en 1534, te Caen zien.

De vrouwenfiguur vertoont met onze vrouwenbuste groote overeenkomst in techniek. De eerste is vrijwel geheel Fransch van karakter, de onze daarentegen geeft, naast het Fransche karakter, blijken van Italiaanschen invloed.

Als laatste groep medaillons en sluitsteen (steen), noemen wij die van het kasteel Bonnivet bij Poitiers (afb. 9 en 10), dat na 1520 voor Guillaume Gouffier (gesneuveld in 1525 bij Pavia) werd gebouwd. Als beeldhouwer treffen we hier een zekere Jean Carpentier aan. Deze reeks verschilt onderling zeer in stijl en uitvoering; een kop van een meisje en die van een vrouw zijn zeer fijn van bewerking; een serie mannen en vrouwenkoppen daarente-

gedeelte een hoed of doek als hoofddeksel dragen, zijn grover van behandeling en realistischer van opvatting.

Naast de medaillons in steen en marmer treffen we er ook nog in terracotta aan, die al of niet geglazuurd zijn, bijvoorbeeld die in het Hôtel d'Alluye te Blois

Afb. 8. Vrouwenbuste van het Hôtel Mondrainville te Caen.

Afb. 9. Fragment van het kasteel Bonnivet.

Afb. 10. Fragment van het kasteel Bonnivet.

gebouwd voor Florimond Robertet vóór 1508 (1) en in het Hôtel Lallement te Bourges, voltooid na 1518 voor Jean Lallement III, in welk jaar de decoratie nog niet gereed was.

Vele andere reliëfs zoowel in hoog als laag-relief zijn verder te noemen, zooals die in het kasteel te Usson (1536—1548), die in het kasteel Le Lude, te Orleans, die in het kasteel van Frans I en in het Maison van Agnès Sorel (beide te Orleans), die in de Cathedraal van Limoges, die in de koorafsluiting van Chartres, die aan den trap van het kasteel te Blois, die in het Maison de la Voûte te Angers, die in het Hôtel van Nicolas de Vergeuer te Reims, die in het kasteel Fontaine Henri (Calvados), enz. Van de tot nu toe genoemde stukken vertoonen diegene de meeste analogie met de onze, welke weliswaar door Franschen zijn vervaardigd, maar Italiaanschen invloed verdragen. Ik zou willen aannemen, dat ze afkomstig zijn uit een provinciaal Fransch atelier, dat onder Italiaanschen invloed stond en dat de beeldhouwers met of onder Italiaansche leiding gewerkt hebben. (2).

Tenslotte de dateering. Later dan 1548 kunnen onze stukken niet zijn, daar zooals we in het begin gezien hebben, Hendrik II in dit jaar een bezoek met zijn hof komt brengen en het bekend is, dat de decoratie toen voltooid was. Bovendien krijgt de Renaissance in Frankrijk na 1540 meer en meer een klassiek karakter; het versieren van gebouwen met medaillons raakt dan uit de mode.

Van de gedateerde medaillons komen die van het Hôtel Mondrainville te Caen (1531—1534) en die van het kasteel Bonnavet (na 1520) het meest met de onze in stijl overeen. De vrouwenkop van het Hôtel Mondrainville te Caen lijkt in techniek, zooals wij reeds gezien hebben, op onze vrouwenbuste. Door deze overeenkomst in bewerking en opvatting geloof ik te mogen aannemen, dat beide koppen vrijwel uit denzelfden tijd stammen. De serie medaillons van het hierboven genoemde kasteel Bonnavet zijn sterk Fransch van karakter, zoowel wat de uitvoering als wat de gezichten der afgebeelde personen betreft. Ook die stukken vertoonen veel overeenkomst met de onze in techniek, vooral een meisjesfiguur (afb. 9). Zeer waarschijnlijk echter is het, dat onze stukken van lateren datum zijn.

Zoo komen wij tot het besluit, dat ze waarschijnlijk vervaardigd zijn tusschen 1525 en 1535.

D. F. LUNSINGH SCHEURLEER.

(1) De binnenplaats is naar alle waarschijnlijkheid door een Italiaansch architect gebouwd; aan twee zijden bevindt zich in een galerij, waar, boven de zuilen, tusschen de bogen twaalf portretten van Romeinsche Keizers zijn aangebracht. (2) Courajod in „Leçons professées à l'École du Louvre” zegt ons den weg, die Carrarisch marmeer volgde; deze route was als volgt: Genua—Lyon—Roanne over land en verder bijvoorbeeld naar Tours te water.

OFFICIEELE BERICHTEN

ALGEMEENE VERGADERING VAN DEN NEDERLANDSCHEN OUDHEIDKUNDIGEN BOND
OP DONDERDAG 25 JUNI 1931 DES AVONDS TE 8.15 IN HET MUSEUM, „DIT IS IN BETHLEHEM”
TE GORINCHEM.

Verslag der Vergadering door den Secretaris van den N. O. B. Aanwezig volgens de presentielijst de navolgende leden en corresponderende leden: J. C. Annokkee, Th. Boelen, Prof. dr. A. W. Bijvanck, Ir. W. Cool, W. Croockewitt, J. L. van Dalen, Jonkvr. C. Engelen, Dr. H. E. Enthoven, Dr. J. J. de Gelder, Jhr. mr. D. P. M. Graswinckel, Mr. H. Hommes, G. J. Honig, D. Kok, Mej. Dr. M. E. Kronenberg, Dr. G. C. Labouchère, Jhr. W. van Naerssen, Mej. Dr. E. Neurdenburg, Prof. W. van der Pluym, H. W. G. Ras, C. C. Remmerswaal, Mr. M. P. Rooseboom, Mr. Dr. A. B. G. M. van Rijckevorsel, Jhr. J. van Rijckevorsel, Jhr. Ir. G. C. Six, J. D. Tresling, Dr. W. S. Unger, Mej. C. J. Welcker, Jhr. E. W. von Wrangel auf Lindenberg, alsmede de burgemeester van Gorinchem, leden van het gemeentebestuur dier stad, Dr. M. A. van Andel, voorzitter, en leden van het bestuur der vereeniging „Oud-Gorinchem”.

Allereerst werden de aanwezigen toegesproken door den burgemeester van Gorinchem, die er zijn leedwezen over uitsprak den Bond niet in de raadzaal te kunnen ontvangen. In overleg met de vereeniging „Oud-Gorinchem” had men echter het fraaie museumgebouw, een bij den aard van den Bond uitnemend passende lokaliteit, ter beschikking kunnen stellen.

Nadat ook de voorzitter der vereeniging „Oud-Gorinchem” den Bond het welkom had toegeroepen en eenige mededeelingen over het museumgebouw had gedaan, dankte de voorzitter, Mr. Dr. A. B. G. M. van Rijckevorsel, beide sprekers allereerst voor de ontvangst en voor de vriendelijke woorden, daarbij gesproken. Vervolgens sprak de voorzitter de openingsrede uit, welke hierachter is afgedrukt, waarna de secretaris het jaarverslag en de verslagen der vereenigingen en commissies, eveneens hierna afgedrukt, voorlas.

De rekening en verantwoording van den penningmeester werd goedgekeurd. Bij de bestuursverkiezing werden de aftredende bestuursleden, de heeren Boelen, Graswinckel, Van der Pluym en Vogelsang, herkozen, die, voorzooverre aanwezig, hun benoeming aannamen. Daarna werd in plaats van Mr. Dr. van Rijckevorsel, die niet herkiesbaar was,

Prof. van der Pluym tot voorzitter van den Bond gekozen.

Als plaats voor de volgende vergadering werd gekozen Kleef als middelpunt van de excursie. De uitwerking van de plannen werd aan het bestuur overgelaten.

Tot leden van de commissie tot nazien van de volgende rekening werden benoemd de heeren Jhr. van Naerssen en Tresling.

De commissie van redactie van het Oudheidkundig Jaarboek werd in zijn geheel herkozen. Op voorstel van het bestuur werd de heer Dr. G. C. Labouchère gekozen tot lid van de Commissie tot carteerling van de voor- en vroeghistorische monumenten in Nederland.

Op verzoek van de Vereeniging voor de kennis van antieke beschaving te 's Gravenhage werd aan een comité tot vertegenwoordiging op buitenlandsche archaeologische congressen een subsidie van f 25.— toegekend.

Bij de rondvraag vestigde Mej. Kronenberg de aandacht op het ongeregeld verschijnen van de afleveringen van het Jaarboek en vroeg, of een betere verdeeling over het kalenderjaar geen aanbeveling zou verdienen. De voorzitter zegde toe, een en ander ter kennis van de redactie te zullen brengen.

Niets meer aan de orde zijnde, sloot de voorzitter daarop de vergadering.

De Vrijdag was gewijd aan uitstapjes in Gorinchem en omstreken. Allereerst werd de Groote Kerk bezocht; behalve de toren, is er van de oude gebouwen niets overgebleven. Bezienswaardig is er de oude graftombe der Van Arkels. Na de kerk werd het stadhuis, waar een paar merkwaardige schilderijen hangen, en het plaatselijk museum der Vereeniging „Oud-Gorinchem”, ondergebracht in het fraaie huis „Dit is in Bethlehem”, bezocht. Vervolgens werd naar de pastorie van Schelluinen gereden. Nadat daarna nog een kort bezoek aan de kerk van Giessen-Nieuwkerk had plaats gevonden, keerde men naar Gorinchem terug, vanwaar, na het noenmaal, met een door de gemeente Gorinchem welwillend beschikbaar gestelde boot, naar Woudrichem werd gevaren. Daar ontving het gemeentebestuur de deelnemers en, nadat eerst een rondwandeling door het stadje was gemaakt en enkele gevels

en de kerk bezichtigd waren, werd de thee aangeboden en werden vriendelijke woorden tusschen den burgemeester en den voorzitter gewisseld. Verder ging de tocht naar Loevestein, de oude staatsgevangenis der Republiek, architectonisch wel van belang, maar inwendig van een ontstellende leegheid, vooral ook veroorzaakt door het feit, dat nagenoeg geen meubilering aanwezig is.

Na een fraaie terugtocht over Waal en Merwede, volgde te 7 uur een opgewekte gemeenschappelijke maaltijd te Gorinchem.

Zaterdagochtend 27 Juni vertrok het gezelschap naar Zaltbommel; bij Tuil werden de deelnemers overgezet en door het gemeentebestuur ontvangen. De burgemeester, de heer Cambier van Nooten, hield een belangwekkende rede, welke door den voorzitter werd beantwoord. Na de ontvangst in het raadhuis volgde een bezoek aan de Oudheidkamer, terwijl na het noenmaal de Groote kerk en de huizen van Maarten en Jan van Rossem zich in de belangstelling van de deelnemers mochten verheugen.

Na de thee te hebben gebruikt bij den burgemeester, die daartoe zijn uit oudheidkundig oogpunt merkwaardig huis welwillend had opengesteld, werd tegen het einde van den middag de excursie ontbonden.

D. P. M. Graswinckel, Secretaris N. O. B.

Redevanden voorzitter mr. dr. A. B. G. M. van Rijckevorsel.

Dames en Heeren,

Ik heet u welkom, niet slechts ter jaarvergadering, maar ook ter excursie, die wij feitelijk door onze komst naar Gorinchem reeds zijn begonnen.

Dit jaar voert zij ons in het hart van het land der groote rivieren. Een bijzonder mooi land! Maar om het ten volle te waardeeren zult u zich midden in den zomer moeten trachten in te denken in zorgvolle wintertijd, in de spanning, hoeveel centimeters boord de dijken nog hebben . . . of de gevaarlijke „wel" gestopt kan worden . . .! Hier moet het kunststuk worden volbracht om den Rijn in hoogsten wintervloed door de lage landen te leiden, zonder schade en zonder de kosten der dijken meer dan noodzakelijk op te voeren. Een evenwichtsspel met als inzet de veiligheid van een belangrijk deel van Nederland! Dat spel is dikwijls verloren — de volgende dagen zult u daaraan nog wel herinnerd worden.

De eeuwenlange strijd tegen het water heeft het karakter van deze streek bepaald. Dat

zal u voor den geest moeten staan bij het bezichtigen der monumenten aan de hand van de voortreffelijke beschrijvingen, welke het jongste nummer van het Jaarboek ons heeft gebracht. Een eere-saluut van dankbaarheid breng ik hier aan Dr. Labouchère en Ir. Beckering Vinckers!

Ik verzoek u thans eenige oogenblikken van stille hulde voor de nagedachtenis van Prof. Sluyterman. Zijn groote verdienste voor de Kunsthistorie en ook voor de monumentenzorg; zijn invloed ten goede op zijn leerlingen en op de publieke opinie . . . zijn werk zal hem in ons midden doen voortleven in dankbare herinnering.

Ten vorigen jare was ik zoo onvoorzichtig te beweren, dat over de Leidsche Stadhuisbouw spoedig zou worden beslist. Het is nog niet zoo ver en, wat erger is, het gevaar, dat de beroemde gevel ten slotte zal worden geamoveerd, lijkt groter geworden! Het wordt een uitputtingsproces! Laat ons hopen, dat de voorstanders van pieteit en traditie het uiteindelijk toch zullen winnen!

De Belvédèrebrug te Nijmegen. Helaas is dit plan thans wel onafwendbaar geworden. Steden en dorpen achten het nog wijs beleid, den stroom van het autoverkeer door hun bebouwing te leiden. Behalve alle andere nadeelen beduidt dit een groot gevaar voor onze monumenten — bovenal voor het specifiek Nederlandsche monument: het stadsbeeld.

Specifiek Nederlandsch mag waarlijk ook genoemd worden de dank zij het wetenschappelijk inzicht van Dr. van Giffen gevonden Kern van de stad Utrecht: een Terp! Nieuw licht op de geschiedenis van de oude Bisschopsstad!

Van de hoogste actualiteit is thans geworden de oplossing van het oude geschil tusschen Rijk en Gemeenten over het Paleis op den Dam.

Moge de sterk opgevlamde belangstelling voor dit nationale monument in ieder geval leiden tot krachtig doorzetten van de hoognoodige ingrijpende restauratie! Dat is stellig meer urgent dan de bouw van een nieuw Raadhuis!

Stichting van een nieuw museum valt niet te vermelden. De ongunst der tijden! Daaronder heeft de Nederlandsche Oudhoudkundige Bond nog slechts weinig geleden. Dat moet ook voorkomen worden, want de Bond moet sterk

blijven om zijn taak te kunnen blijven vervullen.

Met den wensch, dat alle leden zullen medewerken om onzen Bond te handhaven, verklaar ik de Jaarvergadering voor geopend.

Jaarverslag van den secretaris
Jhr. mr. D. P. M. Graswinckel. Onder de weinige gebeurtenissen, welke de secretaris dit jaar heeft mede te deelen, valt althans dit verblijdende feit te constateeren, dat, ondanks de malaise, welke ook op vereenigingen als de onze niet nalaat haar stempel te drukken, het ledental van den Bond geen noemenswaardige achteruitgang aangeeft. Enkele leden ontvielen ons door den dood, terwijl een klein aantal voor het lidmaatschap meende te moeten bedanken. Daartegenover staat een aanwinst te boeken, waardoor het ledental nagenoeg gelijk bleef aan dat van het vorige jaar. Van belang is nog te vermelden, dat een drietal vereenigingen of musea toetraden als lid, te weten: de vereeniging „Oud-Leiden”, De Vlaardingsche Oudheidkamer en Visscherijmuseum en het Spoorwegmuseum te Utrecht.

Omtrent de werkzaamheden van den Bond valt dit jaar betrekkelijk weinig mede te deelen. Eenige malen werd aan den Bond subsidie voor een of ander doel gevraagd. Meestal kan, behalve wanneer het gaat om zeer geringe bedragen, hieraan niet worden voldaan, omdat de Bond zelve door het Rijk wordt gesubsidieerd. Dit was o. a. het geval met een vraag, welke ons door middel van den archivaris van Vlissingen werd overgebracht, namelijk om geldelijken steun te verleen, teneinde den gevel van het bekende Huis met de Beelden te Vlissingen voor ondergang te behoeden. Ons bestuur heeft gemeend een vrijwillige inschrijving onder de leden te mogen openen en het resultaat was, dat een bedrag van ruim f 200 voor het doel beschikbaar kon worden gesteld. Het ligt in het voornemen een dergelijke inschrijving te openen, teneinde geld bijeen te brengen voor den aankoop van een tersector te Ezinge, altijd, wanneer de commissie, welke zich voor dien aankoop heeft geconstitueerd, zich hiermede kan vereenigen.

De Provinciale Groningsche Archaeologische Commissie deed in den loop van het jaar tweemaal een beroep op onze medewerking. Den eersten keer verzocht zij adhaesie aan een adres, gericht tot den Raad van Groningen, om in die stad in de gemeentelijke verordening op het bouw- en woningwezen een „welstands-bepaling” op te nemen, en om een monumentenverordening in het leven te roepen. De Raad

is er toe overgegaan de „welstands-bepaling” in de verordening in te lassen.

De tweede maal ging het over een te voeren actie tegen het plan, om de Spilsluizen en den Turfsingel van de Boteringeboog tot aan de W. A. Scholtenstraat te dempen. Ook hier meende ons bestuur adhaesie te mogen beuigen; een beslissing is nog niet gevallen.

De redactie van het Oudheidkundig Jaarboek, die op zoo voortreffelijke en artistieke wijze het orgaan van onzen Bond verzorgt, zag de plaats, opgevalen door het overlijden van Mr. Dr. Overvoorde, vervuld door Dr. G. C. Labouchère te Utrecht, die dit jaar al dadelijk blijk gaf, van zijn groote kennis en werkzaamheid, door de beschrijving te leveren van de monumenten in de plaatsen, welke door de leden dit jaar na de Algemeene vergadering zullen worden bezocht.

Verslag van de Vereeniging „Directeuren dag”. Van de Vereeniging „Directeuren dag” valt over het vereenigingsjaar 1930 te vermelden, dat zij haar algemeene jaarlijksche vergadering te Utrecht heeft gehouden in het Spoorwegmuseum, dat door de leden met belangstelling bezichtigd werd. Een interessante lezing hield voor de vereeniging Dr. Ir. de Wild, uit 's-Gravenhage, over: *Natuur-wetenschappelijk onderzoek van schilderijen*.

In de plaats van het overleden bestuurslid Mr. Dr. J. C. Overvoorde werd benoemd Dr. H. P. Coster te Groningen. Tot gewoon lid werd gekozen Prof. Dr. G. A. S. Snijder te Amsterdam.

Verslag van de Commissie voor de carteerling van de Vóór- en Vroeghistorische Monumenten in Nederland.

Provincies Groningen en Friesland. De carteerling kwam voor deze provincies klaar in minute. Door ernstige ongesteldheid van den heer Dr. A. E. van Giffen, konden deze kaarten nog niet in net worden overgebracht.

Provincie Drenthe. De carteerling van deze provincie is in minute bijna voltooid.

Provincie Overijssel. Enkele streken o. a. de omgeving van Deventer werden voltooid.

Provincie Gelderland. Enkele streken, zooals: omgeving van Vaassen, heide bij Ermelo-Putten-Elspeet en bij Lunteren werden in kaart gebracht.

Provincie Utrecht. De omgeving van Baarn en Amersfoort werden in kaart gebracht.

Provincie Noord-Holland. Hiervan werden

het Gooi en de vindplaatsen Zandwerve (Spierdijk) gecarteerd.

Van de provincies Noord-Brabant, Limburg, Zuid-Holland en Zeeland werden nog geen gegevens ontvangen.

Het ligt in de bedoeling, correspondenten te krijgen, die mede willen werken om vóór en vroeg-historische monumenten op te sporen, welke dan later door onze commissie zouden moeten worden gekeurd. Het is echter niet te ontkennen, dat dit een zeer tijdrovend werk is, zoodat de carteerling van alle provincies nog wel eenige jaren op zich zal laten wachten, temeer daar alles belangloos moet geschieden en op zijn hoogst vergoeding van correspondentiekosten kan gegeven worden.

Verslag van den Nederlandschen Klokken- en Orgelraad.

Samenstelling. In Bestuur en Leden kwam geen verandering.

Adviezen. Aan een aantal kerkbesturen, zoo juist in het bezit gekomen van een kerkorgel en die tevens onmiddellijk in moeilijkheden waren geraakt met den leverancier, moest worden geadviseerd de hulp van een advocaat te zoeken, ten einde dezen rechtstreeks van technische of administratieve voorlichting te dienen.

Van de Vereeniging van Kerkvoogdijen der Ned. Herv. Kerk ontvingen wij drie aanvragen om advies.

In de provincies.	werden in 1930 adviezen verstrekt:	en zijn thans adviezen in voorbereiding voor 1932:
Noord-Holland . . .	7	2
Zuid-Holland . . .	6	2
Utrecht	10	1
Zeeland	1	1
Overijssel	3	2
Gelderland	5	2
Limburg	1	1
Noord-Brabant . . .	2	1
Friesland	1	1
<hr/>		
Ned.-Indië	—	1

Technische voorlichting aan klokkengieters. Een der Nederlandsche klokkengieters wendde zich geruimen tijd ge-

leden tot ons om raad en steun, nu hij meer dan voorheen, ernstig naar verbetering van zijn fabrikaat streefde. In dezen werd hij bij dit streven gesteund door de Vereeniging Nederlandsch Fabrikaat, die hem óók naar ons verwezen had. Besloten werd een aantal door hem gegoten klokken bijeen te brengen en deze te keuren en tegelijk de opmerkingen te maken, die ons dienstig zouden voorkomen. Dit is geschied en wel op 2 October 1930.

Als belangstellenden waren aanwezig de Secretaris der Vereeniging Nederl. Fabrikaat en een Rijksnijverheidsconsulent.

De Administrateur van het Departement van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, in beginsel bereid en uitgenoodigd om deze keuring bij te wonen, was tot ons groot leedwezen door ambtsbezigheden verhinderd. Vastgesteld kon worden, dat bedoelde gieter inderdaad belangrijke vorderingen had gemaakt en dat hij deswege gelukgewenscht kon worden. Weliswaar waren er kleine fouten, maar toch mocht de hoop worden uitgesproken, dat de toonkwaliteit tot nog grootere volmaaktheid zal worden gebracht.

Vergaderingen. Behalve de gewone bijeenkomsten der secties werden er twee algemeene vergaderingen gehouden.

Keuringen. Keuringen hebben plaats gehad te Amsterdam (3), Bilthoven (2), Bloemendaal, Bussum, Eibergen, Enschede, Gouda, Groningen, Grijpskerke, Hengelo, Klundert, Kralingen, Leiden, Lent, Maarssen, Nijmegen, Oudewater, Overveen, Utrecht (4), Veenendaal, Venlo, Vlaardingingen, Zuilen en Zwolle.

Zij betroffen 19 kerk- (en concert-)orgels, 28 luiklokken en 2 carillons. Onder deze 19 orgels waren 7 restauraties.

Archief. Het archief neemt angstwekkende afmetingen aan. Het Secretariaat heeft moeite om de loopende zaken af te doen, doch doet het uiterste om het archief op orde te houden.

Verslag van de Vereeniging „Topographisch Repertorium van Nederland.” Konden wij het vorige jaar mededeelen dat een aanvang gemaakt was met het vervaardigen der catalogus, doch nog niet zeer voldaan zijn over den omvang van dit begin, thans kunnen wij met vreugde constateeren, dat op vele plaatsen gewerkt wordt en eenige, waaronder belangrijke, collecties reeds volledig beschreven zijn.

Geheel of nagenoeg gereed is de catalogus der topographica in de verzamelingen van het Rijksprentenkabinet te Amsterdam, van de

Vereeniging Gelre, van het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant, van het Stedelijk Museum te Breda, van de Koninklijke Militaire Academie en van een belangrijke particuliere verzameling te Haarlem.

Gewerkt wordt verder aan de beschrijving der verzamelingen van het Rijksprentenkabinet te Leiden, van het hoogheemraadschap van Rijnland, van het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap en van verzamelingen te Helmond, Zwolle, Maastricht, Middelburg en

Leeuwarden. Ook is de Commissie voor de beschrijving er in geslaagd een opvolgster te vinden voor Mej. Kluytenaar. Mevrouw Menso werkt geheel belangeloos geregeld aan het rangschikken der binnengekomen gegevens en heeft ook een tweetal collecties beschreven. De vereeniging is haar hiervoor grooten dank verschuldigd.

Tevens past ons een woord van welgemeenden dank aan allen die hunne verzamelingen beschreven hebben of nog voor onze vereeniging aan den arbeid zijn.

DE TERPSECTOR TE EZINGE

Behalve de enkele berichten van de Ouden en de schrijvers der vroeg-middeleeuwsche Jaarboeken en Heiligenlevens, zijn het de terpen, die ons door verspreiding, bouw en inhoud, nadere inlichtingen kunnen verstrekken over hare oprichters en bewoners, inclusief hunne beschaving, over haar ontstaan en groei, zoowel als over haar milieu. Niet het minst geldt dit ook voor de veranderingen, die in dat alles hebben plaats gegrepen, of voor de wisselwerking daartusschen.

Als goed verzekerde archieven hebben zij bewaard tal van oorkonden over het verleden. Zij werden ten slotte door de kust- of rivierbedijking toegegrendeld.

Practische afgravingen ten behoeve van grondverbetering hebben wel is waar de Friese en Groningsche terpen gedecimeerd, doch aan den anderen kant hebben zij ook bewerkt, dat hare schatkamers voor de wetenschap werden geopend. Daaraan is het te danken, dat men omtrent het geheele terpenprobleem in al zijne geleidingen een eerste oriëntering verkreeg. Vraagstukken van den meest uiteenloopenden aard werden zodoende aangesneden en reeds tegelijk meer of minder bevredigend, zij het ook zeer onvolledig, opgelost. Deze hangen onder andere samen met den tijd, waarin de Noord-Nederlandsche terpen ontstaan zijn, met den anthropologischen aard harer bewoners, of wel met het karakter van de verschillende beschavingen en cultuurinvloeden, welke de laatste achtereenvolgens doorloopen en ondergaan hebben. Tevens speelt daarbij een niet onbelangrijke rol het probleem der huisdieren en cultuurplanten. Ja, ook over den bouw der terpen en over de veranderingen, respectievelijk faciesverschillen in hare omgeving, in het bijzonder ook omtrent het dalingsprobleem, werden wij zodoende meer of minder ingelicht.

Eerst systematisch onderzoek kon echter het aldus verkregen schematische inzicht toetsen, aanvullen en verlevendigen.

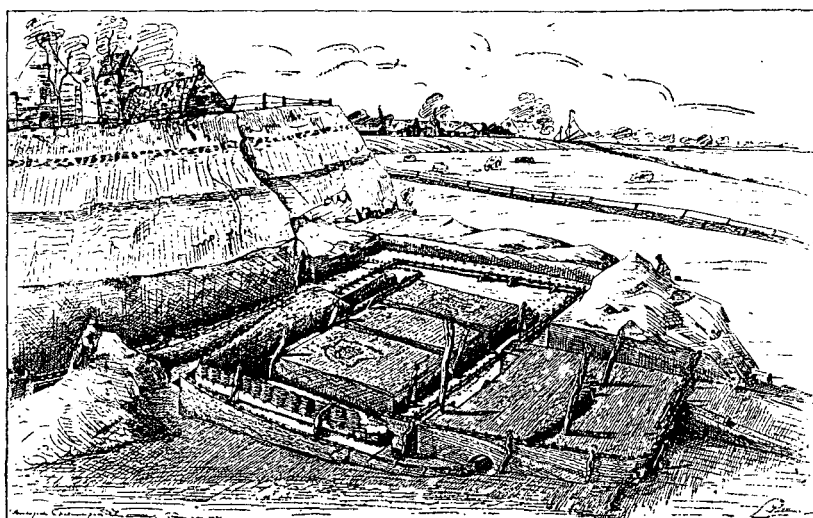
Het is met name de Nederlandsche, door het Rijk en de Provincie Groningen gesteunde Terpenvereeniging geweest, wier bestuur het initiatief heeft genomen om dat zoo noodige wetenschappelijke bodemonderzoek ter hand te nemen en krachtdadig te bevorderen.

Jaren zijn er voorbij gegaan; nu eens waren de opgravingen meer, dan weer minder vruchtdragend. Daarvan zijn de resultaten grootendeels neergelegd in de verslagen der genoemde Vereeniging. Het onderzoek in 1930 heeft echter bewezen, dat de terp, die gedurende de laatste graafcampagnes telkens weer het voorwerp van systematische opgravingen vormde, de dorpswierde te Ezinge, een bij uitstek gelukkig object mag heeten. Radiaal-symmetrisch gebouwd, blijkt zij namelijk niet slechts alle tot nu bekende terpenbeschavingen in regelmatige opeenvolging te bevatten, doch bovendien worden deze zoo gunstige stratigrafische verhoudingen nog door duidelijk aantoonbare Romeinsche, Angelsaksische, respectievelijk Franke invloeden gepreciseerd.

Zoo weten wij thans, dat de bewuste terp ten tijde der Romeinen een hoogte van meer dan 3.20 M. had, bij een doorsnede van 150 M. In den tijd der Angelsaksische immigratie was zij meer dan 4 M. hoog, terwijl haar diameter toen circa 230 M. bedroeg. Sedert werd zij nog tijdens de Karolingische periode verhoogd en vergroot tot een koepelvormigen, circa 5 M. hoogen heuvel met een doorsnede van ongeveer 425 M.

Maar, wat het allerbelangrijkste daarbij blijkt, is wel het volgende: naast de regelmatige opeenvolging van de verschillende terpstadiën en van de inheemsche, door vreemde invloeden gekruiste beschavingen uit den tijd tusschen

minstens 300 vóór en 1000 nà Chr., kon eindelijk het randgedeelte van een primair kernterpje te voorschijn gebracht worden. Dit draagt nl. de sporen van een beschaving, die, behalve dat zij verwant is met de oudste, die we uit de Noord-Nederlandsche terpen kennen, bovendien haren oorsprong op de zandgronden onmiddellijk verraadt. Daarbij komt nog, dat de conservatietoestand van de reeds thans ontgraven, doch grootendeels door de centrale terpdeelen nog bedekte woningsporen van dien aard is, dat wij daardoor — zooals de bovenstaande afbeelding kan verduidelijken — op éénmaal over den woningbouw dier oudste immigranten volledige inlichtingen kunnen verkrijgen. Aangezien nu dit laatste hier m.m. ook geldt voor de latere, hooger gelegen terphasen, heeft zich een comité gevormd, om de bewuste centrale terpdeelen uitsluitend voor systematisch onderzoek ter beschikking te krijgen. Het is het comité gelukt eerst om voor eenigen tijd eene optie en vervolgens de volledige beschikking te verkrijgen op, resp. over een hoogst belangrijk gedeelte dezer terp, nl. dat gedeelte, hetwelk onmiddellijk grenst aan de reeds thans onderzochte woningresten, waarvan de bijgaande perspectivische tekening een beeld geeft.

Gezicht uit het Noorden op de La-Tène-woningen te Ezinge.

Mocht het gelukken, met behulp van particulieren, genootschappen en Rijk niet alleen den aankoop, maar ook het wetenschappelijke onderzoek van dat gedeelte te verzekeren, dan zal gedurende uiterlijk 6 jaren de gelegenheid zijn geboden het bedoelde onderzoek systematisch voort te zetten. Daardoor zal het mogelijk worden alle terpenphasen achtereenvolgens aan de nauwkeurigste bestudeering te onderwerpen.

Tevens zal zodoende aan studeerenden in de oudheidkunde, de biologie en ook geologie eene uitnemende gelegenheid geboden worden, hunne theoretische kennis op bepaalde punten practisch te bevestigen. *A. E. van Giffen.*

BOEKBESPREKINGEN

Voorloopige Lijst der Nederlandsche Monumenten van geschiedenis en kunst. Deel IX. De provincie Friesland. Opgemaakt en uitgegeven door Afdeling A der Rijkscmissie voor Monumentenzorg Utrecht 1930.

De Redactie heeft deze bespreking opgenomen, hoewel deel IX der Voorloopige Lijst reeds werd aangekondigd op blz. 156 van Jaargang X, omdat zij zakelijke kritiek geen plaats wil weigeren. Zij is echter van oordeel, dat de schrijver eenigszins vergeet, dat de lijst een voorloopige is. Zij vormt de — onvermijdelijk ruwe — schets, zonder welke het groote werk nooit kan voltooid worden.

De in de bovengenoemde lijst bijeengebrachte gegevens werden in hoofdzaak verzameld in de jaren 1916—1922, door wijlen S. Koldijk. Deze had blijk gegeven, reeds jaren lang, tal van bijzonderheden betreffende de oud-Friesche bouwkunst te hebben verzameld.

Deze gegevens zullen misschien te beknopt geweest zijn, want volgens de inleiding van het boek werden ze bijgewerkt en gedeeltelijk herzien door wijlen C. Hofstede de Groot; E. J. Haslinghuis; F. A. J. Vermeulen en M. D. Osinga.

Dat de lijst in druk is verschenen, is in zoverre een gelukkig verschijnsel, als hierdoor weer eens de aandacht wordt gevestigd op de talrijke monumenten welke in deze provincie nog bewaard zijn gebleven.

De bewerking van de lijst, door een vijftal verschillende personen is merkbaar. Zeer waarschijnlijk bezaten een viertal hiervan onvoldoende lokale kennis, zoodat mede hierdoor de inhoud, vooral wat de dateering der gebouwen en onderdeelen betreft, zeer onnauwkeurig is en tal van onjuistheden bevat.

In dit opzicht voldoet ze volstrekt niet geheel aan de eischen, welke men aan een dergelijk werk zou mogen stellen.

De vermelding van de bij de kerkgebouwen vermelde heiligen, waaraan deze voor de hervorming gewijd zouden zijn, is in strijd met de in de Beneficiaal boeken van Friesland voorkomende gegevens en derhalve onjuist. De dateering der bouwwerken en die der onderdeelen laat aan juistheid echter het meest te wenschen over. Vooral die van de tuf- en baksteenkerken, tot aan het laatst der 15de eeuw, mist elk verband met de gebruikte materialen en vormen.

Ook de beoordeeling van de 17de- en de 18de-eeuwsche meubelen en kunstnijverheidsvoortbrengselen blijkt met onvoldoende kennis van de zaak geschied te zijn.

Den kenner blijkt uit alles, dat men voor de beoordeeling en de dateering van bouwwerken in de zoo ver van het centrum van ons land gelegen provincie, jaren lang studie van de hier nog aanwezige overblijfselen der vroegere bouwkunst had moeten maken.

Frieslands bouwwerken bezitten n.l. een eigen architectuurkarakter en leveren, om juist gedateerd te worden, voor den niet- of slechts oppervlakkig ingewijde vele moeilijkheden op.

De indeeling van het boek is evenals die van de reeds verschenen deelen, welke andere provinciën behandelen, zeer overzichtelijk. In samenhang met een, vóór in het boek afgedrukte, kaart zou, voor het practisch gebruik, eene geographische volgorde der gemeenten verkieselijker zijn dan de thans gebezigde alfabethische opsomming. Aan het einde van het boek vindt men een chronologisch overzicht der voornaamste bouwwerken, waaraan in verband met het bovengenoemde ook niet die waarde mag worden toegekend, die het bij eene nauwkeurige bewerking zou kunnen hebben.

Hierbij sluit zich aan een register met de namen van de kunstenaars en ambachtslieden, ingedeeld volgens de verschillende beroepen welke door hen werden uitgeoefend.

Een topografisch register vormt het slot.

Om mijn oordeel te staven, volgt hier eene opsomming van enkele onjuistheden uit het begin van het boek.

Surhuizum. — Hier is de kerktoren ge-

dateerd met XIV a, terwijl dit met XIV e. juist zou zijn, daar de toren het jaartal 1386 bevat. (In zijn handboek tot de geschiedenis der Nederlandsche bouwkunst, dateert Vermeulen (pag. 226), de gelijkgevormde toren te Schildwolde, uit de tweede helft der 13de eeuw.) De eiken preekstoel in deze kerk is, volgens het rekeningboek der Kerkvoogdij, in 1734 vervaardigd en de dateering XVIII e is dus niet juist.

Ballum op Ameland. — Hier wordt in de lijst eene beschrijving van de kerk en toren gegeven, welke geheel mis is.

De toren, welke thans in het midden van het dorp staat was tot 1755 van hout. In dit jaar is hier een nieuwe steenen, vrij van de kerk staande toren opgetrokken (zie Stads- en dorpskroniek van Friesland. Dr. G. A. Wumkes, bladz. 141—14 Juni). De voormalige kerk, de slotkapel van het gesloopte Camminghahuis, stond op de plaats van het tegenwoordige kerkhof.

De steen in het gebouwtje op deze begraafplaats, met de wapens van de heeren van Cammingha bevindt zich op de plaats van de kelder, welke zich vroeger in het oude kerkgebouw bevond.

Onder g. wordt vermeld, dat een zandsteenlijst de zijkanten der puntgevels doorbreekt, terwijl het juist een karakteristiek kenmerk van deze gevels is, dat de lijsten gevormd zijn van geprofileerde baksteen.

Hollum op Ameland. — De kerk hier is niet zooals in de lijst wordt vermeld, opgetrokken van de bouwval, doch na de brand en vernieling van 1569 is ze in 1678 hersteld, het overgebleven gedeelte is toen blijven bestaan en weer benut.

De in deze kerk aanwezige preekstoel dateert volgens het kerkerekeningboek van 1678. De drie kronen zijn in 1723 aangeschaft.

In dit dorp vindt men veel meer belangrijke woonhuizen dan de in de lijst vermelde, o. a. een met een gesneden deurkalf, waarop in reliëf gesneden is: „J. T. An. (CICICCLXIII. NO. A. P.” Ook in de andere dorpen vindt men verschillende onvermelde woonhuizen met waardevolle gevels en typische eiken betimmeringen.

Nes op Ameland. — Op den topgevel van den toren vindt men ook in jaartalankers 1732 aangebracht, wat wijst op eene vernieuwing of herstelling dezer toppen in dit jaar.

Mantgum. — De Ned. Herv. Kerk te Mantgum wordt beschreven als gebouwd door de Preamonstratensers van Oldeklooster. Dit klooster was er echter een van

de Cisterciensierorde en hetzelfde wat bij de kerk te Jorwerd onder den anderen naam van dit klooster „Bloemkamp” wordt aangehaald.

De preekstoel in de kerk te Mantgum is gedateerd en bevat het volgende opschrift: „H. Berken bijl. 1781. In v. T. beeldhouwer. T. Sentjens. timmerman”.

Oosterlittens. — Hier bevinden zich in de kerk fraai gesneden tekstborden en twee koperen kronen van het midden der 18de eeuw; een doopbekken van 1756. De beide aanwezige rouwborden zijn, het eene van 1664 van de fam. Hettinga en het andere van 1694 van Idsert Albada.

Sexbierum. — De kerk te Sexbierum is in de XIVde eeuw vergroot en in 1906 inwendig hersteld en gewijzigd. Toen is ook het meubilair van de verf ontdaan.

Tjummarum. — De toren van dit dorp wordt in de lijst beschreven als gedekt met een zadeldak, terwijl ze in 1876 in de plaats van het zadeldak een vrij hooge spits heeft gekregen als bekroning.

Wynaldum. — Bij de kerk te Wynaldum is niet vermeld, dat er zich in het koor der kerk een zeer merkwaardig — en in ons land vrij zeldzaam vloertje bevindt, het is in de trant der mozaïekvloeren, samengesteld van stukjes gebakken geglazuurde tegel.

St. Anna Parochie. — Hier is niet vermeld dat het koperen hekwerk voor de grafkapel der fam. van Haren, een geschenk is van Koning Karel Gustaaf van Zweden. De vier kleine koperen kronen zijn in 1820 gegoten volgens het kerkerekeningboek, terwijl de twee eenvoudige bankkandelaars in 1823 zijn gemaakt.

En zoo zou ik van bladzijde tot bladzijde door kunnen gaan. Om de lijst dus de, voor het gebruik noodige waarde te geven, zal een grondige herziening noodzakelijk zijn!

G. J. Veenstra.

Stads- en Dorpskroniek van Friesland. Deel I (1700—1800). Dr. G. A. Wumkes. Uitgever W. A. Eisma te Leeuwarden.

Bovengenoemd werk verscheen als eerste deel bij den uitgever W. A. Eisma te Leeuwarden. Deze heeft zich veel moeite gegeven om de, in den loop der jaren, door den tegenwoordigen Bibliothecaris van de Provinciale Bibliotheek verzamelde Stads- en Dorpsberichten in druk te laten verschijnen.

Een gedeelte dezer gegevens was reeds ge-

publiceerd in het tijdschrift van het Friesch Genootschap voor Taal- en Oudheidkunde te Leeuwarden, „De Vrije Fries”, en in het „Nieuwsblad van Friesland”. Thans is het vermeerderd en bijgewerkt als een geheel in bovenstaand werk verschenen. Het boek bevat talrijke gegevens, betrekking hebbende op het leven en de handelingen der bewoners van Friesland in de 18de eeuw.

Het is het doel van den schrijver en uitgever om in een volgend deel dezelfde gegevens over de jaren 1800 tot 1900 bijeen te brengen, om zoo het begonnen werk te voltooien.

De uitgave is goed verzorgd en zeer overzichtelijk, terwijl een zeer uitvoerig register van zaken, personen en plaatsnamen het werk sluit. Vooral voor het zoeken van bepaalde gegevens is het laatste in een dergelijk werk onontbeerlijk.

De opgenomen mededeelingen zijn voor de jaren 1700—1750 genomen uit de resolutieboeken der Staten van Friesland, de sententieboeken van het Hof, de proclamatie- en recesboeken en de predikantenlijsten, terwijl die van de latere jaren ontleend zijn aan de Leeuwarder Courant, welke in 1751 voor het eerst verscheen.

In dit deel zijn talrijke voor de cultuur- en kunstgeschiedenis van Friesland van belang zijnde gegevens verzameld, terwijl verschillende afbeeldingen van titelbladen en dito prenten en van onderdeelen van randversieringen van de in dit tijdperk in Friesland uitgegeven boek- en plaatwerken in de tekst zijn opgenomen.

Deze afbeeldingen geven den lezer een beeld van de producten van een groep der kunstnijvereren die in deze eeuw in Friesland hun werk hebben uitgeoefend.

In de volgorde waarin ze geplaatst zijn geven ze een kijk op de veranderde opvattingen.

Waar in de Friesche cultuurgeschiedenis de kleur een belangrijke rol speelt, ware het te wenschen, dat het werd voorzien van een aantal gekleurde afbeeldingen.

Het boek bevat een zoo groot aantal gegevens op verschillend gebied, dat een ieder die belang stelt in eenig onderdeel van de geschiedenis van dit gewest er voor hem van belang zijnde gegevens in zal kunnen vinden.

Als studiewerk zou het gewonnen hebben door opneming van een lijst, met vermelding van de boeken waaruit de gegevens voor de eerste 50 jaar zijn verzameld.

Het buiten het register ruim 450 bladzijden dikke boek, geeft voor het eerst een vrij volledig overzicht van de dagelijksche mededeel-

lingen van belang voor de kennis en de bestudeering van het Friesche Volksleven, een geheel, waaruit op beknopte wijze de ontwikkeling van het leven gedurende de 18de eeuw aan onze oogen voorbij trekt. Tot heden had nog niemand de gedachte gehad, deze schat van gegevens tot dit doel dienstbaar te maken.

Dr. Wumkes heeft dit alles met groote nauwkeurigheid en heel veel moeite verzameld en op juiste wijze datgene bijeengebracht wat van het meeste belang is.

Deze verzameling zal voor tal van Friezen een bron zijn, waaruit ze stof putten voor verder, meer gedetailleerde studies en publicaties van de Friesche cultuur.

Met belangstelling zien we dan ook het tweede deel van dit werk tegemoet en we besluiten met de wensch, dat de gedachte door den schrijver aan het slot van de inleiding geuit, „dat het boek overal waar Friezen wonen, niet alleen de liefde voor den geboorteground met zijne geschiedenis en eigenheden mag versterken, maar ook de kennis daarvan mag vermeerderen”, waarheid mag worden.

G. J. Veenstra.

Leeuwarden.

Julius Held. „Dürers Wirkung auf die niederländische Kunst seiner Zeit”. Mit 26 Abbildungen auf 8 Tafeln. Mart. Nijhoff, Haag 1931.

Dit boek, gegroeid uit een dissertatie van de Universiteit te Freiburg, heeft tot onderwerp de invloed, die het werk van Albrecht Dürer op de kunst der Nederlanden gehad heeft. De schrijver stelt zich geenszins ten doel slechts een repertorium te leveren van ontleeningen van Hollandsche en Vlaamsche meesters aan het graphisch werk van Dürer, maar gaat veeleer de aard van deze ontleeningen bij de verschillende meesters van zijn tijd na. Wij hebben hier een op zich zelf vrij zeldzaam verschijnsel van invloed van een Duitsch meester op de kunst van de omliggende landen, in casu op die der Nederlanden. Om deze invloed na te gaan, is het noodig, telkens te wijzen op de stand van ontwikkeling (Stilstufe), waarop de Nederlandsche kunst toen ter tijde stond. Zeer instructief in dit verband is b.v. de wijze, waarop de Zuid-Nederlandsche kunst gekarakteriseerd wordt (in het begin van het derde hoofdstuk) en die o. m. bewijst, dat de schrijver behalve van Dürers graphisch werk ook grondige kennis

van ónze kunst bezit, hetgeen al dadelijk blijkt uit de uitgebreide literatuurlijst, die achter aan het boek is toegevoegd. In het voorbijgaan zij nog gewezen op het artikel van Emile Gavelle, verschenen onder de titel: „Deux exemples de l'influence des gravures de Dürer sur l'art hollandais au XVIe siècle”, Lille 1924, dat in de overigens zeer volledige bibliographie ontbreekt.

Streng methodisch, zakelijk en daardoor overzichtelijk wordt het onderwerp behandeld, dat voor de periode van het begin der XVIe eeuw voor onze kunstgeschiedenis van groot belang is. Men vindt weliswaar, overal in de literatuur verspreid, dit onderwerp aangeroerd, nimmer evenwel werd hetgeen wij aan den Duitschen meester te danken hebben, zóó juist en klaar samengevat.

Van de Noord-Nederlandsche meesters wordt voornamelijk het werk van de schilder-graveurs onderzocht, o. a. dat van Jacob Cornelisz., Lucas van Leyden — alwaar de auteur steun vond in de monographie van Rosy Kahn (Mevrouw Schilling) — en van Jan Swart van Groningen. Van de Zuid-Nederlandsche kunstenaars wordt o. m. het werk van Quinten Massys, Jan Provoost, Joos van Cleve, Dirck Vellert, Barend van Orley en Jan Gossaert van Mabuse behandeld. Men mist helaas de voor het onderwerp interessante figuur van den Antwerpschen meester Marcellus Coffermans. Held komt tot de conclusie, dat werkelijke invloed van Dürer — niet slechts een simpele ontleening hier en daar — op Hollandsch gebied, slechts bij de graphiek valt waar te nemen, en wel met name op het gebied van techniek en compositie. Voor kunstenaars, die in geen betrekking tot de prentkunst staan, heeft Dürers kunst geringer betekenis gehad. Het grootst is deze invloed, gelijk men verwachten kan, in de tijd omstreeks 1521, het jaar van Dürers reis naar de Nederlanden. Een der aanhangsels, die aan het boek zijn toegevoegd, vermeldt het aantal prenten dat Dürer in genoemd jaar tijdens zijn reis verkocht of ten geschenke aanbood, iets waarover wij in 's meesters dagboek, of zoo men liever wil: kasboek, nauwkeurig worden ingelicht.

De stijl der Hollandsche kunstenaars, voorzoover men in deze periode daarvan kan spreken, is slechts in het voorbijgaan door de Duitsche meester beïnvloed, aangezien de Italiaansche kunstrichting weldra overheerschend werd. Ongeveer hetzelfde geldt voor de Zuid-Nederlandsche kunst, door Held kortweg de Vlaamsche genoemd. De kunst in de Zuidelijke Nederlanden in het begin der XVIe

eeuw is gesecculariseerd, terwijl Dürers kunst nog op een hogere waarheid berust, hetgeen een dieper begripen uitsluit.

Ook detailproblemen komen ter sprake, waarvan ons dat van de H. Hieronymus van Massys-Marinus van Reymerswael als bijzonder belangrijk voorkomt. Men zal interessante vondsten aantreffen als de afhankelijkheid van een teekening van Dirk Vellert van een geteekende proportiefiguur van Dürer, om slechts een frappant voorbeeld te noemen. Overtuigend ook is de toeschrijving van het schilderij „de christelijke geloofsheld” (Tentoonstelling te Brugge in 1902, Kat. Nr. 164) aan de Antwerpsche school en niet aan Engebrechtsz., gelijk gewoonlijk geschiedt.

Het boek is met groote zorg geschreven en het is dan ook slechts bij wijze van aanvulling, als wij ons de volgende kantteekeningen veroorloven.

Op pag. 81 wordt de Dürerteekening L 61 als zeker werk van de meester beschouwd. Wij zijn geneigd, met Elfried Bock, deze Berlijnse teekening uit het authentieke oeuvre te schrappen. Vergeleken met het schilderij in Lissabon, wordt het duidelijk, dat hier slechts van een copie sprake kan zijn.

Gezien de uitvoerigheid van behandeling, hadden wij gaarne iets meer vernomen over het weliswaar dubieuze schilderij, de H. Hieronymus voorstellend, in het kunsthistorisch museum te Weenen (Kat. Nr. 691), waarvan de afbeelding slechts voorkomt in het werk van Brising (Tafel 30).

De „H. Hieronymus” van Marinus van Reymerswael uit 1541, die geciteerd wordt op pag. 84, noot 3, bevindt zich niet meer in particulier bezit te Leuven, maar werd 10 Maart 1930 te Brussel verkocht bij Giroux (Kat. Nr. 42, met lichtdruk). Onvermeld bleef een belangrijk exemplaar van dezelfde compositie, voorzien van een echtheidsverklaring van Dr. Friedländer, dat met de collectie Pallavicini te Londen geveild werd (27 Mei 1927, Kat. Nr. 21 met afbeelding).

De invloed van Dürer op Van Orley, gelijk deze in de eerste alinea van pag. 106 wordt aangetoond, komt ons niet geheel overtuigend voor. Dr. N. Beets acht in zijn zeer lezenswaardig artikel, verschenen in Oud-Holland XLVIII (1931) pag. 158 Dürers invloed voor belangrijker dan Held. Wij vinden in het werk van Van Orley onvoldoende aanwijzingen, die deze opvatting zouden bevestigen. Het valt voorts te betreuren, dat de schrijver bij Gossaert nog niet de gegevens gebruikt heeft, die in het achtste deel van Friedländers „Die

Altniederländische Malerei” (Berlin 1930) verwerkt zijn. Een en ander zal veranderend moeten worden in verband met de nieuwe opvatting omtrent Gossaerts vroege werken. Bij de bespreking van het werk van Jan van Rillaer missen wij noode de vermelding van curieuse Dürerontleeningen in „De val van Simon de Magier” in het museum te Leuven.

Het werk is, zooals wij van de firma Nijhoff gewend zijn, goed uitgegeven; het aantal illustraties is evenwel opvallend klein, om niet te zeggen onvoldoende. Het telkens opzoeken van reproducties naar de overtalrijk geciteerde werken is zeer tijdroovend en vermindert helaas de leesbaarheid van het werk. In tegenstelling met de verzekering van den schrijver, kunnen wij b.v. verklaren, dat wij sinds verleden winter in het bezit zijn van fotografieën naar het altaar van den „Meester van 1518” in Hampton Court (Kat. Nr. 106); waarom dus dit weinig bekeerde altaar, dat van belang blijkt voor het onderwerp, niet gereproduceerd? Het aantal drukfouten is gering; storend is de mededeeling, dat Dürers kunst de stijl van het seicento (!) representeert. Tot slot zij opgemerkt, dat het boek bestemd is voor de engere kring van kunsthistorici, hetgeen beteekent, dat men met een serieus studieboek te doen heeft en niet met een literair geschrift, welk genre tegenwoordig maar al te vaak als „kunsthistorische literatuur” aan den argeloozen lezer wordt voorgelegd.

R. Juynboll.

Leiden, September 1931.

Paul Clemen, Die Gotischen Monumentalmalereien der Rheinlande. Mit Beiträgen von Burkhard von Lepel und Margot Remy. — Textband mit 466 Abbildungen, Tafelband mit 103 Tafeln. — Düsseldorf, Verlag L. Schwann, 1930.

Met verlangen werd reeds uitgezien naar het thans verschenen werk van den hoogleeraar te Bonn, professor Paul Clemen, ook den lezers van ons tijdschrift welbekend als een der grootste ijveraars voor de „Rheinische Denkmalpflege”. In 1916 verscheen reeds van dezelfde hand het indrukwekkend werk Die romanische Monumentalmalerei in den Rheinlanden, waarvan het thans vóór ons liggende werk als het vervolg is te beschouwen.

Het voornaam uitgevoerde boek voorziet in een ernstige leemte, aangezien een samenvattende behandeling van dit onderwerp nog niet verschenen was. Het is merkwaardig,

hoe tot voor kort de belangstelling voor het oud-Duitsche paneel — om het woord „Tafelbild” aldus te vertalen — de systematische bestudeering van de muurschilderingen op het tweede plan heeft geschoven, eenige uitzonderingen daargelaten, als daar zijn: de fresco's in Zwitserland (Mitteilungen der Antiquarischen Gesellschaft Zürich), Tirol (Garber, Hammer) en Oostenrijk (Reichmann, Swoboda). Ook de uitgave van Richard Borrmann geeft slechts een eerste keuze. Belangrijke samenvattende werken, als van Curt Glaser en Wilhelm Worringer, behandelen uitsluitend de oud-Duitsche paneelschilderkunst; ja zelfs in het magistrale werk van Dehio (Geschichte der deutschen Kunst) komt de wandschilderkunst niet, of onvoldoende tot haar recht. Naarmate de belangstelling voor de oudste Duitse altaren (XIVe eeuw) toenam, de tentoonstelling dezen zomer in Neurenberg gehouden, levert er een sprekend bewijs van — des te meer werd men gedwongen, zich ook met de verwante kunsttakken bezig te houden, waartoe behalve de glasvensters, boekillustraties en textilia ook de „Monumentalmalereien” behooren. Men kan in dit opzicht dus den Schrijver niet dankbaar genoeg zijn, dat hij een tot nu toe veel te weinig bekend, hoogst belangrijk kunsthistorisch materiaal toegankelijk heeft gemaakt en dit wel op zulk een uitnemende wijze. Wij hebben hier een voor de Duitse kunsthistorie van het grootste gewicht zijnde publicatie voor ons. Wanneer men eens tot een dergelijke, aan moderne eischen voldoende publicatie van de Nederlandsche monumenten mocht komen — een lijst werd reeds door professor R. Ligtenberg te Utrecht opgemaakt — dan zal het thans verschenen werk van groote steun blijken, zoowel wat inhoud als wat opzet betreft. Ook professor Clemen stelt — het oudere werk van G. v. Kalken en J. Six niet te na gesproken — de wenschelijkheid van een dergelijke Nederlandsche uitgave in het licht.

Over het Duitse werk in bijzonderheden te treden, is hier niet de plaats, hoe verleidelijk dit ook moge zijn; maar gelijk reeds werd opgemerkt: het betreft hier een hoofdstuk van de geschiedenis der Duitse kunst, waarvan de behandeling evenwel ook allerlei problemen van algemeene aard (Engeland!) met zich mee brengt. Wij moeten ons zoodoende tot de volgende aanduidingen beperken.

Het werk bestaat uit een uitvoerige algemeene inleiding en een beschrijving van ieder der muurschilderingen afzonderlijk. Bij het tweede gedeelte vond de schrijver steun in

een — ongedrukte — dissertatie van Ferdinand Stuttmann over het middelrijnsche gebied, terwijl belangrijk voorwerk door zijne leerlingen Dr. Trude Ichenhäuser-Moses (XIIIe eeuw), Dr. Philipp Olles (XIVe eeuw) en Burkhard von Lepel (laat-gothische periode) werd verricht. Ook Dr. Margot Remy wijdde haar beste krachten aan het werk.

Clemen vangt aan met de door hem als „Spätromanische Barock” aangeduide stijlperiode, d. w. z. het tijdvak omstreeks het midden van de XIIIe eeuw, en geeft de ontwikkelingsgang naar de vroeg-gothische kunst. Hij bespreekt in dit verband o. m. de schilderijen in de S. Maria-Lyskirchen te Keulen (Tafel 1—3) als karakteristiek voorbeeld van werken uit de overgangstijd, waarin naast bewogen figuren met hoekige, gebroken contouren (spätromanische Barock) een weker worden van het lijnenspel en zin voor „zierliche Eleganz” (Gotik) te constateeren vallen. De benaming van deze overgangstijl als „letzter Manierismus der spätromanischen Kunst”, lijkt ons minder gelukkig gekozen (pag. 73). Het heeft ons trouwens bij de lectuur van het geheele werk meermalen getroffen, dat de gebruikelijke stijlbenamingen bij het analyseeren van de stijl der wandschilderingen te kort schieten, ja zelfs soms misleidend zijn. Deze opmerking is niet tegen de Schrijver gericht, maar tegen de in zwang zijnde terminologie, die dringend verbetering vereischt, gelijk reeds allerwege gevoeld wordt. Wij noemen in dit verband slechts Max Friedländer's *Echt oder unecht* (Berlin 1929) en Hans Sedlmayr's *Zu einer strengen Kunstwissenschaft* (verschenen in *Kunstwissenschaftliche Forschungen*, I, Berlin 1931).

Clemen wijst er op, hoe bij het ontstaan van de vroeg-gothische stijl de vroegere „Zeichnerische Stil” in den strijd tusschen spiritualisme en sensualisme een verandering ondergaat. Voor het opkomen van deze nieuwe „Linienkunst”, die intusschen niet nader geanalyseerd wordt, is de Fransche glasschilderkunst der XIIIe eeuw van groot belang geweest, waarbij zelfs de miniatuurkunst achterstaat. Betrekkelijk onafhankelijk van de Fransche kunst, is reeds tegen het einde der XIIIe eeuw de wandschilderkunst in de Nederlanden. Clemen citeert fresco's te Brugge (St. Sauveur en St. Jacques, Taf. 28—31) en Utrecht (St. Pieterskerk).

Als belangrijke voorbeelden van Keulse origine worden de wandschilderingen in de S. Andreas (twee perioden!) en S. Caecilia

(Taf. 20—24) aldaar genoemd, die omstreeks 1300 ontstaan moeten zijn en waarin de romaansche traditie in de compositie nog duidelijk kenbaar is, terwijl het type der figuren reeds meer aan de gothische stijl herinnert.

De Schrijver schenkt veel aandacht aan het probleem van de invloed, die de Engelsche kunst van de eerste helft der veertiende eeuw op de kunst van het vasteland gehad heeft. Als specifiek Engelsch noemt hij de albast-plastiek (waarvan o. a. het Victoria-and-Albert-Museum te Londen goede specimina bezit), de gegraveerde grafplaten en de textielkunst. Het schoonste ons bekende voorbeeld van „opus anglicanum”, is het pluviale van paus Pius II in het museum te Pienza. Dit wonderwerk van Engelsche borduurkunst is door G. B. Mannucci in het tijdschrift *Arte Cristiana* (1929) gepubliceerd. Geen afbeelding vermag evenwel de indruk, die van het origineel uitgaat, ook slechts bij benadering weer te geven.

Van hooge kwaliteit is ook de Engelsche miniatuurkunst, waarvan de „Arundelsalter” en de „Queen Mary's psalter” de allerberoemdste voorbeelden zijn. Leerzaam is de vergelijking met de bekende werken van Johannes van Valkenburg, die tot de Rijnsche kunst behooren. Wat de Engelsche miniatuurkunst betreft, is het dikwijls moeilijk een grens te trekken tusschen de Engelsche en Fransche kunst, aangezien de stijlvereenkomst in de eerste helft van de veertiende eeuw groter is dan het verschil, en ook Clemen weet ons het specifiek Engelsche niet nader te omschrijven. Een poging in deze richting werd naar aanleiding van een Engelsche rotulus te Velletri gedaan door Géza de Frankovich in de *Bollettino d'Arte* (Juli-aflevering 1930, pag. 20 e.v.). Engelsche invloed meent Clemen in de wandschilderingen van de S. Florin te Coblenz (kort na 1300, fig. 172) te bespeuren, en van dezelfde afkomst acht hij de drôleries op de beroemde schilderingen op het koorgestoelte in den Dom te Keulen (Taf. 38—49), een hoofdwerk van Rijnsche schilderkunst omstreeks 1325, waarbij in hoofdzaak twee verschillende handen te onderscheiden zijn. Kenmerkend is de compositie, die onder invloed der glasschilderkunst uit talrijke smalle, verticale velden bestaat, terwijl de „zeichnerische Stil” in een meer schilderachtige overgaat. Nieuw zijn het streven naar modellering en het toepassen van bepaalde lichteffecten.

Instructief is de wijze, waarop de schrijver

beschouwingen over verschillende altaren (paneelschilderingen) uit ongeveer dezelfde periode daarbij aanknoopt. De vrij zeldzame stukken worden bewaard te Parijs (Kat. Nr. 2736 A), Keulen (Kat. Nr. 1—5), Berlijn (Kat. Nr. 1627) en Frankfurt. Hierbij sluiten de altaren in Hofgeismar (afgebeeld in *Pantheon*, 1928, pag. 407) en Klosterneuburg aan (het laatste uitvoerig besproken door Betty Kurth in het *Jahrbuch der kunsthistorischen Sammlungen in Wien* (III, 1929, pag. 25—56).

Ongeveer tegen het midden der XIVe eeuw, zijn de twee kruisigingstafreelen in de Minorietenkerk te Keulen (Taf. 53—54) ontstaan. Naar aanleiding hiervan laat de schrijver een uitvoerige vergelijkende ikonographische studie van de „kruisiging” volgen. In laatstgenoemde werken treedt reeds naar voren, hetgeen karakteristiek is voor de Keulse schilder-kunst. Wij bedoelen de sterk mystische neiging, die in de kunst aldaar tot uitdrukking komt, en die er later toe geleid heeft, dat de romantiek juist de Keulse schilder-kunst op den voorgrond heeft gebracht, in de meening, hier niet bij uitstek nationale kunst te doen te hebben. Thans weet men, dat er naast Keulen in het Duitsche gebied nog tal van andere belangrijke kunstcentra geweest zijn. De lyrisch gestemde kunstrichting in Keulen komt vooral in de paneelschilderkunst naar voren, waarvan het z.g. Klaren-Altar in de Dom het belangrijkste document is (ontstaan in het derde kwart van de veertiende eeuw). Dit altaar ontleent zijn naam aan het Clarissenklooster in deze stad. Hans Vogts vermoedt, naar aanleiding van het voorkomen van het Geldersche wapenschild op „de Opdracht in den tempel”, dat twee zusters van Reinoud I van Gelder (van wie bekend is, dat zij in genoemd klooster gewoond hebben en aldaar in 1352 en 1354 overleden zijn), de opdrachtgeefsters van het altaar geweest zijn. Het Clarissenaltaar, dat door de talrijke restauraties veel van zijn documenteele waarde verloren heeft, sluit in stijl aan bij de fresco's in de Minorietenkerk en bij de eveneens reeds vermelde koorbankbeschilderingen. Daarnaast valt nog de decoratie van de Hanszaal in het Raadhuis te Keulen te vermelden, waarvan eenige fragmenten ons een indruk vermogen te geven (omstreeks 1370 ontstaan, Taf. 56—59).

In het laatste kwart der XIVe eeuw is in de Rijnstreek vooral de stad Mainz een kunstcentrum, vooral onder bisschop Kuno von Falkenstein († 1388), boven wiens graf in de S. Castor te Coblenz een fraai kruisings-

fresko is aangebracht (Taf. 61), dat tevens de kenmerken van de toen heerschende internationale stijl draagt.

Tot omstreeks 1450 duurt de elegische, on-dramatische kunstrichting, waarvan de kiemen reeds in de fresco's van de Minorietenkerk gevonden worden. Op het gebied der „Monumentalmalereien” valt vooral de kruisiging in de Zuid-krypt van de S. Severin te Keulen (Taf. 63) te noemen, die kort na 1400 ontstaan moet zijn. In het Rijngebied behandelt Clemen o. a. de wandschilderingen in de Karmelietenkerk te Mainz (T. 64), uit de zelfde tijd als het laatstgenoemde fresko. De schrijver wijst hierbij (pag. 283) op de stijlverwantschap met het z.g. Friedberger Altar in het Centraal Museum te Utrecht, niet te verwarren met het iets vroeger ontstane, gelijknamige werk in het museum te Darmstadt, dat zeker tot de middelrijnsche kunst behoort. Het altaar te Utrecht staat evenwel o. i. even dicht bij de Westfaalsche kunst als bij de middelrijnsche. Men denke slechts aan het Dortmundsche Maria-altaar door Meester Konrad von Soest (vgl. de publicatie over dit werk door Max Geisberg, Dortmund 1931), ook al is het kwaliteitsverschil met het Utrechtsche stuk niet onbelangrijk!

Omstreeks het einde der veertiende eeuw valt de werkzaamheid van Meester Herman Wynrich von Wesel, waarmede de paneelschilderkunst te Keulen de overhand krijgt. De oudere, harde, lineaire, stiliseerende kunst gaat dan langzamerhand in een weeke, modelleerende, natuurgetrouwere kunst over (pag. 65). Ook in de vijftiende eeuw zijn in het Rijngebied een groot aantal „Monumentalmalereien” ontstaan. Daar deze voor de eigenlijke ontwikkelingsgeschiedenis van secundaire beteekenis zijn, zullen wij op deze groep werken niet nader ingaan. Wij kunnen evenwel den Nederlandschen lezer de lectuur ook van dit gedeelte niet warm genoeg aanbevelen.

Het werk dankt een belangrijk deel van zijn waarde aan de schat van afbeeldingen waarmede het versierd is. Behalve 466 afbeeldingen tusschen de tekst, bevat het afzonderlijke deel der platen 27 vierkleurendrukken, benevens 76 lichtdrukken. Of de gekleurde platen werkelijk een aanwinst beteekenen, wij durven het niet te bevestigen. In ieder geval zijn zij, een enkele uitzondering als Tafel 91, het intérieur van de Nikolaaskerk te Calcar weergevend, daargelaten, met de grootst mogelijke zorg uitgevoerd. De toestand der wandschilderingen liet helaas niet toe, dat deze zonder meer gefotografeerd konden worden.

Vandaar, dat de meeste platen naar aquarellen, of naar teekeningen, op doorschijnend papier nagetrokken, zijn vervaardigd.

Wij hopen, dat dit standaardwerk in breede kring verspreid moge worden, hetgeen slechts het dieper inzicht in de vroeg-gothische schilderkunst in Duitschland ten goede kan komen.

R. Juynboll.

Leiden, October 1931.

EEEN MITHRAS-RELIËF TE ZUTPHEN.

In de overrentmeestersrekening van Zutphen uit 1605, vond ik op fol. 45 verso een post, waaruit wij vernemen, dat toen in het Predikheeren- of Broederenklooster alhier met roode metselsteenen het gat gedicht is, hetwelk ontstaan was, doordat men „eenighe graeuwe steenen om de figure van den slachter unde oss, die daerover opgehouden (was), uuytgehalet” had, m.a.w. men had in het Broederenklooster eenige grijze steenen, waarop in relief en haut een slager met een os gebeiteld was; wegens die voorstelling weggebroken.

In 1605 was het klooster met de daaraan verbonden kerk reeds eenige jaren in het bezit der Hervormden. Men had er dus stellig reeds vóór 1605 alles, dat tot den R. C. eeredienst behoorde, uit verwijderd, hetgeen ongetwijfeld met dit beeldhouwwerk ook gebeurd zou zijn, indien de Hervormden daaraan aanstoot konden genomen hebben. Het vermoeden ligt dus voor de hand, dat deze niet geweten hebben, wat die steen eigenlijk voorstelde, en kerkmeesters hem eerst hebben laten wegbreken, toen iemand hen daarover had ingelicht.

Heel kwalijk mogen wij hun deze onwetendheid niet aanrekenen; want in de Christelijke iconographie is, voor zoover ik althans heb kunnen nagaan, geene voorstelling van een slager met een os bekend.

Op grond van het bovenstaande kom ik tot het vermoeden, dat wij haar met den eeredienst van Mithras in verband moeten brengen, waarin eene afbeelding als deze zeer bekend is. Er was n.l. eene mythe, dat Mithras den oerstier, het eerste wezen, door Ahuramazda geschapen, op diens bevel tot heil der menschen dooden moest. Voorstellingen daarvan ziet men in bijna alle Mithraea.

De eeredienst van Mithras, uit Perzië afkomstig, telde in alle kringen van het Romeinsche volk vele aanhangers, in het bijzonder onder de soldaten, die dezen eeredienst in de

bevolkingscentra langs de boorden van den Rijn brachten ¹⁾).

Op de vraag, hoe het Mithras-reliëf in het bezit der predikheeren is gekomen, kan ik geen antwoord geven.

Ik meen evenwel goed te doen, nu reeds mijne simpele vondst te publiceeren. *J. Gimberg.*

VERDWENEN ARCHIEFSTUKKEN OMTRENT LIEVEN DE KEY.

Het archief van het hoogheemraadschap van Rijnland bevatte voorheen een onuitgevoerd gevelontwerp van het Gemeenlandshuis te Leiden.

¹⁾ Dr. H. Wagenvoort, *Varia Vita*, blz. 83, 94 en 95. In 1826 is te Heddernheim (bij Wiesbaden) een steenen relief met de voorstelling van het dooden van den stier door Mithras opgegraven. Het bevindt zich thans in het museum te Wiesbaden. Meyer's *Konversationslexikon* i. v. Heddernheim. — Dit relief is afgebeeld bij Wagenvoort, tegenover blz. 96.

den, en eenige bescheiden (o. a. een declaratie en kwitantie) omtrent de medewerking van Lieven de Key aan de plannen voor dat gebouw. De teekening en de stukken zijn enkele tientallen jaren geleden uitgeleend; zij worden thans vermist, en het is nog niet mogen gelukken, ze in hun schuilhoek te achterhalen. Aan den inhoud en aan de (althans op de teekening aangebrachte) stempels moet de identiteit ervan echter nog met zekerheid vast te stellen zijn.

Mag ik langs dezen weg ieder, wien hieromtrent iets bekend mocht zijn, uitnoodigen, zulks aan het bureau van het hoogheemraadschap (Breestraat 59, Leiden) te berichten? Het terugbezorgen van archiefstukken in de hun toekomende bewaarplaats is een algemeen belang, waarvoor een beroep op alle belangstellenden, wanneer andere middelen hebben gefaald, wel gerechtvaardigd zal worden geacht.

S. J. Fockema Andreae.

4 Augustus 1931.

MEDEDEELING DER REDACTIE.

Met ingang van het jaar 1932 zal het Oudheidkundig Jaarboek (4e serie) verschijnen bij de N.V. Boekhandel en Drukkerij voorheen E. J. Brill te Leiden. Verschillende redenen, vooral technische, leidden tot deze verandering. De Redactie betuigt bij dit afscheid van de N.V. A. Oosthoek's Uitgevers Maatschappij gaarne dank voor de goede zorgen die deze firma aan de uitgave heeft gewijd.